

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ

*iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü*

Şahin SADIQOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Ədalət MURADOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Vahid NOVRUZOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim İMANOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Süleyman QASIMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Səlim MÜSLÜMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Tahir BUDAQOV

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Azər ƏMİRASLANOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman TAĞIYEV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Saleh MÖVLAMOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Aleksey PONOMARENKO

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Rusiya Federasiyası)

Roumen VESSELİNOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Amerika Birləşmiş Ştatları)

Alxan MANSUROV

məsul katib

*“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının rubrikaları*

Statistikanın inkişaf
strategiyası
və taktikası

Statistik təsnifatlar,
standartlar və
registrlər

Statistik müşahidə
metodları

Statistik məlumatların
toplanması, işlənməsi,
saxlanması və yayıl-
ması texnologiyası

İnformasiya şəbəkəsi,
məlumat bazası,
məlumat bankları

Statistik informasiya
sisteminin
təkmilləşdirilməsi

Milli Hesablar
Sistemi

Statistik tədqiqatlar

Statistika sahəsində
beynəlxalq əməkdaşlıq

Statistika:
xronika, informasiya

Biblioqrafiya:
yeni nəşrlər

Oxucuların rəy
və təklifləri

Statistika:
rəsmi sənədlər

Statistika:
metodoloji təminat
(metodoloji əlavələr)

Statistika:
faktlar və proqnozlar
(statistik əlavələr)

Mündəricat

səh.

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

Aida İbrahimova, Zərifə Nağıyeva

Dinamika sıralarının pərakəndə ticarət dövriyyəsinin təmsalında statistik təhlili..... 4

Yaşar Paşa, Emil Məmmədov

Azərbaycanda əhalinin gəlirlərinə təsir edən bəzi amillərin statistik tədqiqi..... 15

Tərlan Əzizov

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji sektoru kimi..... 23

Novruz Hüseynov

Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin bəzi məsələləri..... 33

Xaqani Məcidov

Maliyyə təhlükəsizliyi kontekstində rəsmi və qeyri-rəsmi statistik məlumatların global maliyyə bazarlarına təsir imkanları..... 41

METODOLOGİYA

Saleh Mövlamov

Layihəli əməyin statistikasının metodoloji məsələləri..... 46

Kutais Səriyev, Şamxal Məmmədov

Elektron ticarət sistemində vergi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolları..... 54

Райф Салаев

Роль налоговой системы в развитии экономики Азербайджана..... 63

Orxan Əhmədov, Nigar Hüseynli

İrihəcmli məlumatlar (Big Data) və onlardan statistika məqsədləri üçün istifadə..... 72

Səbinə Məmmədova

Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri və onun formalaşmasında bank kreditlərinin rolu..... 78

2020-ci İLİN I YARIMİLLİYİ ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

Makroiqtisadi göstəricilər..... 87

Ümumi Daxili Məhsul istehsalı..... 89

Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər..... 89

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri..... 90

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin məhsullar üzrə strukturu..... 91

İqtisadiyyata kredit qoyuluşu..... 91

Dövlət büdcəsinin gəlirləri..... 91

Dövlət büdcəsinin xərcləri..... 92

Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi..... 92

Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi..... 93

Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri..... 93

İxrac olunan mühüm növ məhsullar..... 94

İdxal olunan mühüm növ məhsullar..... 95

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları..... 96

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

UOT: 338.24.01

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-3-4-14

DİNAMİKA SİRALARININ PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRİYYƏSİNİN TİMSALINDA STATİSTİK TƏHLİLİ

Aida İbrahimova

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Ticarət statistikasına şöbəsinin müdiri
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: aida.ibrahimova@stat.gov.az*

Zərifə Nağıyeva

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Elmi araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin rəisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: zarifa.naghiyeva@stat.gov.az*

Açar sözlər: dinamika sıraları, additiv və multiplikativ modellər, avtokorrelyasiya, sürüşkən orta kəmiyyət, mərkəzləşdirilmiş sürüşkən orta kəmiyyət, mövsümi düzəlişlər, modellərin qurulması, proqnozlaşdırma.

Ключевые слова: динамические ряды, аддитивные и мультипликативные модели, автокорреляция, скользящее среднее, централизованное скользящее среднее, сезонные корректировки, моделирование, прогнозирование.

Keywords: time series, additive and multiplicative models, autocorrelation, moving average, centered moving average, seasonal adjustment, modeling, forecasting.

Sosial-iqtisadi və sosial-ekoloji hadisələr daim dəyişməkdə və inkişaf etməkdədir. Bu hadisələrin zaman etibarilə dəyişilməsini tədqiq etmək statistikanın mühüm vəzifələrindən biridir. Tədqiqatın aparılması dinamika sıralarının qurulması və təhlili ilə şərtlənir. Dinamika sırası hadisələrin zaman etibarilə dəyişməsinə xarakterizə edən ədədlər sırası olmaqla müəyyən dövr (il, rüb, ay və s.) üzrə göstəricilərin qiymətlərinin məcmusunu təşkil edir. Hadisələrə çox sayda amillər təsir edir ki, bu amillər də bilavasitə təsir xüsusiyyətlərinə görə üç qrupa bölünür [1]:

1. Daimi təsir göstərən və hadisələrin ümumi inkişaf istiqamətini, onun uzunmüddətli təsirini təyin edən trend (meyil) xarakterli amillər. Bu amillərə əhalinin tərkibinin dəyişməsi, inflyasiya, innovasiya, istehsalın artımı, qiymət artımı və s. aid edilə bilər;
2. Vaxtaşırı təsir göstərən dövri və mövsümi tərəddüdlər. Dövri uzunmüddətli tərəddüdlər daim təsir göstərən səbəblərin yaratdığı müntəzəm tərəddüdlərdir. Mövsümi tərəddüdlər hər ilin müəyyən zamanında, hər ayın müəyyən günündə, yaxud sutka ərzində müəyyən saatda vaxtaşırı olaraq təkrarlanan tərəddüdlərdir;
3. Sisteməlik olmayan təsadüfi amillər. Bu amillər sıranın meylini müxtəlif istiqamətlərə yönəltməklə qeyri-müntəzəm tərəddüdlər yaradır.

Hər bir komponentin müəyyən ediləsi və onun dinamika sırasına təsirinin kənar edilməsi prosesi dekompozisiya, yaxud dinamika sırasının tərkib hissələrə ayrılması adlanır. Dekompozisiya modeli ümumi halda iki üsulla verilir: komponentlərin cəmi (additiv), yaxud komponentlərin hasili (multiplikativ) şəklində [2]:

$$Y = T + C + S + E \quad (1)$$

$$Y = T * C * S * E \quad (2)$$

Burada, Y – dinamika sırasının səviyyəsi, T – trend, C – dövrü komponent, S – mövsümi komponent, E – təsadüfi (qeyri-müntəzəm) komponentdir.

Təcrübədə çox vaxt multiplikativ modeldən istifadə olunur. Dinamika sıralarının statistik tədqiqi zamanı amillərin hər birinin kəmiyyəti, proqnoz qiyməti müəyyən edilir, eləcə də iki, yaxud daha artıq dinamika sırasının qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən modellər tərtib olunur.

Dinamika sırasının təhlili zamanı ardıcıl səviyyələr arasında korrelyasiya əlaqəsi (avtokorrelyasiya) və amillərin təsirinin mövcudluğu müəyyən edilir. Avtokorrelyasiya xətti korrelyasiya əmsalı ilə tapılır. Bu əmsal verilmiş dinamika sırasının ilkin səviyyəsi (variantı) ilə bir neçə addım sürüşdürülmüş səviyyələri arasında olan əlaqənin mövcudluğunu göstərir.

Dinamika sırasının birinci tərtibdən avtokorrelyasiya əmsalı dinamika sırasının iki qonşu səviyyəsi (y_t ilə y_{t-1}) arasında asılılığı (1-ci laq üzrə) təyin edir və aşağıdakı düsturla ifadə olunur [2]:

$$r_1 = \frac{\sum_{t=2}^n (y_t - \bar{y}_1)(y_{t-1} - \bar{y}_2)}{\sqrt{\sum_{t=2}^n (y_t - \bar{y}_1)^2 \sum_{t=2}^n (y_{t-1} - \bar{y}_2)^2}} \quad (3)$$

Orta kəmiyyətlər aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$\bar{y}_1 = \frac{\sum_{t=2}^n y_t}{n-1}; \quad \bar{y}_2 = \frac{\sum_{t=2}^n y_{t-1}}{n-1} \quad (4)$$

(3) düsturunu korrelyasiya əmsalı kimi də təqdim etmək olar:

$$r_{xy} = \frac{\sum (x_i - \bar{x}) * (y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum (x_i - \bar{x})^2 * \sum (y_i - \bar{y})^2}} \quad (5)$$

Burada, x dəyişəni kimi y_2, y_3, \dots, y_n və y dəyişəni kimi y_1, y_2, \dots, y_{n-1} götürülür.

Əmsalın qiymətinin vahidə yaxın olması, dinamika sırasının qonşu səviyyələri arasında çox güclü əlaqənin və bu sırada güclü xətti trendin (meylin) olduğunu göstərir.

Daha yüksək tərtibdən avtokorrelyasiya əmsalı analoji qaydada müəyyən edilir. İkinci tərtibdən avtokorrelyasiya əmsalı y_t ilə y_{t-2} səviyyələri arasında əlaqəni xarakterizə edir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$r_2 = \frac{\sum_{t=3}^n (y_t - \bar{y}_3) * (y_{t-2} - \bar{y}_4)}{\sqrt{\sum_{t=3}^n (y_t - \bar{y}_3)^2 * \sum_{t=3}^n (y_{t-2} - \bar{y}_4)^2}} \quad (6)$$

Orta kəmiyyətlər aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$\bar{y}_3 = \frac{\sum_{t=3}^n y_t}{n-2}; \quad \bar{y}_4 = \frac{\sum_{t=3}^n y_{t-2}}{n-2} \quad (7)$$

Avtokorrelyasiyanın hesablandığı dövrlərin sayı laq adlanır. Laqların sayı artdıqca avtokorrelyasiya əmsalının hesablandığı cütlər üzrə say azalır. Tərtib edilmiş reqressiya modelinin statistik etibarlılığını təmin etmək üçün laqların maksimum sayı dövrlərin ümumi sayının dördü birini keçməməlidir.

Avtokorrelyasiya əmsalı xətti korrelyasiya əmsalına analoji olaraq yalnız sıranın cari və növbəti səviyyələri arasında xətti əlaqəni səciyyələndirir. Belə ki, güclü qeyri-xətti trendin (məsələn,

parabolik, yaxud eksponensial) olduğu halda, sıranın səviyyələri arasında avtokorrelyasiya əmsali sıfıra yaxınlaşa bilər. Avtokorrelyasiya əmsalının işarəsi ilə sıra səviyyələrində artma, yaxud azalmanın olması haqqında fikir yürütmək olmaz. İqtisadi məlumatlar üzrə əksər dinamika sıralarının səviyyələri müsbət avtokorrelyasiyaya malik olur, eyni zamanda mənfi meyillər də istisna deyil.

Birinci tərtibdən başlamaqla səviyyələrin müxtəlif tərtibli avtokorrelyasiya əmsallarının ardıcılığı dinamika sırasının avtokorrelyasiya funksiyası adlanır. Bu qiymətlərin laqın ölçüsündən asılılıq qrafiki - korreloqram adlanır. Avtokorrelyasiya funksiyası və korreloqramın təhlili sıranın strukturunu müəyyən etməyə imkan yaradır.

Birinci tərtibli avtokorrelyasiya əmsalı yüksək olarsa, tədqiq olunan sırada yalnız meylin olduğu haqqında mühakimə irəli sürmək olar. Müəyyən t tərtibli avtokorrelyasiya əmsalının qiyməti daha yüksək olarsa, onda sıra dövrü tərəddüdlərə (t zaman anı dövrülüyü ilə) malikdir. Əgər avtokorrelyasiya əmsallarının heç biri əhəmiyyət kəsb etmirsə, bu halda sırada meyil və dövrü tərəddüdlər olmur, sıra yalnız təsadüfi, yaxud qeyri-xətti meyilə malik olur. Qeyri-xətti meylin tədqiqi üçün isə əlavə təhlilə ehtiyac yaranır.

Dinamika sırasının strukturunun təhlilində yalnız meyil aşkarlandıqda və dövrü tərəddüdlər olmadıqda (təsadüfi amillərin təsiri həmişə mövcud olur), trendin modelləşdirilməsi həyata keçirilir. Dinamika sırasında dövrü tərəddüdlər də baş verdikdə, ilk növbədə bu dövrü tərəddüdlər istisna edilir, daha sonra trend üzrə model qurulur. Trendin aşkarlanması ilə sıra səviyyələrinin zamandan asılılığını səciyyələndirən analitik funksiya qurulur. Bu üsul dinamika sırasının analitik hamarlaşdırılması adlanır.

Zamandan asılılığın müxtəlif trend funksiyaları mövcuddur:

Xətti trend:

$$\hat{y}_t = a + b * t$$

Hiperbolik trend:

$$\hat{y}_t = a + b / t$$

Eksponensial trend:

$$\hat{y}_t = e^{a+bt} \text{ (yaxud } \hat{y}_t = a * b^t \text{)}$$

Qüvvət trendi:

$$\hat{y}_t = a * t^b$$

İki və daha yüksək tərtibli parabolik trend:

$$\hat{y}_t = a + b_1 * t + b_2 * t^2 + \dots + b_k * t^k .$$

Bu trendlərin hər birinin parametrləri ən kiçik kvadratlar üsulu ilə hesablanır. Burada asılı olmayan dəyişən zamandır ($t=1,2,\dots, n$), asılı dəyişən isə dinamika sırasının faktiki səviyyələridir (y_t). Dövrü tərəddüdlər olduqda isə bunlar istisna edilir. Qeyri-xətti trendlər ilk növbədə xətti funksiya uyğunlaşdırılır.

Trendin növünü təyin etməyin bir neçə üsulu mövcuddur. Əksər halda öyrənilən prosesin keyfiyyət təhlilindən, sıranın səviyyələrinin asılılıq qrafikinə qurulması və vizual (qrafik) təhlildən, dinamika sırasının bir sıra əsas göstəricilərinin hesablanmasından istifadə olunur. Aparılan təhlillərdə sıranın səviyyələrinin avtokorrelyasiya əmsalları da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dinamika sırası xətti trendə malikdirsə, onun qonşu səviyyələri olan t_t və y_{t-1} arasında yüksək korrelyasiya mövcuddur. Bu halda sıra səviyyəsinin birinci tərtibdən avtokorrelyasiya əmsalı yüksək olur. Dinamika sırasında qeyri-xətti, məsələn, eksponensial trend müşahidə olunursa, sıranın loqarifmlə ifadə olunan səviyyələrinin birinci tərtibdən avtokorrelyasiya əmsalı sıranın özünün səviyyələri üzrə hesablanmış uyğun əmsaldan yüksək olacaq.

Sıra qeyri-xətti olduqda ən adekvat funksiyanın seçilməsi üçün trend funksiyalarının determinasiya əmsalları (\bar{R}^2) hesablanır və bu əmsalların maksimum qiymətinə görə adekvat trend funksiyası seçilir. Bu proses Excel, SPSS, R, Python və başqa proqram sistemləri vasitəsilə yerinə yetirilir.

Hadisələrin inkişaf meylinin aydınlaşdırılmasında ən çox istifadə edilən üsullardan biri də sürüşkən orta kəmiyyət üsuludur. Sürüşkən orta kəmiyyətlər sıradakı mövsümi, dövrü və təsadüfi tərəddüdlərin aradan qaldırılması imkanına malikdir. Yəni mövsümi, yaxud dövrü tərəddüdlərin olduğu dinamika sıralarının təhlilində ən sadə yanaşma, sürüşkən orta kəmiyyətdən istifadə edərək mövsümi komponentlərin qiymətlərini hesablamaq, (1), yaxud (2) düsturları vasitəsilə dinamika sırasının additiv, yaxud multiplikativ modelini qurmaqdır. Tərəddüd həddi (amplituda) təxminən sabitdirsə, mövsümi komponentin qiymətlərinin fərqli dövrlər üçün sabit olduğu additiv model (1) qurulur. Mövsümi tərəddüdlərin həddi artarsa və ya azalarsa, sıra səviyyələrini mövsümi komponentin qiymətlərindən asılılığı ifadə edən multiplikativ model (2) qurulur.

(1), yaxud (2) modellərinin qurulması sıranın hər bir səviyyəsi üçün T , C , S və ya E amillərinin qiymətlərinin hesablanmasına əsaslanır.

Modellərin qurulması prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir [3]:

1. Mərkəzləşdirilmiş sürüşkən orta kəmiyyət üsulu ilə ilkin sıranın hamarlaşdırılması;
2. Mövsümi S indekslərinin qiymətlərinin hesablanması;
3. İlkin sıra səviyyələrindən mövsümiyyətin kənarlaşdırılması, additiv ($T+E$), yaxud multiplikativ ($T \cdot E$) modellər vasitəsilə hamarlaşdırılmış məlumatların əldə olunması;
4. ($T+E$), yaxud ($T \cdot E$) səviyyələrinin analitik hamarlaşdırılması və trend tənliyindən istifadə etməklə T komponentinin qiymətlərinin hesablanması;
5. Model əsasında əldə olunmuş ($T+S$), yaxud ($T \cdot S$) qiymətlərinin hesablanması;
6. Mütləq və yaxud nisbi xətalərin hesablanması.

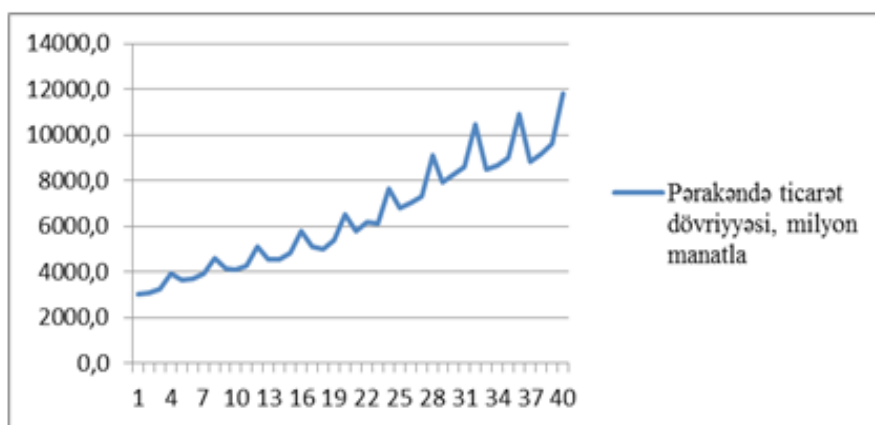
Azərbaycan Respublikasında pərakəndə ticarət dövriyyəsinə dair dinamika sırasının statistik modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması aşağıda göstərilmişdir.

Cədvəl 1

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin dinamikası (milyon manat)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
I rüb	3029,71	3658,20	4126,36	4531,30	5083,68	5760,32	6793,43	7926,06	8491,72	8843,06
II rüb	3056,44	3678,14	4070,17	4536,30	5000,47	6202,21	7010,99	8256,86	8654,17	9134,80
III rüb	3267,47	3919,70	4246,72	4800,20	5386,58	6126,54	7281,32	8617,91	9012,21	9599,52
IV rüb	3908,08	4624,27	5115,87	5788,10	6530,96	7632,02	9104,61	10467,25	10931,90	11814,33

Qrafik təsviri:

Şəkil 1. Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manatla

Dinamika sırasının qrafiki rüblər üzrə mövsümi tərəddüdlərin olduğunu əks etdirir. Bunu avtokorrelyasiya əmsallarını hesablamaqla da müəyyən etmək olar. Avtokorrelyasiya əmsallarının 8 laq üzrə hesablanmış qiymətləri aşağıda verilmişdir.

	1	2	3	4	5	6	7	8
r_t	0,9188	0,9045	0,9038	0,9902	0,8976	0,8817	0,8793	0,9707

Avtokorrelyasiya əmsallarının qiyməti vahidə yaxın olduğundan dinamika sırasının qonşu səviyyələri arasında çox güclü əlaqənin və bu sırada güclü xətti meylin olduğunu göstərir. Dördüncü laq üzrə ən yüksək korrelyasiyanın olması mövsümi tərəddüdlərin olduğunu göstərir. Mövsümi tərəddüdlərin uzaqlaşma həddi (amplitudası) artan olduğundan sıra səviyyələrinin mövsümi komponentin qiymətlərindən asılılığı ifadə edən multiplikativ modeldən (2) istifadə olunur.

Bu modelin qurulmasında ilk mərhələni sürüşkən orta kəmiyyət üsulu vasitəsilə ilkin sıranın hamarlaşdırılması təşkil edir. Mövcud dinamika sırası əsasında mövsümi komponentin iştirak etmədiyi yeni dinamika sırası müəyyən edilir. Bu sıranın səviyyələri mərkəzləşdirilmiş sürüşkən orta kəmiyyətlə hesablanır.

Mərkəzləşdirilmiş sürüşkən orta kəmiyyəti hesablamaq üçün sürüşkən orta kəmiyyət müəyyən olunur. Rüblük mövsümlilik üçün 1-ci sürüşkən orta kəmiyyət mövcud dinamika sırasının birinci dörd rübü üzrə orta qiymətdən, 2-ci orta kəmiyyət 2-ci rübdən başlayaraq növbəti dörd rübün orta qiyməti və s. qaydasında hesablanır.

Cədvəl 2

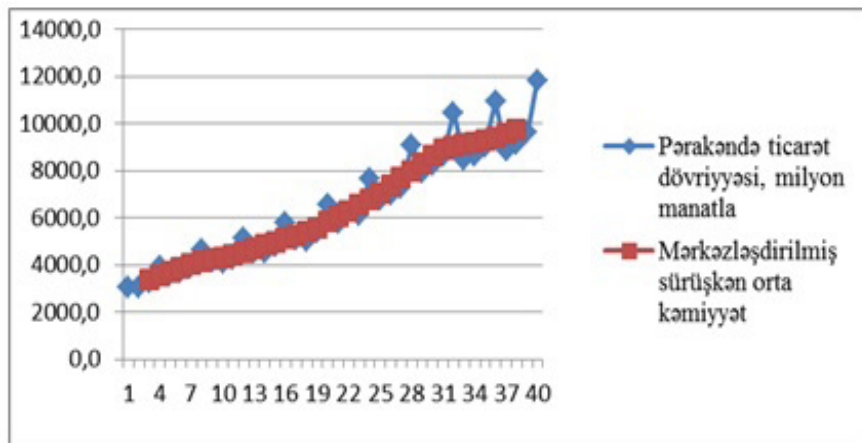
Sürüşkən orta kəmiyyətlərin hesablanması

İl	rüb	t	y_t	Sürüşkən orta kəmiyyət	Mərkəzləşdirilmiş sürüşkən orta kəmiyyət	Mərkəzləşdirilmiş sürüşkən orta kəmiyyətə nisbət
1	2	3	4	5	6	7
1	2	3	4	5	6	$7=4/6$
2010	I rüb	1	3029,7			
	II rüb	2	3056,4	3315,43		
	III rüb	3	3267,5	3472,55	3393,99	0,96
	IV rüb	4	3908,1	3627,97	3550,26	1,10
2011	I rüb	5	3658,2	3791,03	3709,50	0,99
	II rüb	6	3678,1	3970,08	3880,55	0,95
	III rüb	7	3919,7	4087,12	4028,60	0,97
	IV rüb	8	4624,3	4185,13	4136,12	1,12
2012	I rüb	9	4126,4	4266,88	4226,00	0,98
	II rüb	10	4070,2	4389,78	4328,33	0,94
	III rüb	11	4246,7	4491,02	4440,40	0,96
	IV rüb	12	5115,9	4607,55	4549,28	1,12
2013	I rüb	13	4531,3	4745,92	4676,74	0,97
	II rüb	14	4536,3	4913,97	4829,95	0,94
	III rüb	15	4800,2	5052,07	4983,02	0,96
	IV rüb	16	5788,1	5168,11	5110,09	1,13
2014	I rüb	17	5083,7	5314,71	5241,41	0,97
	II rüb	18	5000,5	5500,42	5407,57	0,92
	III rüb	19	5386,6	5669,58	5585,00	0,96
	IV rüb	20	6531,0	5970,02	5819,80	1,12
2015	I rüb	21	5760,3	6155,01	6062,51	0,95
	II rüb	22	6202,2	6430,27	6292,64	0,99
	III rüb	23	6126,5	6688,55	6559,41	0,93
	IV rüb	24	7632,0	6890,74	6789,64	1,12
2016	I rüb	25	6793,4	7179,44	7035,09	0,97
	II rüb	26	7011,0	7547,58	7363,51	0,95
	III rüb	27	7281,3	7830,74	7689,16	0,95
	IV rüb	28	9104,6	8142,21	7986,48	1,14

1	2	3	4	5	6	7
2017	I rüb	29	7926,1	8476,36	8309,28	0,95
	II rüb	30	8256,9	8817,02	8646,69	0,95
	III rüb	31	8617,9	8958,43	8887,73	0,97
	IV rüb	32	10467,3	9057,76	9008,10	1,16
2018	I rüb	33	8491,7	9156,34	9107,05	0,93
	II rüb	34	8654,2	9272,50	9214,42	0,94
	III rüb	35	9012,2	9360,34	9316,42	0,97
	IV rüb	36	10931,9	9480,49	9420,41	1,16
2019	I rüb	37	8843,1	9627,32	9553,91	0,93
	II rüb	38	9134,8	9847,93	9737,62	0,94
	III rüb	39	9599,5			
	IV rüb	40	11814,3			

Hər bir sürüşkən orta kəmiyyət dörd qonşu səviyyənin, yəni cüt sayda kəmiyyətin orta qiyməti kimi hesablandığından rüblərə aid edilir. Məsələn, birinci sürüşkən orta kəmiyyət $t=2$ ilə $t=3$ dövrləri arasına aiddir, yəni $t=2.5$ (2010-cu ilin iyun ayının sonu ilə iyul ayının əvvəli). Sürüşkən orta kəmiyyətin bilavasitə t dövrünə aid edilməsi üçün iki ardıcıl rüb üzrə mərkəzləşdirilmiş sürüşkən orta kəmiyyət hesablanır (cədvəl 2, sütun 6). Mərkəzləşdirilmiş sürüşkən orta kəmiyyətin hesablanması nəticəsində hamarlaşdırılmış dinamika sırası yaranır. Bu sıra trend funksiyasını (düz, yaxud əyri xətt) müəyyən etməyə imkan verir.

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, mərkəzləşdirilmiş sürüşkən orta kəmiyyət sabit (stabil) artan trendi xarakterizə edir. Qonşu orta kəmiyyətlər arasında fərq çox kiçik olduğundan bu xətti trendi əks etdirir. Bunu aşağıdakı qrafikdən də görmək olar.

Şəkil 2. Sürüşkən orta kəmiyyətlərdən istifadə etməklə pərakəndə ticarət dövriyyəsi üzrə dinamika sırasının hamarlaşdırılması

Dörd rüblük mövsümi indeksləri (komponentləri) müəyyən etmək üçün dinamika sırasının hər bir y_t səviyyəsini ona uyğun olan mərkəzləşdirilmiş sürüşkən orta kəmiyyətin qiymətinə bölmək lazımdır (cədvəl 2, sütun 7). Bu nisbət qeyri-müntəzəm komponentlərin dinamika sırasında mövsümi təsiri əks etdirir.

Növbəti mərhələdə alınmış bu nisbətin rüblər üzrə orta qiyməti hesablanır.

Rüblük mövsümi indekslərin hesablanması

	I rüb	II rüb	III rüb	IV rüb
2010			0,9627	1,1008
2011	0,9862	0,9478	0,9730	1,1180
2012	0,9764	0,9404	0,9564	1,1245
2013	0,9689	0,9392	0,9633	1,1327
2014	0,9699	0,9247	0,9645	1,1222
2015	0,9502	0,9856	0,9340	1,1241
2016	0,9656	0,9521	0,9470	1,1400
2017	0,9539	0,9549	0,9696	1,1620
2018	0,9324	0,9392	0,9673	1,1604
2019	0,9256	0,9381		
Mövsümi komponentin rüblər üzrə orta qiyməti $\bar{S}_i (i = 1,2,3,4)$	0,9588	0,9469	0,9598	1,1316
Düzəliş olunmuş mövsümi komponent $S_i (i = 1,2,3,4)$	0,9595	0,9476	0,9605	1,1325

Aparılan bu hesablamalar qeyri-müntəzəm komponentlərin göstərdiyi təsirini (effektini) əhəmiyyətli şəkildə ixtisar etməklə rüblük mövsümi indeksləri əldə etməyə imkan verir.

Mövsümi komponentin 4 rüb üzrə orta qiymətləri toplanmaqla:

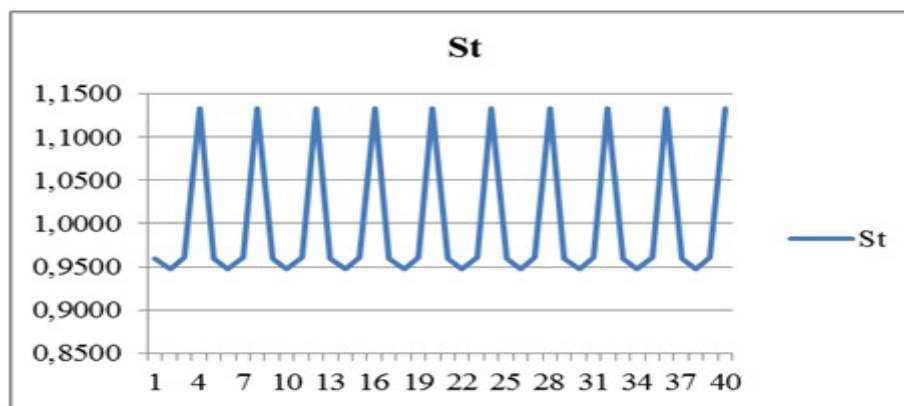
$$0,9588 + 0,9469 + 0,9598 + 1,1316 = 3,9971$$

yekun qiymət alınır.

Yekunun 4-ə bərabər olması şərtini nəzərə almaqla düzəliş əmsalı ($k=4/3.9971$) hesablanır və aşağıdakı düsturla düzəliş olunmuş rüblük mövsümi komponentlər müəyyən olunur:

$$S_i = \bar{S}_i * k \quad (i=1,2,3,4)$$

Mövsümi komponentlərin hesablanmış qiymətləri üzrə qrafik təsviri aşağıdakı kimidir.

Şəkil 3. Mövsümi komponentin zamandan asılılığı

Alınmış nəticələr cədvəl 3-ün sonuncu sətirində verilmişdir. Rüblər üzrə hesablanmış bu qiymətlər nəzərə alınmaqla modelin qurulması ardıcılığı aşağıdakı cədvəldə verilir.

Multiplikativ modelin komponentlərinin hesablanması

t	y_t	S_t	$d_t = y_t/S_t = T * E$	T	$T * S_t$	$E = y_t/T * S_t$	$e = y_t - T * S_t$	e^2
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	3029,7	0,9595	3157,63	2645,84	2538,65	1,19	491,06	241139,39
2	3056,4	0,9476	3225,50	2837,66	2688,94	1,14	367,51	135060,57

1	2	3	4	5	6	7	8	9
3	3267,5	0,9605	3401,99	3029,49	2909,70	1,12	357,77	128001,06
4	3908,1	1,1325	3450,96	3221,32	3648,02	1,07	260,06	67632,27
5	3658,2	0,9595	3812,65	3413,14	3274,88	1,12	383,32	146933,99
6	3678,1	0,9476	3881,57	3604,97	3416,03	1,08	262,11	68699,60
7	3919,7	0,9605	4081,08	3796,80	3646,66	1,07	273,04	74548,85
8	4624,3	1,1325	4083,38	3988,63	4516,97	1,02	107,30	11513,31
9	4126,4	0,9595	4300,58	4180,45	4011,11	1,03	115,26	13283,82
10	4070,2	0,9476	4295,29	4372,28	4143,12	0,98	-72,96	5322,59
11	4246,7	0,9605	4421,56	4564,11	4383,63	0,97	-136,91	18744,80
12	5115,9	1,1325	4517,48	4755,94	5385,92	0,95	-270,05	72925,33
13	4531,3	0,9595	4722,61	4947,76	4747,33	0,95	-216,03	46668,02
14	4536,3	0,9476	4787,21	5139,59	4870,22	0,93	-333,91	111498,95
15	4800,2	0,9605	4997,82	5331,42	5120,60	0,94	-320,40	102659,28
16	5788,1	1,1325	5111,07	5523,24	6254,87	0,93	-466,77	217878,03
17	5083,7	0,9595	5298,31	5715,07	5483,56	0,93	-399,88	159900,55
18	5000,5	0,9476	5277,05	5906,90	5597,31	0,89	-596,84	356217,47
19	5386,6	0,9605	5608,35	6098,73	5857,57	0,92	-470,99	221827,42
20	6531,0	1,1325	5767,04	6290,55	7123,82	0,92	-592,86	351484,33
21	5760,3	0,9595	6003,52	6482,38	6219,78	0,93	-459,46	211108,02
22	6202,2	0,9476	6545,25	6674,21	6324,41	0,98	-122,20	14931,70
23	6126,5	0,9605	6378,77	6866,04	6594,54	0,93	-468,00	219022,68
24	7632,0	1,1325	6739,31	7057,86	7992,77	0,95	-360,75	130143,02
25	6793,4	0,9595	7080,24	7249,69	6956,01	0,98	-162,58	26432,90
26	7011,0	0,9476	7398,76	7441,52	7051,50	0,99	-40,51	1641,30
27	7281,3	0,9605	7581,09	7633,35	7331,50	0,99	-50,19	2518,93
28	9104,6	1,1325	8039,65	7825,17	8861,72	1,03	242,89	58996,44
29	7926,1	0,9595	8260,69	8017,00	7692,24	1,03	233,82	54672,66
30	8256,9	0,9476	8713,54	8208,83	7778,59	1,06	478,26	228736,62
31	8617,9	0,9605	8972,71	8400,65	8068,47	1,07	549,44	301881,23
32	10467,3	1,1325	9242,91	8592,48	9730,67	1,08	736,59	542558,28
33	8491,7	0,9595	8850,23	8784,31	8428,46	1,01	63,25	4000,88
34	8654,2	0,9476	9132,83	8976,14	8505,69	1,02	148,48	22047,05
35	9012,2	0,9605	9383,25	9167,96	8805,44	1,02	206,77	42754,61
36	10931,9	1,1325	9653,20	9359,79	10599,62	1,03	332,28	110409,59
37	8843,1	0,9595	9216,42	9551,62	9164,69	0,96	-321,62	103442,30
38	9134,8	0,9476	9640,05	9743,45	9232,78	0,99	-97,98	9599,82
39	9599,5	0,9605	9994,74	9935,27	9542,41	1,01	57,11	3261,86
40	11814,3	1,1325	10432,42	10127,10	11468,57	1,03	345,76	119551,37
								4759650,86

Dinamika sırasının ilkin variantının hər bir səviyyəsinin uyğun mövsümi komponentə nisbətindən alınan ($T^*E=y_t/S_t$) qiymətlərini (cədvəl 4, sütun 4) dinamika sırasının faktiki qiymətləri (y_t) ilə müqayisə etsək, görmək olar ki, alınmış yeni dinamika sırası xətti trendə daha çox adekvatdır. Bu trendin modeli aşağıdakı kimidir:

$$T=b_0+b_1*t \tag{8}$$

Burada, b_0 və b_1 əmsalları aşağıdakı düsturla hesablanır [2].

$$b_1 = \frac{\sum t * d_t - (\sum t)(\sum d_t) / T}{\sum t^2 - (\sum t)^2 / T}, \quad (9)$$

$$b_0 = \bar{d}_t - b_1 * \bar{t} \quad (10)$$

Burada, $\bar{d}_t = (d_1 + d_2 + \dots + d_{40}) / 40$,

$\bar{t} = (1 + 2 + \dots + 40) / 40 = (40 + 1) / 2$,

(9) və (10) düsturları əsasında $b_1 = 191,83$ və $b_0 = 2454,01$ qiymətləri hesablanır. Alınan qiymətləri (8) düsturunda nəzərə alsaq,

$$T = 2454,01 + 191,83 * t \quad R^2 = 0,98.$$

Burada determinasiya əmsalının ($R^2 = 0,98$) vahidə yaxın olması modelin adekvat olduğunu əks etdirir.

$t = 1, 2, \dots, 40$ qiymətlərini düsturda yerinə yazmaqla zamanın hər bir səviyyəsi üzrə T komponentinin qiymətləri müəyyən olunur (cədvəl 4, sütun 5). Göründüyü kimi, reqressiya modeli mövsümi amilləri kənarlaşdırmaqla qurulur. Reqressiya əmsalının $b_1 = 191,83$ qiyməti rüb ərzində pərakəndə ticarət dövriyyəsi orta hesabla 191,83 milyon manat artdığını göstərir. Rübələr üzrə T komponentinin səviyyələri ilə mövsümi komponentlərin uyğun səviyyələrinin hasili multiplikativ modelin səviyyələrini ifadə etmiş olur (cədvəl 4, sütun 6). Multiplikativ modelin təsadüfi (qeyri-müntəzəm) komponenti $E = y_i / T * S_i$ düsturu vasitəsilə hesablanır (cədvəl 4, sütun 7). Multiplikativ modelin mütləq xətası isə $e = y_i - (T * S)$ vasitəsilə hesablanır (cədvəl 4, sütun 8).

Qurulmuş reqressiya modelinin keyfiyyətini yoxlamaq üçün mütləq xətalərin kvadratları cəmindən istifadə olunur (cədvəl 4, sütun 9). Hesablanmış yekun 4759650,86 qiymətinin sıranın səviyyəsinin faktiki qiymətlərinin orta qiymətdən kənarlaşmasının kvadratları cəminə - 222026528 nisbəti 2.14 olur. Bu isə o deməkdir ki, qurulmuş multiplikativ model pərakəndə ticarət dövriyyəsi üzrə dinamika sırası səviyyələrinin ümumi variasiyanın 97.86%-ni təşkil edir. Tərtib olunmuş multiplikativ modeldən istifadə etməklə proqnoz vermək mümkündür. Proqnozların hesablanmasında təsadüfi komponent nəzərə alınmır, yəni model aşağıdakı düsturla ifadə olur:

$$\hat{y}_t = T * S$$

2020-ci ilin 4 rübü üzrə proqnoz qiymətləri $T = 2454,01 + 191,83 * t$ tənliyi və düzəliş olunmuş mövsümi komponentlərin cədvəl 3-də hesablanmış qiymətləri əsasında aşağıdakı kimi müəyyən edilir.

$$\hat{y}_{41} = T_{41} * S_1 = (2454,01 + 191,83 * 41) * 0,9595 = 9900,91 \text{ (milyon manat)}$$

$$\hat{y}_{42} = T_{42} * S_2 = (2454,01 + 191,83 * 42) * 0,9476 = 9959,87 \text{ (milyon manat)}$$

$$\hat{y}_{43} = T_{43} * S_3 = (2454,01 + 191,83 * 43) * 0,9605 = 10279,38 \text{ (milyon manat)}$$

$$\hat{y}_{44} = T_{44} * S_4 = (2454,01 + 191,83 * 44) * 1,1325 = 12337,51 \text{ (milyon manat)}$$

Tərtib olunmuş modelə əsasən hesablanmış proqnozlar rüblük dövrü əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq qaydada aylıq göstəricilərin dinamika sıraları üçün statistik tədqiqatı aparmaq mümkündür.

Beləliklə, sosial-iqtisadi hadisələrin inkişafının elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqnozlaşdırılmasının sistemli şəkildə aparılması prosesində proqnozlaşdırma metodologiyasının özünün təkmilləşdirilməsi baş verir.

Nəticə

- Dinamika sırasının təhlili üçün proqram sistemlərindən (Excel, SPSS, R, Python və s.) istifadə edilir;
- Sosial-iqtisadi və sosial-ekoloji hadisələrin inkişaf meyli statistik modelləşdirmə və

proqnozlaşdırma vasitəsilə müəyyən edilir;

- Dinamika sırasının təhlili zamanı hadisə və prosesə təsir edən amillərin dekompozisiyasının modelləşdirmə zamanı istifadəsi mövsümi düzəlişlərin, dövriliyin və qeyri-müntəzəm təsir edən amillərin aşkar olunmasına imkan verir;
- Verilmiş proqnozlar statistik tədqiqatın nəticəsinin ekspert qiymətləndirilməsində, qərarların qəbul edilməsində, biznes planların tərtibində və menecment fəaliyyətində istifadə oluna bilər;
- Statistik məlumatların istehsalı prosesində növbəti dövr üçün proqnoz qiymətlərinin müəyyən olunmasında statistik modelləşdirmə, proqnozlaşdırmanın bu metodu daha adekvat hesab olunur və beynəlxalq müqayisələrdə istifadə olunur.

Aida İbrahimova, Zərifə Nağıyeva

Dinamika sıralarının pərakəndə ticarət dövriyyəsinin təmsalında statistik təhlili

Xülasə

Məqalədə dinamika sıralarının statistik tədqiqi öz əksini tapmışdır. Tədqiqat məqsədilə pərakəndə ticarət dövriyyəsi haqqında 2010-2018-ci illərin dinamika sıralarından istifadə olunmuşdur. Avtokorrelyasiya əmsalları vasitəsilə mövsümlilik müəyyən edilmiş, sürüşkən orta kəmiyyətdən istifadə etməklə dinamika sırası hamarlaşdırılmışdır. Mövsümi indekslər hesablanmış və dinamika sırasından mövsümlilik amili kənarlaşdırılmışdır. Multiplikativ modelin trendi (T) xətti reqressiya modeli vasitəsilə hesablanmış və modelin keyfiyyəti qiymətləndirilmişdir. Qurulmuş model əsasında növbəti ilin rübləri üzrə proqnoz qiymətlər hesablanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu metodologiyadan istifadə etməklə statistik tədqiqatı aylıq göstəricilərin dinamika sıraları üzrə də aparmaq mümkündür.

Аида Ибрагимова, Зарифа Нагиева

Статистическое анализ динамических рядов на примере розничного товарооборота

Резюме

В статье рассматриваются вопросы статистического исследования динамических рядов. Для исследования была использована динамика объема розничного товарооборота за 2010-2018 годы. С помощью коэффициента автокорреляции была определена сезонность, был скорректирован динамический ряд с использованием скользящего среднего. Определены сезонные индексы для гармонизации динамических рядов. С помощью линейной регрессионной модели был рассчитан тренд (T) и оценено качество модели. На основе установленной модели были рассчитаны прогнозные значения по кварталам следующего года. Следует отметить, что с использованием этой методики можно проводить статистические исследования динамики и месячных показателей.

Aida Ibragimova, Zarifa Nagiyeva

Statistical analysis of time series in the case of retail turnover

Summary

The article reflects a statistical study of time series. For the purpose of the research, time series of retail trade turnover in 2010-2018 was used. Seasonality was determined by means of autocorrelation coefficient, time series was smoothed by using moving average. Seasonal indices were calculated and the seasonal factor was excluded from the time series. Trend (T) of the multiplicative model was calculated using a linear regression model and the quality of the model was evaluated. On the basis of the established model, forecast values for the quarters of the next year were calculated. It should be noted that, using this methodology, it is possible to conduct statistical research on the time series of monthly indicators.

Ədəbiyyat

1. Л.Г.Батракова. Теория статистики. Учебное пособие. М.: КНОРУС, 2010. стр.528.
2. В.Н.Сулицкий. Методы статистического анализа в управлении: Учеб. Пособие. М. Дело, 2002. стр.520.
3. Практикум по эконометрике. Под редакцией члена-корреспондента Российской Академии наук И.И.Елисеевой. Москва “Финансы и статистика” 2001.
4. <https://studfile.net/preview/4339198/page:30/>. Тема 11. Временные ряды в эконометрических исследованиях.
5. RUEY S. TSAY. Analysis of Financial Time Series. Financial Econometrics. Wiley Series in Probability and Statistics, University of Chicago, 2002
6. Walter Enders. Applied Econometric Time Series. Iowa State University. John Wiley & Sons, Inc, New York, 2002
7. SPSS for Beginners A VIJAY Gupta Publication. 1999. www.vgupta.com, www.spss.org
8. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
9. <http://statsoft.ru/home/textbook/modules/sttimser.html>
10. <https://cyberleninka.ru/article/n/obzor-metodov-statisticheskogo-analiza-vremennyh-ryadov-i-problemy-voznikayuschie-pri-analize-nestatsionarnyh-vremennyh-ryadov>
11. https://chaos.phys.msu.ru/loskutov/PDF/Lectures_time_series_analysis.pdf

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 28.04.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 01.05.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.06.2020

UOT: 338.24.01

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-3-15-22

AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN BƏZİ AMİLLƏRİN STATİSTİK TƏDQIQI

Yaşar Paşa

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Həyat keyfiyyətinin statistikasına şöbəsinin müdiri
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: yashar.pasha@stat.gov.az*

Emil Məmmədov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Həyat keyfiyyətinin statistikasına şöbəsinin ev təsərrüfatları
büdcələrinin tədqiqatı sektorunun aparıcı məsləhətçisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: emil.mammadov@stat.gov.az*

Açar sözlər: əhalinin gəlirləri, məşğulluqdan və sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər, həyat keyfiyyətinin ölçülməsinin metodoloji yanaşmaları, innovasiya, reqressiya modeli.

Ключевые слова: доходы населения, доходы от трудовой деятельности и социальных пособий, методологические подходы оценки качества жизни, инновация, регрессионная модель.

Keywords: income of population, employment incomes and income from social benefits, methodological approaches for measuring quality of life, innovation, regression model.

Giriş

Tədqiqat əhalinin məşğulluqdan və sosial yardımlardan əldə etdiyi gəlirlər, ailə üzvlərinin sayı və ailədəki 18 yaşına qədər olan uşaqların sayı amillərinin əhalinin ümumi gəlirlərinə necə təsir etdiyini müəyyən etmək məqsədi ilə aparılmış və bu təsirləri qiymətləndirmək üçün çoxölçülü reqressiya modelindən istifadə edilmişdir. İlk məlumatlar 2019-cu ildə ev təsərrüfatlarında keçirilmiş sorğu əsasında əldə edilmişdir.

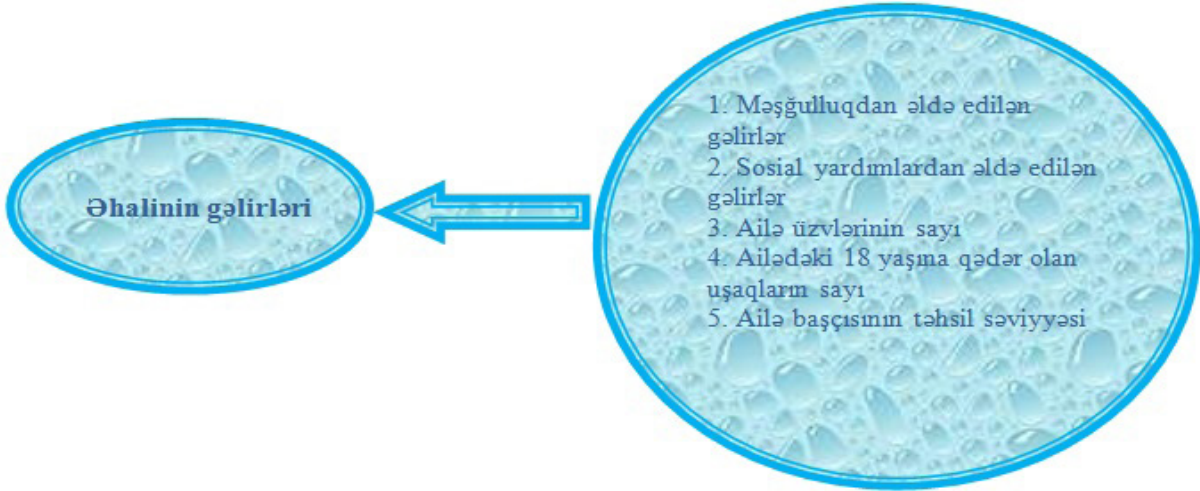
Məlum olduğu kimi, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinə bir çox amillər təsir etməkdədir. Onların arasında ən çox ev təsərrüfatı üzvlərinin sayı və yaşı, məşğulluq statusu, alınan sosial yardımlar, təhsil səviyyəsi və s. yer alır [7, səh. 142]. Tədqiqat Azərbaycanda əhalinin gəlirlərinə təsir edən bəzi amillərin gücü və onun istiqaməti məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Əhalinin məşğulluqdan əldə edilən gəlir dəyişəni üzrə 2019-cu ildə sorğuda iştirak etmiş respondentlərin məşğulluq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirlər manatla ifadə edilmişdir. Burada əmək fəaliyyətindən daxil olan bütün gəlirlər istifadə olunmuşdur (qeyri-formal məşğulluqdan edilən gəlirlər daxil olmaqla). Çünki bəzi hallarda insanlar gəlir əldə etmək üçün qeyri-rəsmi şəkildə də muzzla işləyirlər [1, səh. 12]. Bundan başqa, işsizliyi aradan qaldırmaq əhalinin gəlirlərinin artmasına səbəb olan özünüməşğulluqdan əldə edilmiş gəlirlər də tədqiqata daxil edilmişdir [2, səh. 576]. Sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər dəyişəni üzrə 2019-cu ildə sorğuda iştirak etmiş respondentlərin əldə etdikləri sosial yardımdan gəlirlər nəzərdə tutulur. Bura hər növ pensiya, müavinət, təqaüd və güzəştlər (pul ifadəsində) daxildir. Ailə üzvlərinin sayı dəyişəni tədqiqat zamanı sorğuda iştirak etmiş ev təsərrüfatlarının üzvlərinin sayını göstərir. Ailədəki 18 yaşına qədər olan uşaqların sayı dəyişəni sorğuda iştirak etmiş ev təsərrüfatlarındakı 18 yaşa qədər uşaqların sayını göstərir. Asılı dəyişən olan əhalinin gəlirlərinə isə ev təsərrüfatlarının əldə etdiyi bütün gəlirlərin cəmi aiddir. Bura biznes, məşğulluq və sosial yardımlarla yanaşı, kənd təsərrüfatı fəaliyyətindən və mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlər, ölkə xaricindən alınan vəsait, qohum və tanışların etdiyi yardımlar və s. daxildir.

Tədqiqat

Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikasının daimi rezident əhalisi əsas götürülmüşdür. Seçmə şəbəkəsi ev təsərrüfatlarının təsadüfi yolla seçilməsi əsasında formalaşmışdır [8, səh.78]. Nümunə seçilərkən Azərbaycanın bütün şəhər və rayonlarının əhalisinin sayına proporsional olaraq ev təsərrüfatları sorğuya cəlb edilmişdir. Tədqiqat bütün ölkəni əhatə etdiyi və sorğuda çox sayda respondent iştirak etdiyi üçün məlumatların toplanması zamanı sorğu anketlərinin göstəricilərindən istifadə edilmişdir. Çünki anket vasitəsi ilə qısa müddətdə geniş ərazidən çoxlu ilkin məlumat almaq mümkün olmuşdur.

Aşağıdakı şəkildə araşdırma modelinin asılı olmayan və asılı olan dəyişənlərin əhalinin gəlirlərinə təsir etməsi əks olunmuşdur.

Şəkil 1. Əhalinin gəlirlərinə təsir edən amillər

Tədqiqatın əsas hipotezi aşağıdakı kimidir.

1) $H_0: \beta_1=\beta_2=\beta_3=\beta_4=\beta_5=0$. Bu halda məşgulluqdan əldə edilən gəlirlər, sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər, ailə üzvlərinin sayı, ailədəki 18 yaşına qədər olan uşaqların sayı və ailə başçısının təhsil səviyyəsi dəyişənlərindən heç biri əhalinin gəlirlərinə təsir etmir.

$H_1: \beta_n \neq 0$. Bu halda məşgulluqdan əldə edilən gəlirlər, sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər, ailə üzvlərinin sayı, ailədəki 18 yaşına qədər olan uşaqların sayı və ailə başçısının təhsil səviyyəsi dəyişənlərindən ən azından biri əhalinin gəlirlərinə və bu dəyişənlər birlikdə əhalinin gəlirlərinə güclü təsir edir.

Əsas hipotezlə yanaşı, hər bir sərbəst dəyişənin ayrılıqda əhalinin gəlirlərinə təsir edib etmədiyini yoxlamaq üçün əlavə hipotezlər də irəli sürülmüşdür.

2) $H_0: \beta_1=0$. məşgulluqdan əldə edilən gəlirlər əhalinin gəlirlərinə təsir etmir.

$H_1: \beta_1 \neq 0$. məşgulluqdan əldə edilən gəlirlər əhalinin gəlirlərinə təsir edir.

3) $H_0: \beta_2=0$. sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər əhalinin gəlirlərinə təsir etmir.

$H_1: \beta_2 \neq 0$. sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər əhalinin gəlirlərinə təsir edir.

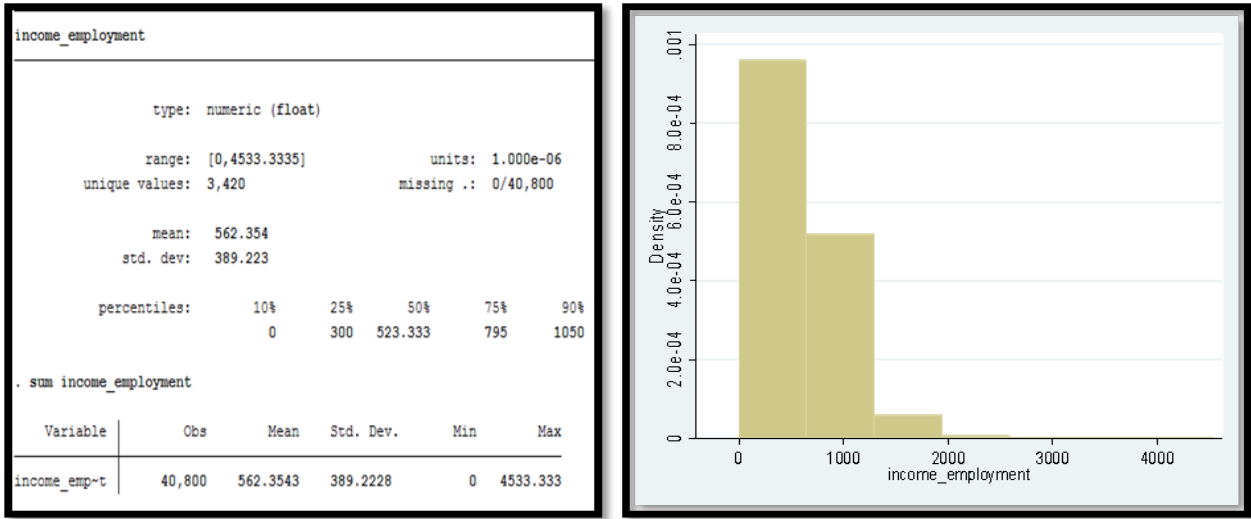
4) $H_0: \beta_3=0$. ailə üzvlərinin sayı əhalinin gəlirlərinə təsir etmir.

$H_1: \beta_3 \neq 0$. ailə üzvlərinin sayı əhalinin gəlirlərinə təsir edir.

5) $H_0: \beta_4=0$. ailədəki 18 yaşına qədər uşaqların sayı əhalinin gəlirlərinə təsir etmir.

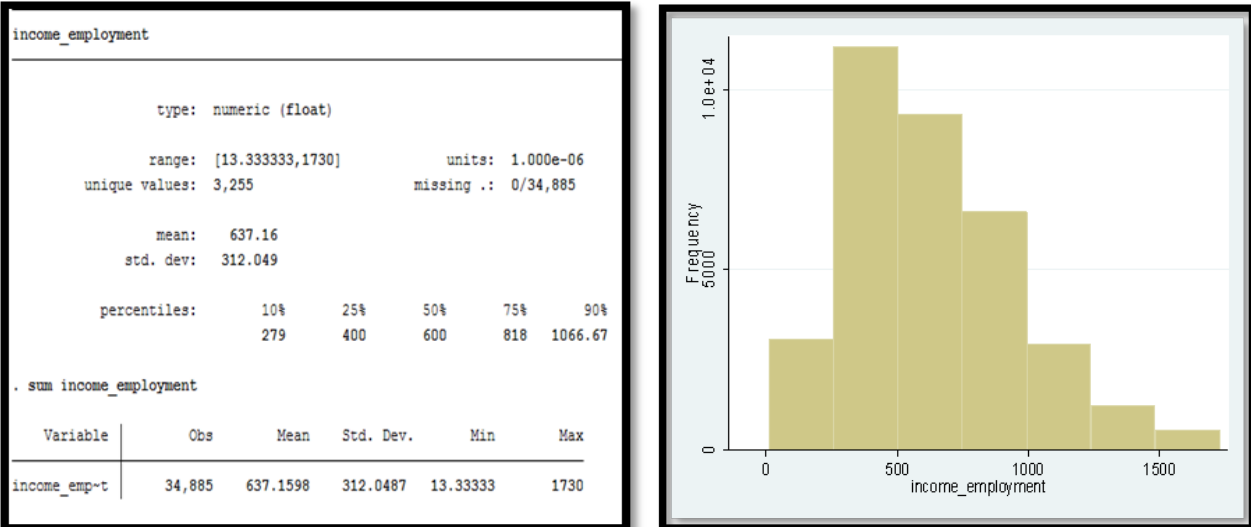
$H_1: \beta_4 \neq 0$. ailədəki 18 yaşına qədər uşaqların sayı əhalinin gəlirlərinə təsir edir.

Tədqiqat üçün məlumat bazasında məşgulluqdan əldə edilən gəlir dəyişəni üçün ədədi orta 562.4 manat, standart kənarlaşma isə 389.2 manat olmuşdur. Empirik qaydaya əsasən məlumatın 99.7 faizi ədədi ortadan üç standart kənarlaşma aralığında yerləşir [6]. Buna görə məşgulluqdan əldə edilən gəliri 1731 manatdan çox olan müşahidələr sorğudan çıxarılmışdır. Bundan əlavə, məlumatların paylanmasında kəskin sola meyillilik müşahidə edildiyi üçün məşgulluqdan əldə edilən gəlirləri 0 manat olan müşahidələrin sorğudan çıxarılması qərarı alınmışdır.

Şəkil 2. Məşğulluqdan əldə edilən gəlir dəyişəni üzrə ilkin statistik göstəricilər

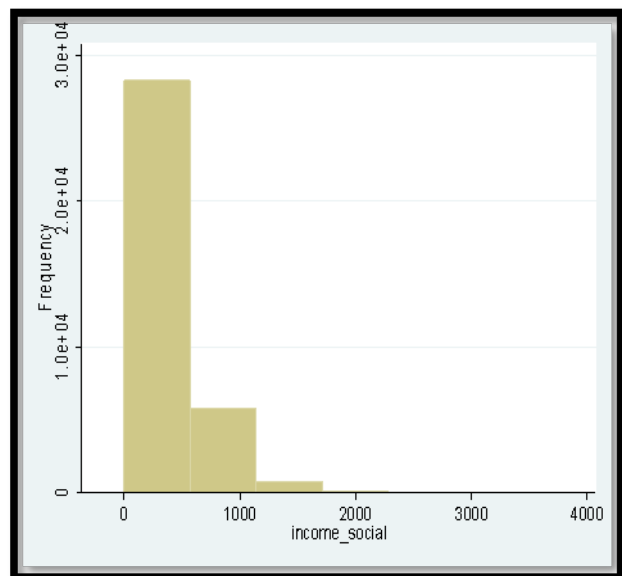
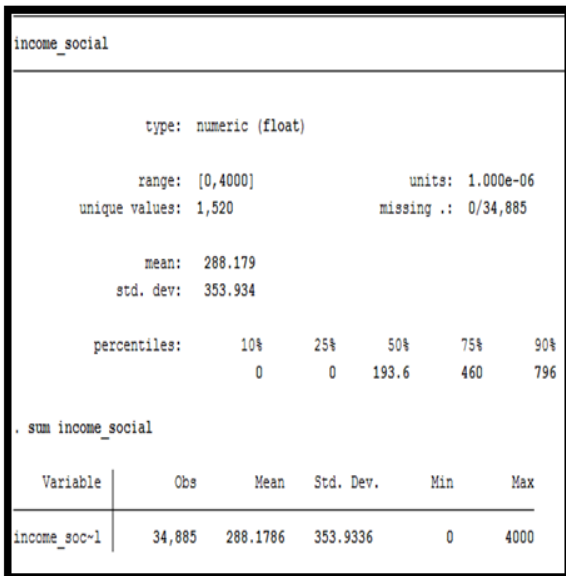
Aşağıdakı şəkildə məşğulluqdan əldə edilən dəyişən üzrə uc dəyərlər çıxarıldıqdan sonra əldə edilən statistik göstəricilər verilmişdir.

Şəkil 3. Məşğulluqdan əldə edilən gəlir dəyişəni üzrə statistik göstəricilər

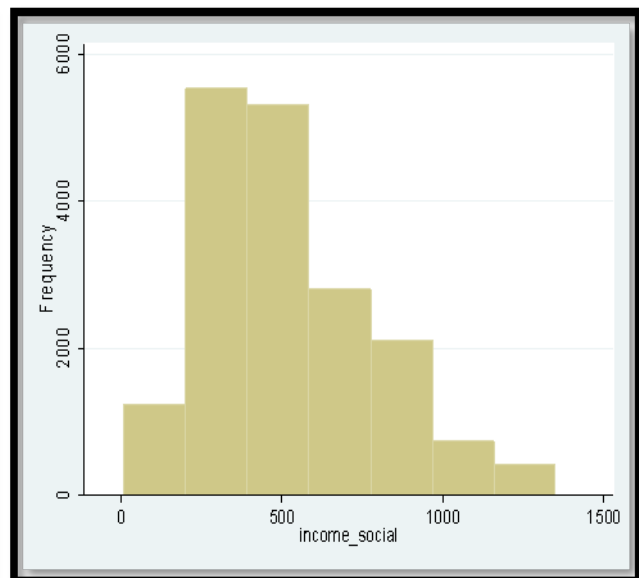
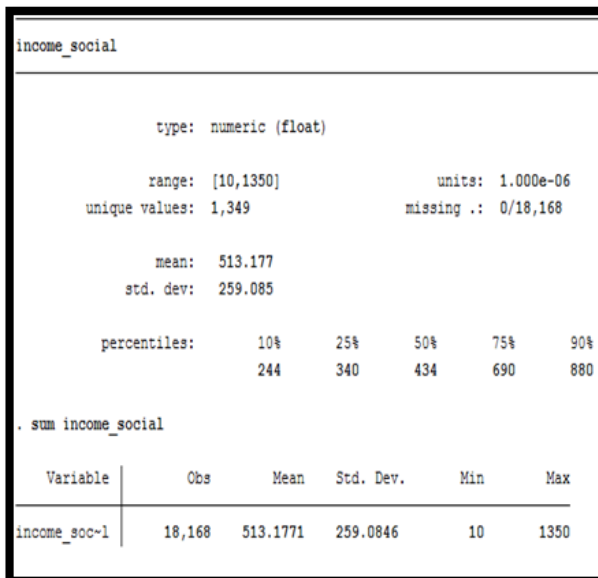
Şəkildən də göründüyü kimi, uc dəyərlər çıxarıldıqdan sonra məşğulluqdan əldə edilən gəlir dəyişəni üzrə normala yaxın paylanma əldə edilmişdir. Bu göstərici üzrə ədədi orta 637.2 manat, standart kənarlaşma isə 312.1 manat olmuşdur. Eyni zamanda standart kənarlaşmanın ədədi ortaya olan nisbətinin 0.5-dən kiçik olması da normal paylanma baxımından müsbət göstərici kimi qəbul edilə bilər [5].

Sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər dəyişəni üzrə ədədi orta 288.2 manat, standart kənarlaşma isə 353.9 manat olmuşdur. Standart kənarlaşmanın ədədi ortadan böyük olması və sosial yardımlardan əldə edilən gəlirləri 0-a bərabər olan müşahidələrin sayının çoxluğu normal paylanmanı əldə etməyə mane olan əsas səbəblərdir.

Şəkil 4. Sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər dəyişəni üzrə ilkin statistik göstəricilər

Sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər dəyişəni üzrə normal paylanmanı əldə etmək məqsədi ilə empirik qaydaya uyğun olaraq, ədədi ortadan üç standart kənarlaşma məsafədən uzaqda yerləşən müşahidələr sorğudan çıxarılmışdır. Bundan başqa, məlumatların paylanması zamanı nəzərəçarpan kəskin sola meyilliliyini aradan qaldırmaq məqsədi ilə sosial yardımlardan əldə edilən gəlirləri 0-a bərabər olan müşahidələrin də sorğudan çıxarılmasına qərara alınmışdır. Nəticədə, normala yaxın paylanma əldə edilmişdir. Belə ki, uc dəyərlər çıxarıldıqdan sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər dəyişəni üzrə ədədi orta 513.2 manat, standart kənarlaşma isə 259.1 manat olmuşdur.

Şəkil 5. Sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər dəyişəni üzrə statistik göstəricilər

Ailədəki 18 yaşına qədər olan uşaqların sayı və ailə üzvlərinin sayı dəyişkənləri məhdud sayda dəyərlər aldıkları üçün bu dəyişənlərin normal paylanması nəzərə alınmamışdır.

tab n_chil18			. tab size_gru		
18 yaşa qədər şəxsləri n sayı	Freq.	Percent	aile üzvlərinin sayı	Freq.	Percent
0	7,527	41.43	1 nəfər	118	0.65
1	3,614	19.89	2 nəfər	1,865	10.27
2	4,989	27.46	3 nəfər	2,919	16.07
3	1,767	9.73	4 nəfər	3,872	21.31
4	245	1.35	5 nəfər	4,239	23.33
5	22	0.12	6 nəfər və daha çox	5,155	28.37
6	4	0.02			
Total	18,168	100.00	Total	18,168	100.00

Şəkil 6. Təsviri statistika

Bundan sonra sərbəst dəyişənlər arasında multikolenyar olub-olmadığını müəyyən etmək məqsədilə sərbəst dəyişənlər arasında korrelyasiya əlaqəsinə baxılmış və VİF (*variance inflation factor*) dəyərləri təhlil edilmişdir [4, səh. 754]. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ailə üzvlərinin sayı və ailədəki 18 yaşa qədər uşaqların sayı dəyişənləri arasında müsbət yönlü korrelyasiya əlaqəsi vardır. Multikolenyarı aradan qaldırmaq məqsədilə VİF dəyəri ən yüksək olan ailə üzvlərinin sayı dəyişəni modeldən çıxarılmış və tədqiqat üç sərbəst dəyişənlə davam etdirilmişdir.

. corr income_social income_employment n_chil18 size_gru (obs=18,168)					. vif	
	income~1	income~t	n_chil18	size_gru	Variable	VIF
income_soc~1	1.0000				size_gru	2.29
income_emp~t	-0.1095	1.0000			n_chil18	1.99
n_chil18	0.0505	0.1119	1.0000		income_emp~t	1.20
size_gru	0.1519	0.3285	0.6908	1.0000	income_soc~1	1.07
					Mean VIF	1.64

. corr income_social income_employment n_chil18 (obs=18,168)					. vif	
	income~1	income~t	n_chil18		Variable	VIF
income_soc~1	1.0000				income_emp~t	1.03
income_emp~t	-0.1095	1.0000			n_chil18	1.02
n_chil18	0.0505	0.1119	1.0000		income_soc~1	1.02
					Mean VIF	1.02

Şəkil 7. Sərbəst dəyişənlər arasında korrelyasiya təhlili və VİF dəyərlər

Daha sonra asılı dəyişən ilə bir neçə sərbəst dəyişən arasındakı əlaqəni ölçən çoxlu reqressiya təhlili aparılmış və nəticələr aşağıdakı şəkildə verilmişdir [3, səh.184].

. reg tot_inc income_social income_employment n_chil18						
Source	SS	df	MS	Number of obs	=	18,168
Model	1.6108e+09	3	536919907	F(3, 18164)	=	8692.47
Residual	1.1220e+09	18,164	61768.3663	Prob > F	=	0.0000
Total	2.7327e+09	18,167	150422.212	R-squared	=	0.5894
				Adj R-squared	=	0.5894
				Root MSE	=	248.53

tot_inc	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
income_social	.4479208	.0071746	62.43	0.000	.4338579	.4619837
income_employment	.889363	.0061636	144.29	0.000	.8772818	.9014443
n_chil18	61.09847	1.687509	36.21	0.000	57.79079	64.40615
_cons	242.0177	5.841296	41.43	0.000	230.5682	253.4672

Şəkil 8. Reqressiya təhlilinin nəticələri

Nəticə

Aparılmış reqressiya təhlili nəticəsində tədqiqatın modeli aşağıdakı kimi olmuşdur:

$\text{Əhalinin gəliri} = 242 + 0.45 \cdot \text{sosial yardımlardan əldə edilən gəlir} + 0.89 \cdot \text{məşğulluqdan əldə edilən gəlir} + 61 \cdot \text{ailədəki 18 yaşa qədər olan uşaqların sayı}$.

Reqressiya təhlilinin nəticələrinə görə, $F=0.0000$ olduğu üçün birinci hipotezdə H_0 imtina edilmiş, H_1 isə təsdiq olunmuşdur. Başqa sözlə, məşğulluqdan əldə edilən gəlir, sosial yardımlardan əldə edilən gəlir və ailədəki 18 yaşa qədər olan uşaqların sayı dəyişənləri birlikdə əhalinin gəlirlərinə güclü təsir etməkdədir.

Məşğulluqdan əldə edilən gəlirlər dəyişəni üzrə $p=0.000$ olması və bunun 95 faizlik əminlik intervalında $\alpha=0.05$ dəyərindən kiçik olması ikinci hipotezdə H_0 -in imtina edilməsini, H_1 -in isə təsdiq edilməsini göstərir. Yəni məşğulluqdan əldə edilən gəlir əhalinin gəlirlərinə təsir etməkdədir. Reqressiya parametri 0.89 olduğu üçün bu təsir müsbətyönlü güclü təsirdir. Başqa sözlə, modelə əsasən məşğulluqdan əldə edilən gəlirlərin 1 manat artması, əhalinin gəlirinin 0.89 manat artmasına səbəb olur.

Sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlər dəyişəni üzrə $p=0.000$ olması və bunun 95 faizlik əminlik intervalında $\alpha=0.05$ dəyərindən kiçik olması üçüncü hipotezdə H_0 -in imtina edilməsini, H_1 -in isə təsdiq edilməsini göstərir. Yəni sosial yardımlardan əldə edilən gəlir əhalinin gəlirlərinə təsir etməkdədir. Reqressiya parametri 0.45 olduğu üçün bu təsir müsbətyönlü orta təsirdir. Başqa sözlə, modelə əsasən sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlərin 1 manat artması, əhalinin gəlirinin 0.45 manat artmasına səbəb olur.

Ailədəki 18 yaşa qədər olan uşaqların sayı dəyişəni üzrə $p=0.000$ olması və bunun 95 faizlik əminlik intervalında $\alpha=0.05$ dəyərindən kiçik olması beşinci hipotezdə H_0 -in imtina edilməsini, H_1 -in isə təsdiq edilməsini göstərir. Yəni ailədəki 18 yaşa qədər olan uşaqların sayı əhalinin gəlirlərinə təsir etməkdədir. Reqressiya parametri 61 olduğu üçün bu təsir müsbətyönlü güclü təsirdir. Başqa sözlə, modelə əsasən ailədəki 18 yaşa qədər olan uşaqların sayının 1 nəfər artması, əhalinin ümumi gəlirinin 61 manat artmasına səbəb olur.

Yaşar Paşa, Emil Məmmədov

Azərbaycanda əhalinin gəlirlərinə təsir edən bəzi amillərin statistik tədqiqi

Xülasə

Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda əhalinin məşğulluq və sosial yardımlardan əldə etdiyi gəlirlər və ailədəki 18 yaşa qədər olan uşaqların sayı birlikdə əhalinin əldə etdiyi ümumi gəlirlərə güclü təsir göstərir. Eyni zamanda Azərbaycanda məşğulluqdan əldə

edilən gəlirlərin sosial yardımlardan əldə edilən gəlirlərə nisbətən əhalinin ümumi gəlirlərinə daha çox təsir etdiyi üzə çıxmışdır. Belə ki, çoxölçülü reqressiya modelində reqressiya parametrlərinə nəzər saldıqda məşğulluqdan əldə edilən gəlirlərin əhalinin ümumi gəlirlərinə təxminən iki dəfə daha çox təsir etdiyi məlum olur. Bundan başqa, ailədə uşaqların sayının artması ilə əhalinin gəlirlərinin artdığı müşahidə edilmişdir. Gələcək tədqiqatlarda əhalinin ümumi gəlirləri əvəzinə adambaşına düşən gəlirlərin qiymətləndirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Belə olduqda əhalinin gəlirlərində olan dəyişiklik daha dolğun ifadə edilərdi.

Яшар Паша, Эмиль Мамедов

Статистическое исследование некоторых факторов, влияющих на доходы населения в Азербайджане

Резюме

По результатам исследования, такие переменные как доходы от занятости, доход от социальных пособий и количество в домохозяйстве детей в возрасте до 18 лет в совокупности сильно влияют на общие доходы населения. Кроме того, результаты этого исследования показывают, что доходы от занятости влияют на доходы населения в большей степени, чем доходы от социальных выплат. Таким образом, коэффициенты регрессии в этой модели многомерной регрессии показывают, что доходы от занятости влияют на доходы населения примерно в два раза больше, чем доходы от социальных выплат. Кроме того, доходы населения возрастают по мере увеличения числа детей в домашнем хозяйстве. В будущих исследованиях было бы более целесообразно учитывать доходы населения на душу населения, а не общие доходы населения. Таким образом, изменения в доходах людей будут выражены еще лучше.

Yashar Pasha, Emil Mammadov

Statistical study of some factors affecting the incomes of the population in Azerbaijan

Summary

According to the results of the research, employment income, income from social benefits and number of children under 18 in the household variables together affect population income strongly. At the same time, the results of the article reveal that, employment income influences population income more rather than income from social benefits do. So, regression coefficients in our multidimensional regression model indicate that, employment income influences the population income about two times more than income from social benefits. Moreover, it was observed that population income heightens as number of children increases in the household. It would be more appropriate to consider population income per capita instead of total population income for future research. In this case, the change in the income of the population would be more fully expressed.

Ədəbiyyat

1. Altın Gülören. “Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdam Ve Kayıt Dışı İstihdamın Önlenmesine Yönelik Düzenlemeler” Dokuz Eylül Üniversitesi 2015.
2. Dunja Skalamera–Alilovic, Andrea Arbula Blecich, Kristijan Blazekovic. “Self Employment: Personal Characteristics Of The Self Employed And Impact On Economic Growth” Interdisciplinary Management Research XIII. 2017.
3. Hüseyin Padem, Ali Göksu, Zafer Konakli. “Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı” İBU Publications. 2012.
4. Michael Olusegun Akinwande, Hussaini Garba Dikko, Agboola Samson. “Variance İnflation Factor: As a Condition for İnclusion Suppressor Variable in Regression Analysis”. Open Journal of Statistics, 2015.
5. Prabhaker Mishra, Chandra M Pandey, Uttam Singh, Anshul Gupta, Chinmoy Sahu, and Amit Keshri. “Descriptive Statistics and Normality Tests for Statistical Data”. Ann Card Anaesth. 2019
6. Sheldon M. Ross. “Using Statistics to Summarize Data Sets” Introductory Statistics. 2017.

7. Tran Quang Tuyen. “Socio-Economic Determinants of Household Income among Ethnic Minorities in the North-West Mountains, Vietnam”. Croatian Economic Survey: Vol. 17: No. 1: June 2015: pp. 139-159.
8. Yurdakul Kabakçı İşıl “Bilimsel Araştırma Yöntemleri”. Anadolu Üniversitesi. 2013.
9. Dövlət Statistika Komitəsinin ev təsərrüfatları büdcələrinin tədqiqatı üzrə məlumat bazaları.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.05.2020
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 11.05.2020
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 18.06.2020

UOT: 338.43

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-3-23-32

KƏND TƏSƏRRÜFATI AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ STRATEJİ SEKTORU KİMİ

Tərlan Əzizov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Beynəlxalq iqtisadiyyat kafedrasının doktorantı

*İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti Aparatının
Maliyyə, iqtisadi proqnozlaşdırma və daxili audit şöbəsinin böyük məsləhətçisi*

AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6

e-poçt: terlanezizov35@gmail.com

Açar sözlər: dövlət proqramı, subsidiya, statistika, istehsal kooperativləri, dövlət dəstəyi, kredit.

Ключевые слова: государственная программа, субсидии, статистика, производственные кооперативы, государственная поддержка, кредит.

Keywords: state program, subsidies, statistics, production cooperatives, state support, credit.

1.Giriş

Kənd təsərrüfatı Azərbaycanın iqtisadiyyatında kifayət qədər önəmli və əhəmiyyətli sahələrdən biridir. Müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra ölkəmizdə kənd təsərrüfatının bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq qeyri-neft sənayesinin inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri kimi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına xüsusi diqqət yetirilir, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə mövcud aqroemal müəssisələrinin istehsal gücünün artırılması və yeni belə müəssisələrin yaradılması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilməkdədir [1]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” adlı sənəd çərçivəsində kənd təsərrüfatının inkişafının prioritet elan edilməsi də bu məqsədə xidmət edir. Bu da onun dayanıqlı inkişafına nail olunmasının və kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətli sektora çevrilməsinin strateji hədəf olduğundan xəbər verir. Hədəfə çatmaqla Azərbaycanda çoxsahəli ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına və kənd təsərrüfatının inkişafına töhfə veriləcək [2]. 2012-ci il 19 aprel tarixində Bakıda BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının Avropa üzrə 28-ci regional konfransın açılış mərasimində iştirak edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev çıxış etmişdir: “Biz dünyanın ən mütərəqqi texnologiyalarını Azərbaycana gətiririk. Bütün sahələrə, eyni zamanda kənd təsərrüfatı sahəsinə də bu texnologiyalar gəlir. Kənd təsərrüfatı bizim üçün ən vacib olan sahələrdən biridir. Azərbaycanda qeyri-neft sahəsində bizim üçün iki əsas prioritet sahə vardır. Onlardan biri informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, digəri isə kənd təsərrüfatıdır” [12].

Kənd təsərrüfatı ölkənin sosial və iqtisadi problemlərinin həllində, eləcə də regionlarda yaşayan insanların məşğulluq problemlərinin aradan qaldırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sektorunda əməkətutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi qısa müddətdə bu sektorda daha çox insana iş imkanı verir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində çalışanların güzəştli kreditlərlə maliyyələşdirilməsi siyasətində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesi vacib sahə kimi müəyyən edilmişdir. İstehsalçılara tətbiq edilən güzəştlər istehsalçıların xərclərinin azaldılması, eləcə də yerli məhsulların qiymətlərinin istehlakçılar üçün əlverişli olması baxımından mühümdür. Hazırda kənd təsərrüfatının inkişaf məqsədləri baxımından dövlət tərəfindən dəstəyin artırılması və tətbiqi mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı yeni islahatlara başlanılmışdır.

2. Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji sektoru kimi

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra aqrar sahənin yaxşılaşdırılması üçün bu sahəyə daima dövlət dəstəyi həyata keçirilmiş, ixrac imkanları genişləndirilmiş və investisiya qoyulmuşdur. Buna baxmayaraq, eləcə də kənd təsərrüfatında potensial imkanlar olsa da, bəzi problemlər qalmaqdadır. 1995-ci ildən bu günümüzdək aqrar islahatları tənzimləyən bir çox qanun, fərman, sərəncam, qərar və digər normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Eləcə də ölkəmizdə dövlət proqramlarının qəbulu kənd təsərrüfatının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Dövlət proqramlarının əsas məqsədlərindən biri də ölkəmizdə torpaq münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, aqrar-torpaq islahatlarının dərinləşdirilməsi olmuşdur. Bununla yanaşı, 18 fevral 1995-ci ildə qəbul olunmuş “Aqrar islahatların əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu aqrar islahatın məqsəd və vəzifələrinin, əsas istiqamətləri və prinsiplərinin müəyyən edilməsinə, 1996-cı il iyulun 16-da qəbul edilmiş “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu azadlıq və sosial ədalət prinsipləri əsasında torpaq üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərinin yaradılmasına, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunmasına, “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 22 mart tarixli Fərmanı aqrar sahədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 14 yanvar tarixli 467 nömrəli Fərmanı ilə aqrar sahədə göstərilən dövlət xidmətlərinin optimallaşdırılması və səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaratmışdır. Həmçinin kənd təsərrüfatının sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 9 noyabr tarixli Fərmanı ilə “1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” və “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2019-2023-cü illər)”, “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir [3].

Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı sahəsində qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı uğurla həyata keçirilməkdədir. Dövlət proqramlarının icra olunduğu 2004-2018-ci illər ərzində (2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illər üzrə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları) Ümumi Daxili Məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır [4].

Ölkə regionlarının, o cümlədən kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə olunan nailiyyətləri daha da artırmaq və “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair” Strateji Yol Xəritəsinin 9.1.4-cü bəndinin icrasını təmin etmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır.

Bu Dövlət Proqramı çərçivəsində kənd təsərrüfatı sahəsində aşağıdakı istiqamətlərdə siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi planlaşdırılır:

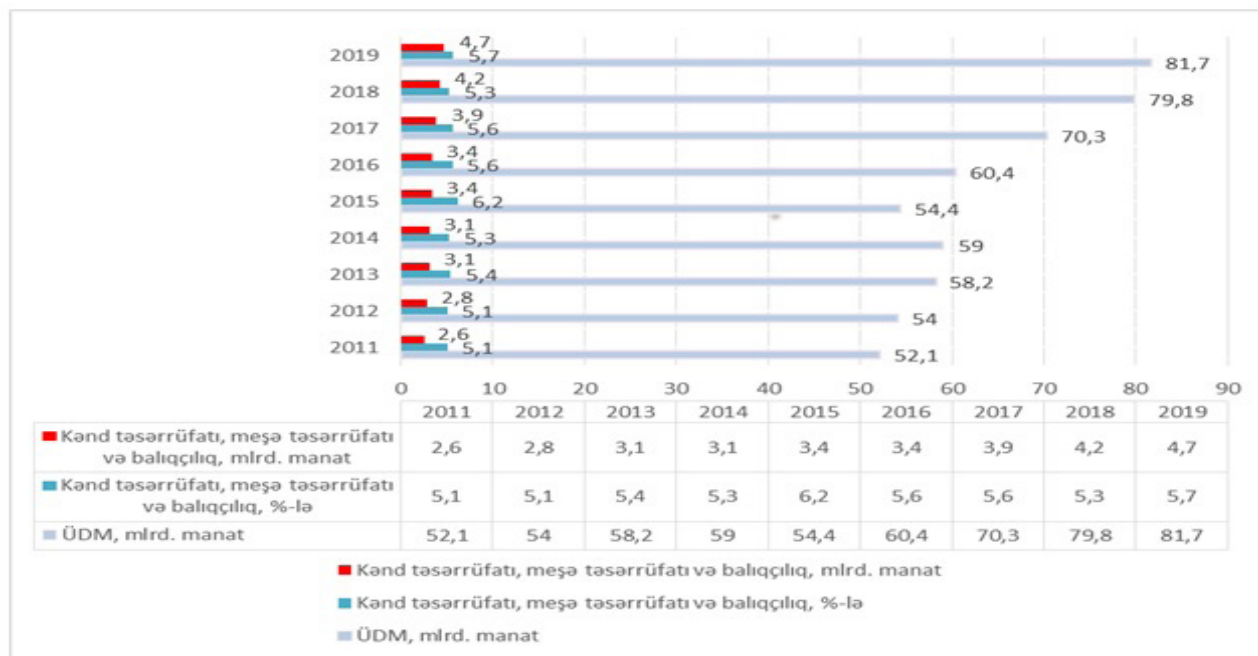
- kənd təsərrüfatında istehsalın intensiv üsullarla artırılması üçün dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- fermer tərəfdaşlığının və kənd təsərrüfatında kooperasiyanın inkişafının təşviqi;
- aqrar-sənaye inteqrasiyasının inkişafının dəstəklənməsi;
- innovativ təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması və inkişafının dəstəklənməsi, mexanizmlərinin həyata keçirilməsi;
- sahibkarların və fermerlərin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının asanlaşdırılması [4].

Aqrar sahədə göstərilən dövlət xidmətlərinin optimallaşdırılması və səmərəliliyinin artırılması, xidmətlərin həyata keçirilməsində keyfiyyətə nəzarətin təşkili, innovativ həllərin tətbiqi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə

tədbirlər haqqında” 2019-cu il 14 yanvar tarixli Fərmanı imzalamışdır. Bununla da Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında olan Dövlət Fitosanitar Xidmətinin, Dövlət Baytarlıq Xidmətinin, Bitki Sortlarının Qeydiyyatı və Toxum Nəzarəti üzrə Dövlət Xidmətinin və Baş Dövlət Texniki Nəzarət Xidmətinin əsasında Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Xidmətlər Agentliyi yaradılmışdır. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 21 may tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Xidmətlər Agentliyi haqqında Əsasnamə” təsdiq olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2019-cu ildə kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun dəyəri faktiki qiymətlərlə 7836.7 milyon manat təşkil etmişdir. Bunun 4085.5 milyon manatı heyvandarlıq, 3751.2 milyon manatı bitkiçilik məhsullarının payına düşür. Əvvəlki illə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 7,2%, o cümlədən bitkiçilik məhsulları üzrə 11,7%, heyvandarlıq məhsulları istehsalı 3,5% artmışdır. Nəticədə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında bitkiçilik məhsullarının payında 45,4%-dən 47,9%-ə qədər artım müşahidə olunmuşdur, heyvandarlıqda isə əksinə 54,6%-dən 52.1%-ə qədər azalma var [5].

2019-cu ildə kənd təsərrüfatında, meşə təsərrüfatında və balıqçılıqda əlavə dəyər artımı əvvəlki ilə nisbətən 7,3% təşkil etmişdir. Nəticədə, bu sektorun ölkənin ÜDM-dəki payı 2018-ci ildəki 5.3%-dən 2019-cu ildə 5.7%-ə yüksəlmişdir. Ümumiyyətlə, ÜDM-də 2011-ci ildən başlayaraq 2019-cu ilə qədər artım müşahidə olunmuşdur, həmçinin bunu kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində görmək olar [5] (şəkil 1).

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın ÜDM-də payı (milyard manat) [11]

Qeyd: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (stat.gov.az) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2019-cu ildə ümumi əkin sahəsi 2018-ci illə müqayisədə 1,2 faiz azalaraq 1,71 milyon hektar təşkil etmişdir. Dənli və paxlalıların əkin sahəsi 0,9 faiz azalaraq 1,1 milyon hektar təşkil etmişdir. Ümumi əkinin 62,5 faizi dənli və paxlalı bitkilərin payına düşür [5].

2019-cu ildə əvvəlki ilə nisbətən texniki bitkilərin əkin sahələrində 18,2 faiz azalma müşahidə edilmişdir. Bu azalma pambıq üçün 24,5 faiz, şəkər çuğunduru üçün 14,2 faiz və tütün üçün 8 faiz olmuşdur. Eyni zamanda dən üçün günəbaxan əkin sahəsi 43,1 faiz artım olmuşdur. 2019-cu ildə taxıl istehsalı 3,54 milyon ton olub ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6,9 faiz çoxdur. Bu dövrdə şəkər çuğunduru və tütündən başqa digər bitkiçilik məhsullarında da artım olmuşdur [5].

2019-cu ildə 2010-cu ilə nisbətən bitkiçilik məhsullarının istehsalında (şəkər çuğunduru

istisna olmaqla) artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2019-cu ildə 2010-cu illə müqayisədə dənli və dənli-paxlalıların əkin sahəsi 1,7 dəfə, pambıq 7,7 dəfə, tütün 2 dəfə, kartof 1,05 dəfə, tərəvəz 1,4 dəfə, bostan məhsulları 1,03 dəfə, meyvə və giləmeyvə 1,5 dəfə, üzüm 1,6 dəfə, çay yarpağı 1,7 dəfə artmışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1

**Azərbaycan Respublikasında bitkiçilik məhsulları istehsalının dinamikası,
min ton [5, 11]**

Məhsullar	İllər					2010-cu ildə 1995-ci ilə nisbətən, dəfə	2019-cu ildə 2010-cu ilə nisbətən, dəfə
	1995	2000	2005	2010	2019		
Dənlilər və dənli paxlalı bitkilər	921,4	1540,2	2126,7	2000,5	3538,5	2.2	1.7
Pambıq	274,1	91,5	196,6	38,2	295,3	-7.2	7.7
Tütün	11,7	17,3	7,1	3,2	6,0	-3.6	2
Kartof	155,5	469	1083,1	953,7	1004,2	6.1	1.05
Tərəvəz	424,1	780,8	1127,3	1189,5	1714,7	2.8	1.4
Bostan məhsulları	41,9	261	363,8	433,6	447,6	10.3	1.03
Şəkər çuğunduru	28,1	46,7	36,6	251,9	237,0	9	-1.06
Meyvə və giləmeyvə	324,4	477	625,7	729,5	1099,7	2.2	1.5
Üzüm	308,7	76,9	79,7	129,5	201,8	-2.4	1.6
Çay yarpağı	9,4	1,1	0,7	0,54	0,93	-17.4	1.7

Qeyd: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi İllik Hesabat Bakı 2020 və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (stat.gov.az) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2019-cu ildə heyvandarlıq sektorunda sabit artım davam etmişdir. Hesabat ilində 16.1 min ton yun, 1827.1 milyon yumurta, 2129,4 min ton süd və diri çəkiddə 573,3 min ton ət istehsal edilmişdir. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə yun istehsalı isə 246.1 ton və ya 16 faiz, süd istehsalı 49.0 min ton və ya 2.4 faiz, yumurta istehsalı 150.9 milyon ədəd və ya 9 faiz, ət istehsalı diri çəkiddə 16.7 min ton və ya 3.0 faiz artım olmuşdur [6].

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 8.64 milyon hektar olan Azərbaycanın ümumi ərazisinin 55 faizi və ya 4.74 milyon hektarı kənd təsərrüfatı tipli torpaqlardır [8]. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində ölkəmizin 8,6 milyon hektar ümumi torpaq fondunun 56,9 faizi dövlət mülkiyyətində (işğal altında olan torpaqlar dövlət mülkiyyətinə aid edilib) saxlanılmış, 23,5 faizi bələdiyyə mülkiyyətinə, 19,6 faizi xüsusi mülkiyyətə verilmişdir [13].

3. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişaf dinamikası və istehsal kooperativləri

Müasir dövrdə formalaşdırılmış və təkmilləşdirilmiş hüquqi-normativ baza, kənd təsərrüfatı sahəsində yeni müəssisələrin yaradılması üçün zəruri şərait yaratsa da, qloballaşmanın reallıqlarının nəzərə alınması, ərzaq təhlükəsizliyi təminatının yaxşılaşdırılması üçün iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaradır.

Onu da qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı müəssisələri və s. təşkilatların sayı, onların birləşmələri və iriləşməsi nəticəsində 2000-ci ildən 2018-ci ilə qədər azalaraq 2910 vahiddən 1765 vahidə düşmüşdür. Onların istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi isə 2000-ci ildə bütövlükdə kənd təsərrüfatı məhsulunun 2.1%-nə bərabər olmuşdursa, sonrakı illərdə artaraq 2015-ci ildə 7.3%-ə, 2015-2018-ci illərdə isə 7.3-9.4% arasında dəyişmişdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələri və s. təşkilat adlı təsərrüfat kateqoriyasının fəaliyyətinə dair geniş məlumat cədvəl 2-də verilmişdir.

2000-2018-ci illərdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişaf dinamikası [6, 11]

Göstəricilər	Ölçü vahidi						2015	2015						2018	2018
		2000	2003	2008	2012	2015	2000	2008	2015	2016	2017	2018	2015	2008	
							Nisbəti, dəfə							Nisbəti, dəfə	
Bütün təsərrüfat kateqor. sayı	vahid	6158	4750	4921	4315	3229	-1,9	-1,5	3229	3187	2690	2672	-1,2	-1,8	
Əkin sahəsi	Min ha	1041,5	1219,5	1499,9	1647,1	1585,4	1,5	-1,04	1585,4	1628,3	1665,7	1738,0	1,1	1,2	
İstehsal olunan məhsulun dəyəri	milyon man.	1112,4	1450,5	3505,9	4844,6	5635,3	5,1	1,6	5635,3	5632,4	6580	7010	1,2	2	
Kənd təs. müəssisələri və s. təşkil. sayı	vahid	2910	2143	2308	1864	1695	-1,7	-1,4	1695	1719	1735	1765	1,04	-1,3	
Əkin sahəsi	Min ha	74,6	38,5	55,1	93,7	101,7	1,3	1,8	101,7	111,9	129,0	187,7	1,8	3,4	
İstehsal olunan məhsulun dəyəri	milyon man.	23,9	41,6	186,0	319,4	410,1	17,1	2,2	410,1	449,2	645,4	660,9	1,6	3,5	
Kənd təsərrüfatı ümumi məhsulunda onların xüsusi çəkisi	Faiz	2,1	2,9	5,3	6,6	7,3	3,5	1,4	7,3	8	9,8	9,4	1,3	1,8	
Hesabat verən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı	vahid	2158	1783	2258	1774	1659	-1,3	-1,4	1659	1592	1608	1641	-	-1,4	
Ümumi torpaq sahəsi	Min ha	495,6	295,5	305,1	224,5	237,8	-2,1	-1,3	237,8	231,8	195,2	211,6	-1,1	-1,4	
K/təs-na yararlı torpaq sahəsi	Min ha	335,4	196,2	168,5	189,9	208,4	-1,6	1,2	208,4	215,5	177,5	199,3	-1,04	1,2	
Əkin sahəsi	Min ha	160,1	62,0	63,1	95,0	102,6	-1,6	1,6	102,6	101,7	99,1	139,8	1,4	2,2	
İstehsal olunan məhsulun dəyəri	milyon man.	21,6	47,1	160,5	263,2	374,3	17,3	2,3	374,3	408,7	383,2	385	1,02	2,4	
Kooperativlərin sayı	Vahid	252	159	90	74	49	-5,1	-1,8	49	55	55	45	-1,08	-2	

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Bu gün dünya təcrübəsi sübut edir ki, fərdi təsərrüfatların nə qədər yaxşı işləməsindən asılı olmayaraq onların vahid xərcləri yüksəkdir. Məhsulların tədarükü, saxlanması, emalı, daşınması və istehlakçılara çatdırılması prosesində bir çox maddi və maliyyə itkisi olur. Buna görə digər qabaqcıl ölkələrdə geniş kənd təsərrüfatı istehsal kooperativləri şəbəkəsi qurulmuşdur. Bizə elə gəlir ki, milli bazarın və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında istehsal kooperativlərinin rolu gələcəkdə bu problemlərin həllində, yəni əhalinin ərzaq və sənaye xammalı ilə təmin edilməsində kənd təsərrüfatının rolu qədər vacibdir.

Kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişaf etdirilməsi üçün islahatların həyata keçirilməsi davam edilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 18 iyul 2016-cı il tarixində “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiqi barədə” Fərman imzalayıb. Bu qanunun məqsədi kənd təsərrüfatının inkişafında xüsusi rol oynamaqla ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarınin könüllü birləşməsi əsasında iri kənd təsərrüfatı müəssisələri yaratmaq və onların istehsal potensialından səmərəli istifadə etməklə rəqabətqabliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunmasına və məhsuldarlığın artırılmasına imkan verəcək.

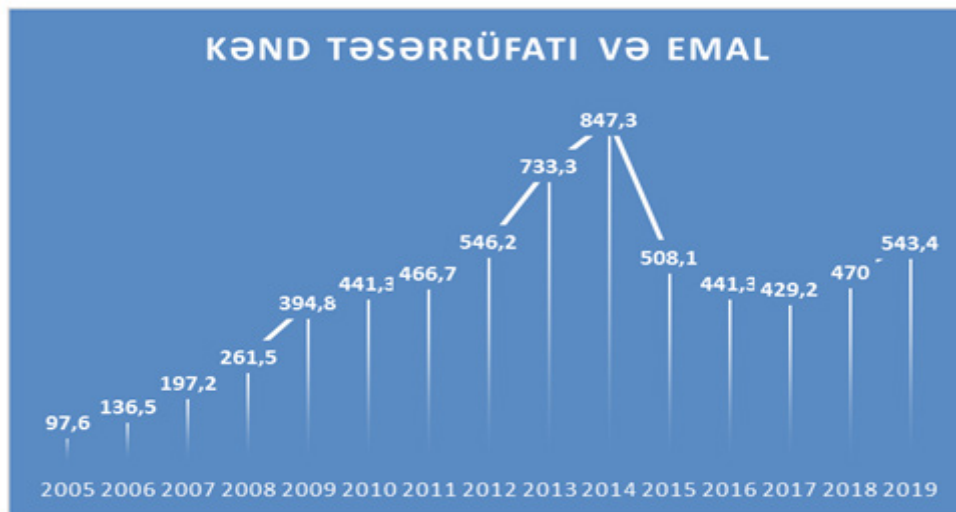
Kənd təsərrüfatı kooperasiyasının formalaşdırılması ilə yanaşı, yeni qanun həmçinin kooperasiya iştirakçılarının iqtisadi, sosial və digər maraqlarının qorunmasında mühüm rol oynayacaq.

Kooperativ fəaliyyətinin göstəriciləri kooperasiya meyillərinin qənaətbəxş səviyyədə olmadığını göstərir. Rəsmi statistikaya görə, Azərbaycanda kooperativ əsasda yaradılan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı 2000-ci ildəki 250-dən 2018-ci ildə 55-ə enmişdir. Həmçinin mövcud olan kənd təsərrüfatı kooperativlərinin müvafiq fəaliyyət göstəriciləri də (işçi sayı, satış dövriyyəsi, istehsal həcmi) potensial imkanlardan xeyli aşağıdır [11].

Aqrar sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanındakı ən vacib məqamlardan biri Nazirlər Kabinetinə 3 ay müddətində “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığın inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı” layihəsinin hazırlanmasını tapşırmaqdır. Yeni tələblərə cavab verən bu dövlət proqramı beynəlxalq qabaqcıl təcrübələrin ölkədə tətbiq olunmasına, kənd təsərrüfatı istehsalı və istehlak kooperativlərinin yaradılması prosesini sürətləndirməyə təkan verəcəkdir. Şübhəsiz ki, dövlət proqramının fəaliyyət planına dövlət ehtiyacları üçün kooperativlərdən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının illik dövlət tədarükü, kooperativlər üçün sığorta mexanizminin təkmilləşdirilməsi, kooperativlərə güzəştli kredit verilməsi və digər məsələlər daxil olacaqdır [9]. Bu dövlət proqramı çərçivəsində 2019-cu ildə Sabirabad rayonunun Axısxalılar kəndində 730 hektar ərazidə 231 ailəni birləşdirən “Axısxalılar Toxum Kooperativi”, Saatlı rayonunda 480 hektar sahədə 400 ailəni birləşdirən “Bolluq İstehsal Kooperativi”, Qax rayonundakı 350 hektar ərazidə 96 ailəni birləşdirən “Ata-Baba Fındıq İstehsal Kooperativi”, Samux rayonundakı “Bərəkət Bitki Toxum Kooperativi”, Xaçmaz rayonundakı “Niyazabad Pomidor İstehsal Kooperativi” istifadəyə verilmişdir.

4. Kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının maliyyə resursları ilə təminatı

Son illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına verilən kreditlərin həcmi durmadan artır. Beləliklə, Mərkəzi Bankın məlumatına görə, 2005-ci ildə bu sahəyə kredit qoyuluşu 97,6 milyon manat olduğu halda, 2019-cu ildə bu rəqəm 543,4 milyon manat olmuşdur (şəkil 2) [8].

Şəkil 2. Kredit qoyuluşunun kənd təsərrüfatı və emal üzrə strukturu (dövrün sonuna milyon manat) [7]

Qeyd: Mərkəzi Bank Statistik Bülleteni 02/2020 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2005-2019-cu illərdə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsi ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına ayrılan güzəştli kreditlərin həcmi dəfələrlə artmışdır. 2006-cı ildən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Layihələri və Kreditləri üzrə Dövlət Xidməti bu sahədə güzəştli kreditlər verməyə başladı. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının sığorta olunmasına dövlət dəstəyi göstərilir. Ancaq son 30-40 ildə kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlıq göstəriciləri haqqında məlumat bazasının olmaması kənd təsərrüfatında sığorta sisteminin inkişafına mane olan əsas səbəblərdən biridir. Bundan əlavə, müvafiq sığorta fondunun olmaması bu sektorun

inkışafına mənfi təsir göstərir.

Özəl sektora güzəştli kredit verilməsi kənd təsərrüfatının maliyyə ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş tədbirlər sistemində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahibkarlığa dövlət dəstəyinin effektiv vasitəsi kimi müvafiq kreditləşmə sisteminin formalaşmasında Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun (SKMF) rolu artır (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə layihələrin güzəştli kreditləşdirilməsi [10]

İllər	Layihələrin sayı		Kreditin məbləği min manat		Xüsusi çəkisi %-lə	
	istehsal	emal	istehsal	emal	istehsal	emal
2012	2234	10	99968.5	27860.0	45.8	12.8
2013	4276	10	149511.0	32679.0	54.4	11.9
2014	5344	11	164191	22204.5	55.7	7.5
2015	5080	9	158145.2	12291.0	63.6	5.0
2016	2336	12	120876.8	22542	63.8	11.9
2017	1221	5	58640.4	2519.5	60.7	2.6
2018	557	13	57171.4	3020	57.1	3

Qeyd: Sahibkarlığa kömək Milli Fondunun (edf.gov.az) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən (2018-ci ilin I yarımili üçün, 2017-ci il 9 ayı üçün) hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Kənd təsərrüfatında yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında” 2019-cu il 27 iyun tarixli Fərmanına uyğun olaraq yeni subsidiya mexanizminin tətbiqi üçün hazırlıq işləri görülmüşdür. Belə ki, Aqrar Subsidiya Şurası yaradılıb ki, bu da subsidiya mexanizmini kənd təsərrüfatının inkişaf hədəflərinə çevik uyğunlaşdırmasına imkan verəcəkdir.

2019-cu ildə kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi davam etdirilmişdir. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün AKIA (Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi) ölkənin 58 rayonunda kənd təsərrüfatında çalışan 723 sahibkara 21167,1 min manat güzəştli kredit verilib. Güzəştli kreditlər nəticəsində 705 daimi və müvəqqəti iş yeri yaradılmışdır. 2019-cu ildə 383,7 min istehsalçıya 1214,3 min hektar əkin sahələrinin becərilməsində istifadə olunan yanacaq və motor yağları, habelə buğda və çəltik becərilməsində dövlət büdcəsindən 83240,6 min manat vəsait verilmişdir [5].

2019-cu il məhsuluna görə 18714 fermerə 295.5 min ton pambığa görə 29.55 milyon manat məbləğində, 442 fermerə 2019-cu ildə istehsal edib təhvil verdikləri 2236.6 ton quru və 14732.8 ton yaş tütünə görə 185.3 min manat, 966 fermerə 218.4 min ton şəkər çuğunduruna görə 873.8 min manat məbləğində subsidiyanın verilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Bu ildə 5608 fermerə tədarükçülərə təhvil verdikləri 631.3 ton yaş baramaya görə 3156.5 min manat subsidiya ödənilmişdir [5].

Cədvəl 4

Azərbaycanda kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyaların həcmi [5]

	2018	2019
A	1	2
Yanacaq və motor yağlarının dəyərinin 50 faizinin ödənilməsi (hər hektara 50 manat)	60555	60713
Buğda və çəltik istehsalçılarına hər hektar sahəyə 40 manat yardım verilməsi	23330	22527.6
1-ci və 2-ci reproduksiya toxum və ting istehsalçılarına subsidiyalar	7738.8	7425.1
Elmi-tədqiqat müəssisələrinə orijinal, super elit və elit toxumları istehsalına çəkilən xərclərin ödənilməsi	905.1	893.2

A	1	2
Mineral gübrələrin və biohumusların dəyərinin 70 faizinin ödənilməsi	102257	150858.3
Pestisidlərin dəyərinin 70 faizinin ödənilməsi	5743	19141.1
Kənd təsərrüfatı texnikasının lizinqlə satışına tətbiq edilən güzəştin həcmi	88000	59950
Damazlıq heyvanların satışına tətbiq edilən güzəştin həcmi	15970	9740
Süni mayalanma yolu ilə alınmış hər baş buzova görə heyvan sahiblərinə 100 manat həcmində subsidiya verilməsi	6905.1	8254.5
Xam pambığın hər kq-na görə 0.1 manat subsidiya verilməsi	23038	29551.5
Quru tütünün hər kq-na, yaş tütünün isə hər 10 kq-na görə 0.05 manat subsidiya verilməsi	247.4	185.5
Bütün növ yaş baramanın hər kq-na görə 5 manat subsidiya verilməsi	2490.5	3156.5
Şəkər çuğundurunun hər tonuna görə 4 manat subsidiya verilməsi	1106.6	873.8
Təkrar əkinlərə görə (hər hektara 50 manat)	1431.2	1887.7
Arıçılara hər arı ailəsinə (pətəyə) görə 10 manat subsidiya verilməsi	3106	4265.3
Cəmi	342824	379423.2

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 18 sentyabr tarixli 400 nömrəli qərarı ilə arıçılara saxladıqları hər arı ailəsinə (pətəyə) görə ildə 10 (on) manat məbləğində subsidiya verilməkdədir. Bu qərar 2018-ci il də daxil olmaqla, 5 (beş) il müddətində qüvvədədir. 2019-cu ildə 426533 arı ailəsi üçün 19807 arıçıya 4255,3 min manat məbləğində subsidiya ödənilmişdir. Ümumilikdə kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyaların həcmi barədə cədvəl 4-də ətraflı məlumat verilmişdir.

Kənd təsərrüfatında subsidiyaların verilməsi gələcəkdə bitkiçilik və heyvandarlıq sahəsində yüksək məhsuldarlığın əldə edilməsinə və yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradacaqdır.

Nəticə

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji sektorlarından biri hesab olunur. Son illərdə dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara müvafiq dəstək sistemi formalaşdırılmış, bu sistemin şəffaflığı və təkmilləşdirilməsinin yüksəldilməsi istiqamətində bir çox tədbirlər görülmüşdür. Belə dəstək tədbirləri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının lazımi istehsal vasitələri ilə təminatının gücləndirilməsinə, eləcə də onların gəlir əldə etmək imkanlarının yaxşılaşdırılması üçün əhəmiyyətli olmuşdur. Onların müvafiq kənd təsərrüfatı avadanlıq və texnikaları ilə təminatında müşahidə olunan çatışmazlıqlar aradan qaldırılmağa başlanılmışdır, gübrədən istifadə səviyyəsi artmış, məhsuldar cins heyvanlardan ibarət təsərrüfatlar genişləndirilmiş, ümumilikdə isə müvafiq dəstək tədbirləri istehsal xərclərinin azaldılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fəaliyyətinin ilkin hüquqi bazası olsa da, kənd təsərrüfatı sahəsində kooperativ əlaqə zəif inkişaf etmişdir. Fermerlərin fərdiliyə üstünlük verməsi, istehsalçıların kooperativ hərəkəti üçün təşəbbüs göstərməməsi, iqtisadi mexanizmlərin kifayət qədər stimullaşdırılmaması və aqrar informasiya bazasının zəif olması kənd kooperativlərinin inkişafını ləngidir. Təcrübə göstərir ki, kiçik təsərrüfatlarda maliyyə resursları məhdud olduğuna görə fermerlər istehsalı genişləndirmək iqtidarında deyillər. Buna görə müştərək təsərrüfatların yaradılması, o cümlədən kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafı aqrar siyasətin aktual vəzifələrindən biridir.

Kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafı:

- kənd təsərrüfatı kooperativlərinin sayının və kənd təsərrüfatı istehsalının bütün mərhələlərində onların payının artmasına, nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının və ixracının artmasına;
- kiçik təsərrüfatların birləşməsi və müvafiq infrastrukturun yaradılması nəticəsində torpaqlardan səmərəli istifadəyə;

- kənd təsərrüfatı kooperativinin əhatə etdiyi böyük torpaqlarda müasir suvarma sistemlərinin qurulmasına;
- kənd təsərrüfatı istehsalçılarına verilən kreditlərin həcmının artmasına;
- kooperativlərdə əlavə iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradacaq.

Tərlan Əzizov

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji sektoru kimi

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatının mövcud vəziyyəti və inkişafı araşdırılmışdır. Eyni zamanda dövlət proqramlarının və digər normativ sənədlərin kənd təsərrüfatına təsirinin əhəmiyyətinə baxılmışdır. Dövlət Proqramı çərçivəsində kənd təsərrüfatında həyata keçirilməli olan tədbirlər əks edilmişdir. Məqalədə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, həmçinin heyvandarlıq və bitkiçilik məhsulları üzrə statistik məlumatlar təhlil edilmişdir. 2000-2018-ci illər üzrə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişaf dinamikası verilmişdir. Kənd təsərrüfatı kooperasiyasında bəzi islahatların həyata keçirilməsi araşdırılmışdır. Sonda kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi və eləcə də bu sahəyə yönələn kredit və subsidiyaların həcmi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Тарлан Азизов

Сельское хозяйство как стратегический сектор экономики Азербайджана

Резюме

В статье рассматриваются вопросы современного состояния и развития сельского хозяйства. В то же время, была рассмотрена важность влияния государственных программ и других нормативных документов на сельское хозяйство. В статье показаны мероприятия, которые будут реализованы в сельском хозяйстве в рамках Государственной программы. Были проанализированы статистические данные о валовой продукции сельского хозяйства, а также о животноводстве и растениеводстве. Дана динамика развития сельскохозяйственных предприятий в Азербайджане за 2000-2018 годы. Был изучен ход реализации некоторых реформ в сельскохозяйственной кооперации. В заключении показаны объем государственной поддержки сельского хозяйства, а также кредиты и субсидии в этой области.

Tarlan Azizov

Agriculture as a strategic sector of the Azerbaijani economy

Summary

The article examines the current state and development of agriculture. At the same time, the importance of the impact of state programs and other normative documents on agriculture was considered. The measures to be implemented in agriculture within the State Program are reflected. Statistical data on gross agricultural product, as well as livestock and crop production were analyzed. The dynamics of development of agricultural enterprises in Azerbaijan for 2000-2018 is given. The implementation of some reforms in agricultural cooperation has been studied. In the end, the state support for agriculture, as well as the amount of loans and subsidies in this area is reflected in the article.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 29 dekabr 2012-ci il
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 6 dekabr 2016-cı il.
3. İ.D.Abasov. Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Bakı-2013.
4. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. Bakı-2019

5. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi İllik Hesabat. Bakı-2020
6. “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2019” statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2019
7. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının statistik bülleteni. 02/2020
8. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi “Azərbaycan İqtisadi İslahatlar İcmalı 2017 ”
9. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 14 iyul 2017-ci il.
10. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun rəsmi internet sahifəsi. www.edf.gov.az
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi. www.stat.gov.az
12. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet sahifəsi. www.prezident.az
13. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyinin rəsmi internet sahifəsi. www.azertag.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.06.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 04.06.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 18.06.2020

UOT:338.61

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-3-33-40

AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Novruz Hüseynov

Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi

Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun

Xüsusi Şərtlərlə Təyinat İdarəsinin məsləhətçisi,

Azərbaycan Respublikası Dövlət İqtisad Universitetinin

Mühasibat uçotu kafedrasının doktorantı

AZ 1106, Bakı şəhəri, Ziya Bünyadov prospekti 43

e-poçt: novruz_huseynov_92@mail.ru

Açar sözlər: sosial müdafiə, sosial sığorta, sosial risk, büdcədən kənar dövlət fondları, normativ-hüquqi baza.

Ключевые слова: социальная защита, социальное страхование, социальный риск, внебюджетные государственные средства, нормативно-правовая база.

Keywords: social protection, social insurance, social risk, extra-budgetary state funds, normative-legal base.

Əhalinin sosial müdafiəsi hər bir insanın cəmiyyət tərəfindən müəyyənləşdirilən sosial həyat standartlarını müdafiə etmək məqsədilə sosial risklərin idarəedilməsi sistemidir. Sosial-iqtisadi kateqoriya kimi sosial müdafiə sosial risklərin fəaliyyəti şəraitində insanın təkrar istehsalının təmin edilməsi məqsədilə milli gəlirin təkrar istehsalı üzrə münasibətləri ifadə edir. Sosial risklərin idarəedilməsi dedikdə riskə məqsədmüvafiq təsir üsulu başa düşülür. Başqa sözlə desək, sosial riskin fəaliyyəti üzərində təhlil, qiymətləndirmə və nəzarət mexanizminin formalaşdırılmasıdır. Sosial sığorta əhalinin sosial müdafiə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Sosial müdafiə sistemində əsas yerlərdən birini tutan sosial sığortanın digər ünsürlərdən prinsip etibarilə fərqləndirən bir sıra mühüm xüsusiyyətləri vardır. Sosial müdafiə sosial riski olmayan şəxsdən gəlirin kimdə baş veribsə, ona transfer prosesinə əsaslanır. Adətən, sosial müdafiə dedikdə vətəndaşı müxtəlif növ sosial təhlükələrdən (işsizlik, yoxsulluq, xəstəlik və s.) müdafiə edilməsi üzrə dövlətin, cəmiyyətin, bazar subyektlərinin, ictimai təşkilatların həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Müasir dövrdə sosial müdafiənin məhdud və geniş mənada izahına rast gəlinir.

Müasir dövrdə əhalinin sosial müdafiəsi hər bir sivil dövlətin sosial siyasətinin əsas ünsürüdür [9, səh.6]. Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafının hazırkı mərhələsində dövlətin strateji vəzifələrindən biri sosial əməkdaşlığın sivil sisteminin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri kimi vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsini təmin edən əməkhaqqının və sosial müdafiə sisteminin məqbul səviyyəsinə nail olmaqdır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi, sosial-siyasi, ideoloji və hüquqi amillərin təsiri altında əhalinin sosial müdafiəsi sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Sosial müdafiənin milli sistemi dünya təcrübəsi, ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılır və təkmilləşdirilir.

Azərbaycan vətəndaşlarının sosial müdafiəsi sahəsində dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının maddələrinə müvafiq olaraq formalaşdırılır. Konstitusiyanın 15-ci maddəsinə görə Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosialyönlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir. Eyni zamanda Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır [1, maddə 16].

Azərbaycan Respublikasında əmək və insanların sağlamlığı qorunur, əməkhaqqının təminatlı minimal həcmi müəyyən edilir, ailələrin, anaların, ataların və uşaqların, əlillərin və qoca vətəndaşların

dövlət dəstəyi təmin edilir, sosial xidmət sistemi inkişaf edir, dövlət pensiyası, yardımı və sosial müdafiənin digər təminatları müəyyən edilir [1, maddə 38].

Ölkə konstitusiyasında ailələrin, anaların, ataların və uşaqların müdafiəsi, sosial təminatı da daxil olmaqla sosial müdafiə məsələlərinin koordinasiyası təsbit edilmişdir. Beləliklə, bütün qeyd edilən təminatlar əhalinin sosial müdafiəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət sosial təminatın əsası minimal sosial standartlardır [1].

Sosial müdafiə bölgü münasibətləri sistemidir və həmin prosesdə milli gəlirin bir hissəsi hesabına vətəndaşların sosial təminatı üzrə pul vəsaitlərinin ictimai fondu formalaşdırılır və istifadə edilir. Əhalinin sosial müdafiəsi sosial siyasətin əsas istiqamətlərinin həyata keçirilməsi üzrə praktiki fəaliyyətdir.

Sosial siyasəti işləyib hazırlayarkən və həyata keçirərkən sosial prioritetlər haqqında məsələnin, yəni inkişafın həmin mərhələsində cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən, həll edilməsi ilk növbədə və təkidlə tələb edilən sosial vəzifələrin zəruriliyi ortaya çıxır. Bu zaman yalnız ictimai münasibətləri dəstəkləmək deyil, həm də əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının, həmçinin ictimai təşkilatların və qrupların maraqlarını uzlaşdıraraq inkişaf etdirmək zəruridir.

Geniş ümumsosioloji mənada “sosial müdafiə” anlayışı ilk dəfə 30-cu illərdə ABŞ-da ortaya çıxmış, işsizlik, xəstəlik, uşağın doğulması, istehsalat travması və peşə xəstəlikləri, əlillik, qocalıq, ailə başçısının itirilməsi və s. nəticəsində iqtisadi və sosial məhdudiyətdən istənilən vətəndaşın müdafiəsinin tədbirlər sistemini ifadə edərək qərb sosiologiyasında tədricən yayılmış, həmçinin istənilən sivil dövlətin sosial siyasətinin əsas atributu olmuşdur [7, səh.35].

Azərbaycanın sosial hüququnda əhalinin sosial müdafiəsinə cəmiyyət üzvlərini iqtisadi, sosial və fiziki deqradasiyadan müdafiə edən hüquqi təminat və mühafizə tədbirləri sistemi kimi baxılır. O, dövlət orqanları tərəfindən şəxsiyyətin, onun iqtisadi, sosial-siyasi, sosial tələbat və maraqlarının müdafiəsinin mövcud təminat və hüquqlarını müdafiə edən proses kimi çıxış edir. Praktiki baxımdan sosial müdafiə dövlət səviyyəsində qanunvericiliklə təsbit edilmiş hüquqi-iqtisadi, sosial təminatlar kompleksini ifadə edir.

Eyni zamanda sosial müdafiə dövlət orqanları tərəfindən cəmiyyətdə şəxsiyyəti müdafiə edən mövcud təminat və hüquqları, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sferalarında onun iqtisadi, sosial-siyasi, sosial tələbat və maraqlarını mühafizə edən proses kimi çıxış edir. Öz fəaliyyətində o, cəmiyyətin bütün üzvlərinə aid edilir, lakin müxtəlif qruplar baxımından funksional təzahürü fərqlidir.

İstənilən sosial müdafiə modelinin strukturunun tamamlayıcı və mühüm ünsürü sosial sığortadır. Sosial müdafiə sistemində əsas yerlərdən birini tutan sosial sığortanın digər ünsürlərdən prinsip etibarilə fərqləndirən bir sıra mühüm xüsusiyyətləri vardır. Sosial sığorta sisteminin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı üç əsas amillə-cəmiyyətdə sosial risklərin səviyyəsi, gəlirlərin itirilməsi dərəcəsi, sosial siyasətin məqsədlərindən çıxış edərək risklərin qarşılınması üçün dövlət tərəfindən müəyyən edilən tədbirlərlə müəyyən edilir.

Sosial müdafiənin iqtisadi modeli dedikdə onun bu və ya digər ölkədə təşkilinin prinsipləri və fəaliyyət proqramı kimi başa düşmək olar. Avropa Birliyi ölkələrində dörd əsas model-kontinental və yaxud Bismark, anqlosakson, yaxud Beveric, skandinaviya və cənubi-avropa modelləri-üstünlük təşkil edir.

Kontinental model (Bismark modeli) sosial müdafiənin səviyyəsi ilə peşə fəaliyyətinin müddəti arasında sərt əlaqəni nəzərdə tutur. Onun əsasında işə götürənlərin və sığorta olunanların ödəmələri hesabına maliyyələşən sosial sığorta xidmətləri durur. Bu modelin əsasında maddəli işçilərin və sahibkarların paritet əsaslarla idarəolunan sığorta fondunun mövcudluğunu nəzərdə tutan peşəkar həmrəylik prinsipi durur. Onlar əməkhaqlarından sığorta ödəmələrini həyata keçirməyə imkan verən sosial ayırmaları bir yerdə cəmləşdirir. Belə sistemdə maliyyələşdirmə bir qayda olaraq dövlət büdcəsi vasitəsilə həyata keçirilmir. Belə ki, büdcənin universallığı prinsipi sosial müdafiənin belə modelinə qarşıdır. Lakin müasir şəraitdə Avropada geniş sosial proqramlar şəbəkəsi ilə mövcud olan sosial dövlət, sosial müdafiə modeli heç də həmişə bu prinsipə əsaslanmır. Ona görə də bir sıra səbəblərdən

(məsələn, zəruri sığorta stajının olmaması nəticəsində) sosial sığorta ödəmələri əldə etmək imkanı olmayan cəmiyyətin aztəminatlı üzvləri üçün milli həmrəylik sosial kömək sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu halda söhbət bismark modelinin əsas məntiqindən kənara çıxan yardımçı mexanizmdən gedə bilər. Məcburi sosial sığorta prinsipinin mövcudluğuna baxmayaraq, ona tam şəkildə riayət edilmir. Bu əməkhaqqı səviyyəsinin həddinin mövcudluğu, yaxud ayırmaların limitləşdirilməsi ilə bağlıdır. Deməli, bu modelin əsasında aktual ədalətlik prinsipi durur. Sığorta ödəmələrinin kəmiyyəti ilk növbədə sığortahaqlarının kəmiyyəti ilə müəyyən edilir. XIX əsrin sonlarında alman sosial müdafiə sistemi məhz bu modelə təşkil edilmişdir. Bu sosial müdafiə sisteminin əhəmiyyətli şəkildə inkişafı (sığorta deyil, maddi yardım, kömək prinsipi ilə qurulan) belə modelin dəyişməsinə və sosial müdafiənin maliyyələşməsində büdcənin payının artmasına gətirib çıxarmışdır.

Anqlosakson modeli (Beveric modeli) Avropada, Böyük Britaniyada və İrlandiyada təşkil edilmişdir. Onun əsasında ingilis iqtisadçısı U.Bevericin 1942-ci ildə B.Britaniya hökumətinə təqdim etdiyi məruzəsi durur. Bevericin irəli sürdüyü tezlərə Keyninin ideyaları əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Belə ki, ictimai istehsalın və məşğulluğun dinamikası ödəməqabiliyyətli tələbin amilləri ilə müəyyən edilir. Nəticədə, daha aşağı gəlir əldə edən sosial qrupların maraqları baxımından gəlirlərin təkrar bölgüsü kütləvi alıcıların pul tələbini artırır. Model qeyd olunan prinsiplərə əsaslanır: sosial müdafiə sisteminin ümumiliyi (universallığı), yəni onun maddi ehtiyacı olan bütün vətəndaşlara aid edilməsi, sosial xidmətlərin və ödəmələrin eyniliyi və vahidliyi prinsipi. Bu pensiya, yardım və tibbi xidmətin həcmi, həmçinin onların verilməsi şəraitinin eyniliyində ifadə olunur.

Bu modeldə bölgünün ədalətliyi prinsipi əsasdır. Belə ki, bu halda söhbət peşə ilə bağlılıqdan deyil, milli həmrəylikdən gedir. Belə sosial müdafiə sisteminin maliyyələşdirilməsi həm sığortahaqları, həm də vergi vasitələri ilə həyata keçirilir. Ailələrə göstərilən maddi və tibbi yardımların maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi, digər sosial ödəmələr müzdlü işçilərin və işə götürənlərin sığortahaqları hesabına həyata keçirilir. Kontinentaldan fərqli olaraq, bu model kifayət qədər aşağı sosial ödəmələr aparıcı rol oynayan sosial sığortanı özündə birləşdirir.

Sosial müdafiənin skandinaviya modeli Danimarka, İsveç və Finlandiya üçün xarakterikdir. Onlarda sosial müdafiə vətəndaşın qanuni hüququ kimi başa düşülür.

Skandinaviya modelinin fərqləndirici xüsusiyyəti cəmiyyət tərəfindən müdafiəsi tələb olunan müxtəlif sosial riskləri və həyati vəziyyətləri geniş əhatə etməsidir. Bir qayda olaraq ölkənin bütün vətəndaşlarına məşğulluqla və sığortahaqlarının ödənilməsi ilə şərtlənməyən sosial xidmət və ödəmələr əldə etmək təminatı verilir. Bütövlükdə bu modeldə təqdim edilən sosial müdafiəliliyin səviyyəsi olduqca yüksəkdir. Buna gəlirlərin tarazlaşdırılmasına istiqamətlənən fəal təkrar bölgü siyasəti hesabına nail olunur. Belə modelin fəaliyyətinin ilkin zəruri şərti institusional rifah cəmiyyətinə sədaqətlik (bağlılıq) prinsipi əsasında qurulan yüksək mütəşəkkil cəmiyyətdir.

Bu modelə aid edilən sosial müdafiə sisteminin maliyyələşdirilməsində işə götürənlərin və müzdlü işçilərin sığortahaqlarının müəyyən rol oynamasına baxmayaraq o, əsasən, vergi hesabına həyata keçirilir. Sosial müdafiənin ümumi sistemdən ayrılan yeganə hissəsi könüllü və həmkarlar tərəfindən idarə edilən işsizlik üzrə sığortadır. Yaxın keçmişdək müzdlə işləyənlər praktiki olaraq sığortahaqlarından azad olmuş və vergilər ödəmək yolu ilə sosial müdafiə sistemində iştirak edirdilər. Lakin XX əsrin son onilliyində müzdlə işləyənlərin sığorta proqramlarının maliyyələşdirilməsində iştirakı və əməkhaqlarından sığorta ayırmalarının payının tədricən artması meyl müşahidə edilmişdir. Son illərdə dövlətin sosial xərclərinin nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması fonunda bu meyl sahibkarlar baxımından da özünü göstərir.

Sosial müdafiənin Cənubi Avropa modeli İtaliyada, İspaniyada, Yunanıstanda və Portuqaliyada tətbiq edilmişdir. Lakin son on ildə bu dövlətlərdə sosial-iqtisadi və struktur dəyişikliklərin təsiri nəticəsində sosial müdafiə sistemi yaradılmış, yaxud təkmilləşdirilmişdir. Əvvəlkindən fərqli olaraq, bu modeli daha çox inkişaf edən keçid kimi izah etmək olar. Ona görə ki, dəqiq təşkilətmə yoxdur. Bu modelin məhz “inkişaf etməməsi” müxtəlif qərb tədqiqatçıları tərəfindən onun əsas xüsusiyyəti kimi qeyd edilir. Bu model üçün bir qayda olaraq sosial müdafiəliliyin nisbətən aşağı səviyyəsi xarakterikdir. Sosial müdafiə məsələlərinə qohumların və ailələrin qayğısı kimi baxılır. Bu səbəbdən

ailələr və vətəndaş cəmiyyətinin digər institutları burada zəif rol oynamır, sosial siyasət, əsasən, passiv xarakter daşıyır, ayrı-ayrı kateqoriyalı vətəndaşların gəlirlərinin itkisinin kompensasiyasına istiqamətlənir. Bu modelin xarakterik xüsusiyyəti, həmçinin sosial xərclərin asimetrik strukturudur.

Dünyanın heç bir ölkəsində göstərilən modellərdən yalnız biri tətbiq edilmir. Əsasən, bunlardan Bismark və Beveric modelləri dünya ölkələri tərəfindən mənimsənilib. Bunlardan biri daha çox, digəri isə qismən sosial müdafiə sistemində yer alır. Bəzi ölkələrdə isə hər iki model paralel, bərabər səviyyədə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında isə sosial sığorta prinsiplərinə əsaslanan sosial müdafiə sistemini, yoxsulluğun azaldılmasına yönəldilmiş sosial yardım və sosial xidmət formalarını Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun müvafiq struktur bölmələri və xidmətləri reallaşdırır.

Müasir sosial müdafiə sisteminin formalaşması sənayeləşmə, sosial proseslərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin güclənməsi, cəmiyyətin sosial-demoqrafik strukturunun mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Sosial müdafiə sisteminin inkişafının ən qızgın vaxtı əksər ölkələrin əhalinin sosial təminatı üzrə yüksək öhdəliklər qəbul etdiyi 1960-70-ci illərə təsadüf edir. Buna sürətli iqtisadi artım, sosial-iqtisadi proseslərdə dövlətin rolunun güclənməsi, “sosial dövlət” nəzəriyyəsinin formalaşması da səbəb olmuşdur. Sonrakı iqtisadi böhran vəziyyəti dəyişmiş və onun nəticəsində 1980-1990-cı illərdə sosial müdafiə sisteminin inkişafının müasir mərhələsinin əsas problemləri müəyyənləşdirilmişdir. Onları bir sıra demoqrafik, siyasi və iqtisadi xarakterli səbəblər ortaya çıxarmışdır. 1980-cı ildən sosial müdafiənin genişləndirilməsi meyli ortaya çıxmış və vahid sistem kimi sosial müdafiənin yerinə onun ayrı-ayrı ünsürlərinin təhlili yer almışdır. Beləliklə, əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin təşkilinin konseptual əsaslarının formalaşdırılması sahəsində tədricən inkişaf istifadə edilən anlayışların universallaşdırılması və genişləndirilməsi (sosial təhlükəsizlik, sosial müdafiə, gəlirlərin dəstəklənməsi) yolu ilə getmişdir [8, səh.13].

Sosial müdafiə anlayışının mahiyyətinə dair çoxsaylı baxışların olmasına baxmayaraq, istənilən sosial müdafiə modelinin strukturunu tamamlayan mühüm ünsür kimi sosial sığorta çıxış edir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial sığortanın fəaliyyət mexanizmini, sığortalanan sosial risklərin siyahısını və sosial sığortanın növlərini müəyyənləşdirən əsas qanun “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Sosial sığorta - bu qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda fiziki şəxslərin itirilmiş əməkhaqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır [3].

Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində beynəlxalq və sivil qaydalara əsasən sosial müdafiənin təşkili sosial əməkdaşlıq, iqtisadi ədalətlik, uyğunlaşma, dövlətin prioritetliyi, sosial müdafiə tədbirlərinin önləyiciliyi prinsiplərinə söykənir [4].

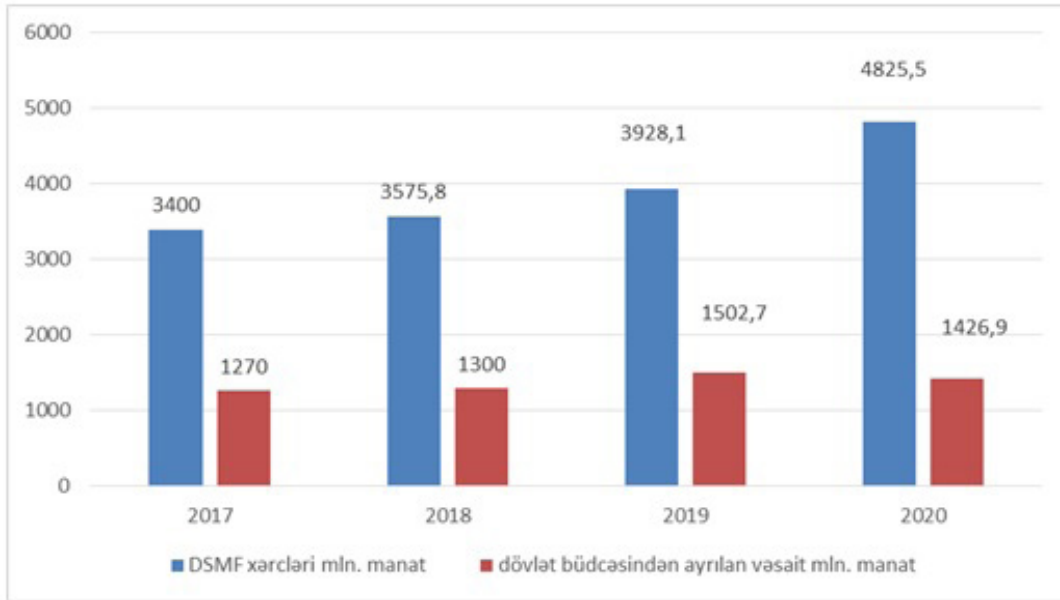
“Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə görə sosial sığortanın təşkilində sosial sığortanın müntəzəmliyinə dövlət təminatı, sosial sığortanın ümumiliyi, sosial sığortanın işçilərə əmək qabiliyyətinin itirildiyi hər bir halda təminat verməsi, sosial sığorta subyektlərinin hüquq bərabərliyi, dövlət sosial sığortasının məcburiliyi, məcburi dövlət sosial sığortasının idarə edilməsində ictimai təşkilatların iştirakının təmin olunması prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

Sosial müdafiənin obyektləri çoxsaylıdır. Ölkə qanunvericiliyində bu və ya digər hüquqi aktlarla müdafiə edilən əhali kateqoriyaları müəyyənləşdirilmişdir. Çünki onlar müdafiə tədbirləri olmadan çətin həyat şəraitinə düşə bilirlər. Qanunvericiliyə uyğun olaraq sosial sığorta hadisələrinə pensiya yaşına çatmaq, əlil və ya 18 yaşınadək sağlamlıq imkanları məhdud olmaq, ailə başçısını itirmək, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi (postslə müəyyən olunmuş dövr üçün), hamiləlik və doğum, uşağın anadan olması, uşağa qulluq, ölüm, sanatoriya-kurort müalicəsi zərurəti, işsiz olmaq (postslə müəyyən olunmuş dövr üçün) aid edilir [3]. Bu əhali kateqoriyaları üçün sosial müdafiə çətin həyat vəziyyətini aradan qaldırmaq üçün şəraiti təmin edən daimi, yaxud uzun müddətə təminatlı dövlət tədbirləri sistemidir. Bu tədbirlər ölkə konstitusiyasında təsbit edilən sosial dövlət, sosial təminat hüququnun gerçəkləşdirilməsi baxımından əhalinin müdafiə olunan kateqoriyalarının

digər vətəndaşlarla yanaşı, cəmiyyət həyatında iştirakına bərabər imkanlarının yaradılmasına istiqamətlənir.

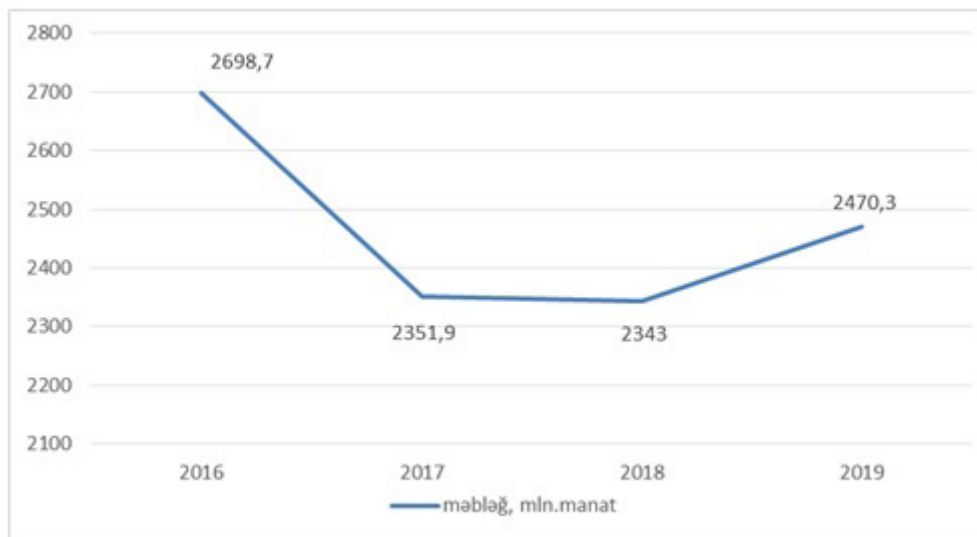
Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu dövlət sosial sığorta vəsaitlərini idarədən ixtisaslaşmış maliyyə-kredit təsisatı, büdcədən kənar dövlət fondudur. Müasir dövrdə Dövlət Sosial Müdafiə Fondu resurslarının səmərəli formalaşdırılması və ondan düzgün istifadə olduqca zəruridir. Bununla yanaşı, fondun işində daxili və xarici amillərin (fondun sadə olmayan spesifik maliyyə fəaliyyəti mexanizmi, çoxlu sayda müxtəlif planlı funksiyaların olması, sosial sığortanın mükəmməl olmayan qanunvericilik bazası, məcburi sosial sığorta üzrə sığortahaqlarının qeyri-səmərəli bölgüsü və s.) təsiri altında formalaşan bir sıra problemlər də vardır.

Dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələrin təqdimatında əks etdirilən məlumatlara görə 2017-ci ildə Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun xərcləri 3 400,0 milyon manat, o cümlədən 1270,0 milyon manatını dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər təşkil etmişdir. 2018-ci ildə fondun xərcləri 3578,8 milyon manat və 1300 milyon manat olmuşdur. 2019-cu ildə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun xərclərin 3928,1 milyon manat, büdcədən ayrılan vəsaitlərin həcmi isə 1502,7 milyon manat olmuşdur. 2020-ci il üçün isə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun xərclərinin 4825,5 milyon manat, büdcədən ayrılan vəsaitlərin həcmi isə 1426,9 milyon manat proqnozlaşdırılmışdır (şəkil 1). Şəkil 1-dən görüldüyü kimi, Nazirlik yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna 2020-ci ildən dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin (transfərlərin) həcmi azalmışdır. Bunun səbəbi isə son illər qeyri-formal məşğulluğa qarşı aparılmış mübarizə, əmək müqavilələrinin artması, məcburi dövlət sosial sığortahaqlarının toplanması sahəsində nəzərə çarpacaq artımlar, eyni zamanda qanunsuz təyin edilmiş əmək pensiyalarının, sosial müavinətlərin və ünvanlı sosial yardımların ləğv edilməsi nəticəsində vəsaitlərə qənaət edilməsi olmuşdur.

Şəkil 1. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun xərcləri

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin tərkibində funksional təsnifatlar üzrə sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri 2016-cı ildə 2698,7 milyon manat (ÜDM-da payı 3,2%), 2017-ci ildə 2351,9 milyon manat (ÜDM-da payı 2,9%), 2018-ci ildə 2343,0 milyon manat, 2019-cu ildə 2470,3 milyon manat təşkil etmişdir [11] (şəkil 2).

Şəkil 2. Dövlət büdcəsindən ayrılan sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəlirlərinin ümumi həcmi iqtisadiyyatın bütün sferalarının vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Ölkədə fondun gəlirlərinin müəyyən səviyyədə saxlanması dövlət tərəfindən dəstəyi zəruri edir. Eyni zamanda fondun fəaliyyət səmərəliliyini artırmaq üçün sosial sığorta sistemində təkmil iş mexanizmlərinin tətbiq edilməsi, sosial təminat növləri üzrə əhaliyə xidmətlərdə şəffaflıq və sosial ədalətin təmin edilməsi, fərdi sahibkarların, torpaq mülkiyyətçilərinin və s. sosial sığorta sistemində iştirakı səviyyəsinin yüksəldilməsi, bu məqsədlə stimullaşdırıcı tədbirlərin gücləndirilməsi, proqnoz göstəricilərin düzgün və reallığa əsaslanmasının təmin edilməsi, inzibətçiliyin gücləndirilməsi, sistemli islahatlar üçün zəruri şəraitin yaradılması və s. olduqca vacibdir.

Nəticə

Ümumilikdə səmərəli sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması ölkədə sosial ədalətin, davamlı sosial - iqtisadi inkişafın və sabitliyin təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Sosial sığortanın əhəmiyyətini və ictimai proseslərə təsirini nəzərə alaraq, əksər dövlətlər kimi Azərbaycan da vətəndaşlarının etibarlı sosial müdafiəsini təmin edən məcburi sosial sığorta sistemi yaradır və inkişaf etdirir.

Fond birbaşa fəaliyyət istiqamətləri ilə yanaşı, məqsədli təyinatına uyğun olmayan bir sıra funksiyaları da yerinə yetirir. Fikrimizcə, həmin funksiyalardan bəzilərinin digər dövlət orqanlarının fəaliyyətinə aid edilməsi məqsədəuyğundur. Bu fondun və onun strukturlarının yükünü azaltmağa və fəaliyyət səmərəliliyini yüksəltməyə imkan verə bilər.

Məşğulluğa təsir etməyin önləyici tədbirlərindən biri əhalinin işgüzar fəallığını, özüməşğulluq səviyyəsini yüksəltmək, kiçik sahibkarlığın inkişafının maliyyələşdirilməsi və dəstəklənməsi olmalıdır.

Müasir dövrdə bölgü münasibətlərinin deformasiyası müşahidə edilir. Başqa sözlə desək, bəzi əhali kateqoriyaları sosial sığortanın maliyyə bazasının formalaşmasında iştirak etmədən sığorta xidmətindən yararlanmaq imkanları əldə etməyə çalışır.

Beləliklə, ölkədə əhalinin sosial müdafiəsinin, xüsusilə sosial sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətlərinə qeyri-dövlət sosial sığortanın inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılmasını, sosial sığorta münasibətlərinin iştirakçıların mövqeyinin konsolidasiyasını, sosial sığortanın yerinə yetirdiyi funksiyaların səmərəliliyinin təmin edilməsini, sosial sığorta sistemini təkmilləşdirərək inkişaf etmiş dünya ölkələrinin dövlət sosial müdafiə sistemi təcrübəsində tətbiq edilən yanaşma və metodlardan istifadə edilməsini, ciddi institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsini, fondun gəlirlərinin formalaşdırılmasında, layiqli əməkhaqqı, əmək şəraiti

və sosial təminat sferasında dövlətin rolunun gücləndirilməsi və dəstəklənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsini və s. aid etmək olar.

Novruz Hüseynov

Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin bəzi məsələləri

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, səmərəli sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması ölkədə sosial ədalətin, davamlı sosial-iqtisadi inkişafın və sabitliyin təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Qeyd edilir ki, sosial sığortanın əhəmiyyətini və ictimai proseslərə təsirini nəzərə alaraq, əksər dövlətlər kimi Azərbaycanda da vətəndaşlarının etibarlı sosial müdafiəsinin təmin edən məcburi sosial sığorta sistemi yaradılır və inkişaf etdirilir.

Məqalədə Azərbaycanın inkişafının müasir mərhələsində əhalinin sosial müdafiə sisteminin, o cümlədən sosial sığortanın vəziyyəti araşdırılır, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun resurslarının səmərəli formalaşdırılması və ondan düzgün istifadə edilməsinin zəruriliyi qeyd edilir, normativ-hüquqi təminat tədqiq edilir, problemləri və inkişaf perspektivlərinə dair təkliflər verilir.

Новруз Гусейнов

Некоторые вопросы социальной защиты населения в Азербайджане

Резюме

В статье показано, что эффективная система социального страхования граждан - одна из предпосылок обеспечения социальной справедливости, прочного социально-экономического развития и стабильности в стране. Учитывая важность социального страхования и его влияние на общественные процессы, органы власти во многих странах мира, в том числе и в Азербайджане создают и развивают системы обязательного государственного страхования, обеспечивающие надежную социальную защиту населения.

В статье рассматриваются вопросы социальной защиты населения, в том числе социального страхования Азербайджана на современном этапе развития, подчеркивается необходимость эффективного формирования и правильного использования ресурсов Государственного Фонда Социальной Защиты, прослеживаются основные изменения в нормативно-правовом обеспечении, выдвигаются предложения по решению проблем и перспективам развития.

Novruz Huseynov

Some issues of social protection of the population in Azerbaijan

Summary

The article shows that, establishment of an effective social protection system is one of the prerequisites for ensuring social justice, solid social and economic development and stability in the country. It is noted that, given the importance of social insurance and its influence on public processes, compulsory social insurance system providing reliable social protection of its citizens is being established and developed in Azerbaijan like other states.

The article discusses the state of social protection system of the population, including social insurance in Azerbaijan at the modern stage of development of Azerbaijan, emphasizes the need for effective formation and proper use of the resources of the State Social Protection Fund, the main changes in regulatory and legal support are reviewed, suggestions are given regarding problems and development prospects.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il.
2. “Büdcə sistemi” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2 iyul, 2002-ci il.
3. “Sosial sığorta” haqqında Azərbaycan Respublikasını Qanunu. 18 fevral, 1997-ci il.
4. А.Н.Аверин. Государственная система социальной защиты населения: учебное пособие. М.: РАГС, 2010. стр.124.
5. В.В.Антропов. Экономические модели социальной защиты населения в государствах ЕС. - [Электронный документ]. Режим доступа: gosbook. ru> system /files... 2011/08/26/antropov. pdf Дата обращения: 01.09.2017.
6. А.Джумагулова. Развитие модели социального страхования в современных условиях, Журнал: Вестник Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева. № 4, 2014, стр. 22-27.
7. Е.А.Колос. К оценке экономических и социальных реформ в странах СНГ // Проблемы современной экономики, № 1/2 (17/18), 2016, стр.34-38.
8. М.Н.Степанова. Социальное страхование в схемах, таблицах, определениях / М.Н. Степанова. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2015. стр. 130.
9. В.Д.Роик. Барометр социального партнерства. Человек и труд. №3, 2015, стр. 4-9
10. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsi. <http://www.sosial.gov.az>
11. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsi. <http://www.maliyye.gov.az>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.05.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 05.05.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 14.05.2020

UOT: 336,336.0

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-3-41-45

MALIYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ KONTEKSTİNDƏ RƏSMİ VƏ QEYRİ-RƏSMİ STATİSTİK MƏLUMATLARIN QLOBAL MALIYYƏ BAZARLARINA TƏSİR İMKANLARI

Xaqani Məcədov

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin

Sənaye və tikinti statistikasına şöbəsinin məsləhətçisi

AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: khagani.majidov@stat.gov.az

Açar sözlər: maliyyə təhlükəsizliyi, iqtisadi təhlükəsizlik, qlobal maliyyə bazarları, maliyyə yastığı, informasiya cəmiyyəti, COVID-19, indikator, birja, pandemiya, xam neft, S&P 500, Milli Statistika Ofisi, Avrostat.

Ключевые слова: финансовая безопасность, экономическая безопасность, мировые финансовые рынки, финансовая подушка, информационное общество, COVID-19, индикатор, биржа, пандемия, сырая нефть, S&P 500, Национальный Статистический Офис, Евростат.

Keywords: financial security, economic security, global financial markets, financial cushion, information society, COVID-19, indicator, stock exchange, pandemic, crude oil, S&P 500, National Statistics Office, Eurostat.

Maliyyə təhlükəsizliyi iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm komponentidir. Maliyyə təhlükəsizliyi olmadan iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək qeyri-mümkündür. Bütün aspektlərdən yanaşsaq, maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması qlobal, regional, dövlətlər, firmalar səviyyəsində, eləcə də hər bir insan üçün prioritet məsələdir. Maliyyə yastığının (maliyyə ehtiyatlarının) mövcudluğu maliyyə təhlükəsizliyinin əsas şərtlərindən biridir. Bu da özündə gəlir mənbələrinin formalaşdırılmasından tutmuş idarə olunmasına qədər mürəkkəb və riskli bir prosesi əhatə edir.

Hazırkı mürəkkəb qlobal şəraitdə bazar münasibətlərinin bütün iştirakçıları müxtəlif seqmentlərdə fəaliyyət göstərərək öz fəaliyyətlərinin dayanıqlığını təmin etməyə, mənfəət əldə etməyə çalışırlar. Onlar fəaliyyətlərində qısa, orta və uzunmüddətli hədəflərinə nail olmaq üçün müxtəlif informasiya mənbələrinə istinad etməklə təhlillər və araşdırmalar aparır, mühüm qərarlar qəbul edirlər.

Qlobal maliyyə bazarları trilyon dollar dəyərində əmtələri, səhm və istiqrazları, bir sözlə bütün növ maliyyə alətlərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir sistemdir. Onun iştirakçısı olan bütün subyektlərin maliyyə resurslarının formalaşmasına, idarə olunmasına və maliyyə nəticələrinə müxtəlif amillər təsir edir. Bu amillər rəsmi və qeyri-rəsmi statistik informasiyalar şəklində toplanır, müxtəlif indikatorlarda, fərqli informasiya resurslarında əks olunur və qlobal maliyyə bazarlarına birbaşa təsir edir. Bu təsir imkanı özünü aşağıdakı üç səviyyədə birində reallaşdırır [1]:

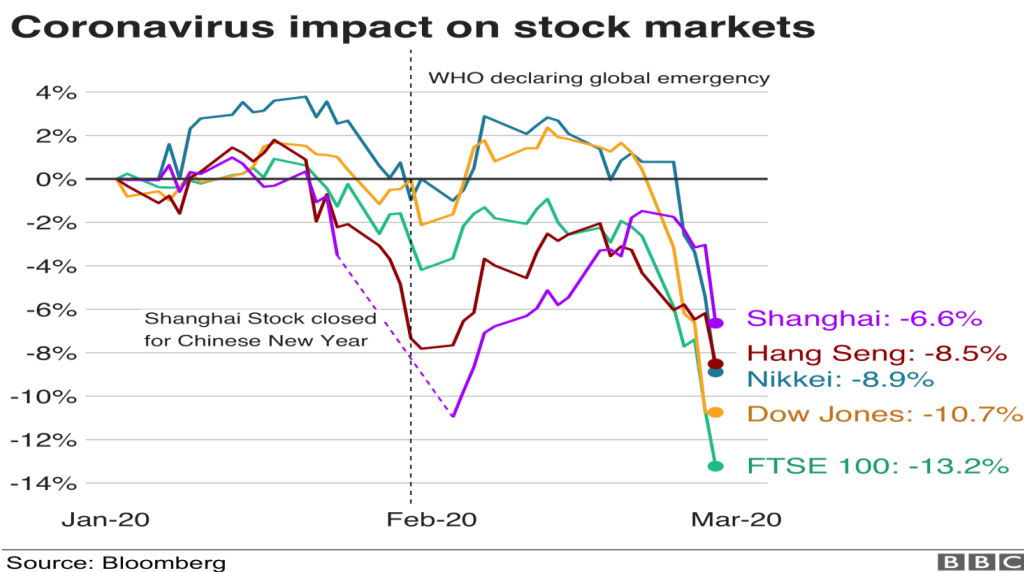
- yüksək
- orta
- zəif

Hər bir ölkənin rəsmi statistika qurumunun vaxtaşırı yayımladığı və həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən məlumatlar açıqlandıqdan sonra aid olduğu sahə ilə bağlı olan bütün bazar iştirakçılarının fəaliyyətinə öz təsirini göstərir. Məsələn Böyük Britaniyanın Milli Statistika Ofisinin yayımladığı məlumatlar funt-sterlinqin, Avrostatın yayımladığı göstəricilər avronun, ABŞ Federal Statistika Agentliklərinin təqdim etdiyi göstəricilər ABŞ dollarının digər valyutalara nisbətə məzənnəsinə birbaşa təsir edir. Burada müxtəlif dövlətlərin mərkəzi banklarının yayımladığı məlumatların da valyutalara, eləcə də bütövlükdə qlobal maliyyə bazarlarının digər komponentlərinə

təsiri danılmazdır.

Rəsmi statistika qurumları və mərkəzi banklarla yanaşı, müstəqil biznes-analitik qurumların, reyting agentliklərinin, iri bankların və transmilli korporasiyaların, siyasi xadimlərin, nüfuzlu iş adamlarının qlobal maliyyə bazarlarına təsir imkanları kifayət qədər yüksəkdir. Bu baxımdan, qlobal maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərən bütün iştirakçılar yuxarıda sadalanan informasiya mənbələrini diqqətlə və vaxtında izləmək, informasiyaların fəaliyyət sahələrinə təsir gücünü qiymətləndirmək, düzgün və operativ qərar vermək məcburiyyətindədirlər.

2020-ci ilin əvvəlindən başlayaraq bütün dünyada sürətlə yayılan COVID-19 pandemiyası qlobal iqtisadiyyata, o cümlədən qlobal maliyyə bazarlarına ciddi şəkildə təsir etdi və bu təsirin hələ uzun müddət davam edəcəyi istisna deyil. Aşağıdakı şəkildə COVID-19 pandemiyasının qlobal maliyyə bazarlarındakı bir neçə əsas indekslərinə təsiri əks olunmuşdur:

Şəkil 1. COVID-19 pandemiyasının qlobal maliyyə bazarlarının bir sıra əsas indekslərinə təsiri [2]

Qlobal iqtisadiyyatda əsas diqqət mərkəzində olan məsələlərdən bir də xam neftin qiymətləri və ona təsir edən amillərdir. Xam neft müxtəlif dövrlərdə ən çox qiymət dəyişikliklərinə məruz qalan əmtəələrdən biridir. 1970-ci illərdən başlayaraq xam neftin qiymətində kəskin yüksəliş və enmələr baş vermişdir. Son olaraq 2020-ci ilin aprelində Nyu-York birjasında ilk dəfə xam neftin 1 barelinin qiyməti mənfəyə endi. Bununla da iqtisadiyyatı, o cümlədən maliyyə gəlirlərini, buna paralel maliyyə təhlükəsizliyini neft amili üzərində quran dövlətlər, müəssisə və təşkilatlar, iş adamları ciddi maliyyə itkilərinə məruz qaldılar. Bu, onların böyük əksəriyyətinin maliyyə təhlükəsizliyinin təhdid olunması deməkdir. Belə bir şəraitdə həmin subyektlər qarşılaşdıqları itkiləri minimallaşdırmaq, kompensasiya etmək üçün müxtəlif addımlar atmağa məcbur olurlar. İflas, borclanma, kütləvi ixtisarlar və bu kimi digər neqativ addımlar onların bütün fəaliyyətlərinə, o cümlədən maliyyə təhlükəsizliyinə ciddi zərbə vurur. Nəticədə, bu subyektlər müstəqilliyini itirib digərlərindən asılı hala düşmək, hətta fəaliyyət sferasından tamamilə çıxmaq təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalırlar.

US oil prices turn negative

Price per barrel of WTI

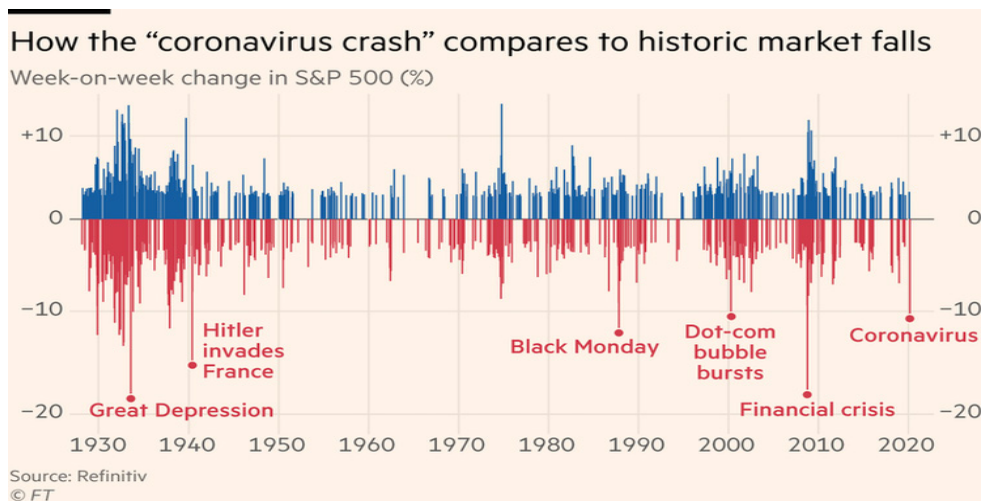

Source: Bloomberg, 20 April 2020, 20:15 GMT

BBC

Şəkil 2. COVID-19 pandemiyasının xam neftin qiymətinə təsirinin əvvəlki dövrlərlə müqayisəsi [3]

Bəşəriyyət müxtəlif dövrlərdə qlobal iqtisadiyyatın bütün sahələrinə ciddi təsir göstərmiş böhranlarla qarşı-qarşıya qalmışdır. Bu böhranlar iqtisadiyyatın bütün subyektlərinə maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasının, maliyyə yastığının yaradılmasının nə qədər əhəmiyyətli olduğunu sübut etmişdir. Təbii ki, bundan zamanında düzgün nəticə çıxarıb, bütün mümkün risklərə qarşı daha ehtiyatlı davranan, öz maliyyə ehtiyatlarını formalaşdırmağa nail olan iqtisadi subyektlər bu tip şoklara qarşı daha dayanıqlı nəticələr göstərə bilər.

Şəkil 3. Müxtəlif dövrlərdə baş vermiş mühüm hadisələrin maliyyə bazarlarının əsas indekslərindən biri “S&P 500”-ə təsir qrafiki [4]

Qrafikdən görüldüyü kimi, bütün dövrlərdə iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin bazardakı varlığını təhlükə altına alan, maliyyə nəticələrinə ciddi mənfi təsir göstərən, hətta onların tamamilə iflasına gətirib çıxara bilən, gözlənilən və gözlənilməz təhdidlər mövcud olmuşdur və bundan sonra da belə təhdidlərin təkrarlanacağı istisna olunmur.

Son nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, iqtisadi fəaliyyət sferasında, o cümlədən qlobal maliyyə bazarlarında proqnozlaşdırılması mümkün və qeyri-mümkün olan təhlükələr mövcuddur və bu tip təhlükələrə qarşı maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması mütləq şərtdir. Şübhəsizdir ki, maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasında rəsmi və qeyri-rəsmi

mənbələrdən gələn informasiyalar, onlardan səmərəli istifadə, eləcə də həmin məlumat mənbələrinin mötəbərliyi müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə

Müasir dövrdə həyatın, iqtisadiyyatın bütün sahələrində fəaliyyət göstərmək, nailiyyətlər əldə etmək üçün müxtəlif şərtlərin mövcudluğu başlıca amildir. Bu şərtlərdən biri keçmiş və bugünkü informasiyaları ümumiləşdirib təhlillər aparmaq, gələcək fəaliyyətin təmin olunması üçün zəruri qərarların verilməsində bilavasitə istifadə olunan rəsmi statistik məlumatlar, eləcə də qeyri-rəsmi mənbələrdən əldə olunan informasiyalardır. Bu informasiyalar həyatın müxtəlif sahələrində baş verən müxtəlif qərarların və hərəkətlərin son nəticəsidir.

Kifayət qədər yüksək risklərin mövcud olduğu qlobal maliyyə bazarlarında da müxtəlif mənbələrdən əldə olunan rəsmi və qeyri-rəsmi statistik məlumatlar maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinə birbaşa təsir edir. Yaşadığımız informasiya cəmiyyətində mövcud olan informasiyalardan zamanında, məqsədyönlü və səmərəli istifadə edə bilən tərəflər qoyduğu hədəflərə nail ola bilər. Bu informasiyalar hər bir bazar iştirakçısının maliyyə fəaliyyətinə, o cümlədən maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasında həlledici amillərdən biridir.

Son olaraq onu qeyd etmək zəruridir ki, istər dövlətlər, firmalar, istərsə də ayrı-ayrı fərdlər səviyyəsində nəzər yetirsək, onların hər biri üçün maliyyə yastığının mövcudluğu, maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması həyati əhəmiyyətli məsələdir. Biz bunun real əhəmiyyətini ən ciddi dünyəvi təhlükələrdən biri olan COVID-19 virusunun qlobal iqtisadiyyatın bütün iştirakçılarna vurduğu genişmiqyaslı zərərə qarşı həyata keçirilən tədbirlərdə görə bildik. COVID-19 pandemiyası bir daha maliyyə ehtiyatlarının varlığının, maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasının hər bir iqtisadi subyekt üçün gözlənilməz təhdidlərə qarşı möhkəm immunitet yaratmaqla onların fəaliyyətlərinin dayanıqlığının təmin olunmasında əhəmiyyətli rolunu bir daha ortaya qoydu.

Хақани Мəcidov

Maliyyə təhlükəsizliyi kontekstində rəsmi və qeyri-rəsmi statistik məlumatların qlobal maliyyə bazarlarına təsir imkanları

Xülasə

Məqalədə mürəkkəb bir sistem olan qlobal maliyyə bazarlarındakı müxtəlif subyektlərin maliyyə fəaliyyətinə, eləcə də maliyyə təhlükəsizliyinə rəsmi və qeyri-rəsmi statistik informasiyaların təsir imkanları araşdırılmışdır. Bu cür informasiyalardan düzgün istifadənin zəruriliyinə maliyyə təhlükəsizliyi kontekstindən yanaşılmışdır. Hər bir iqtisadi fəaliyyət subyektinin bütün növ təhlükələrə, fors-major hallara, öncədən təyin olunması qeyri-mümkün olan təhdidlərə qarşı maliyyə immunitetinin formalaşdırılmasının vacibliyi qeyd olunmuşdur. Qloballaşma prosesi, onun maliyyə təhlükəsizliyi baxımından müsbət və mənfi təsirləri göstərilmişdir. Maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasının vacibliyi bütün fəaliyyət subyektlərinin maliyyə təhlükəsizliyindəki əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir.

Хагани Меджидов

Влияния официальной и неофициальной статистики на мировые финансовые рынки в контексте финансовой безопасности

Резюме

В статье рассматриваются вопросы влияния официальной и неофициальной статистической информации на финансовую деятельность, а также на финансовую безопасность различных субъектов глобального финансового рынка. Необходимость правильного использования такой информации рассматривается в контексте финансовой безопасности. Отмечается важность формирования финансового иммунитета каждого субъекта хозяйствования против всевозможных непредвиденных угроз и форс-мажорных обстоятельств. Процесс глобализации показал свои положительные и отрицательные последствия с точки

зрения финансовой безопасности. Была оценена важность формирования финансовых резервов для обеспечения финансовой безопасности всех субъектов хозяйствования.

Khagani Majidov

**Opportunities for official and unofficial statistics to influence global financial markets
in the context of financial security**

Summary

The article examines the impact of official and unofficial statistical information on the financial performance of various entities in the global financial markets, which is a complex system, as well as financial security. The need for proper use of such information is approached in the context of financial security. The importance of forming the financial immunity of each business entity against all kinds of threats, force majeure and unpredictable threats was noted. The process of globalization has shown its positive and negative effects in terms of financial security. The importance of the formation of financial reserves in the financial security of all entities was assessed.

Ədəbiyyat

1. <https://www.tradays.com>
2. https://www.biggerpockets.com/blog/impact-coronavirus-real-estate-markets?utm_content=bufferaf79b&utm_medium=social&utm_source=facebook.com&utm_campaign=buffer
3. <https://www.bbc.com/news/business-52350082>
4. <https://theconversation.com/the-impact-of-coronavirus-on-the-financial-markets-133183>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.05.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.05.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 09.06.2020

METODOLOGIYA

UOT: 338

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-3-46-53

LAYIQLI ƏMƏYİN STATİSTİKASININ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Saleh Mövlamov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Elmi araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin baş iqtisadçısı, i.ü.f.d
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: saleh.movlamov@stat.gov.az*

Açar sözlər: layiqli əmək, əməyin keyfiyyəti, layiqli əməyin statistikas, keyfiyyətli məşğulluq, layiqli əməkhaqqı.

Ключевые слова: достойный труд, качество работы, статистика достойного труда, качественная занятость, достойная заработная плата.

Keywords: decent work, quality of work, statistics of decent work, quality employment, decent salary.

1. Giriş

Təcrübə göstərir ki, ölkənin inkişafının əsas göstəricisi olan ÜDM regionların sosial və ekoloji vəziyyətini tam əks etdirmir. Ona görə də səmərəli və adekvat sosial sferanın formalaşması ölkənin davamlı inkişafının əsas amillərindən biri hesab olunur. Sosial sferanın formalaşmasına əmək bazarının ərəzi və struktur cəhətdən balanslaşdırılması; əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması; keyfiyyətli məşğulluğun təmin edilməsi; yoxsulluğun aradan qaldırılması; əməyin müdafiəsi; yoxsul əhəlinin sosial müdafiəsi və s. aid edilir.

Bu məsələlərin kompleks həlli 1999-cu ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) tərəfindən iqtisadi, sosial və hüquqi dəyişiklikləri nəzərdə tutan “Layiqli əmək” konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq azad, bərabərhüquqlu, təhlükəsiz, ədalətli gəlir bölgüsü olan, sosial müdafiəsi təmin olunan, insan ləyaqətini alçaltdıran, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində iştirak və şəxsiyyətin inkişafına zəmanət verən əmək layiqli hesab oluna bilər.

Layiqli əmək konsepsiyası qısa inkişaf dövrü ərzində təkcə BƏT və BMT üçün deyil, o cümlədən bir sıra ölkə və ictimai təşkilatlar üçün sosial siyasət sahəsində başlıca fəaliyyət istiqaməti olmuşdur. Konsepsiyada layiqli əməyin mahiyyəti onun əlamətləri göstərilməklə izah olunur. Bu keyfiyyət göstəricilərinə: ölkənin rəqabət qabiliyyətini təmin etmək iqtidarında olan səmərəli fəaliyyət, yaxud məhsuldar əmək; işçilər üçün layiqli və ədalətli gəlir; iş yerinin təhlükəsizliyi; sosial müdafiə (işsizlik, analıq məzuniyyəti, uşağa qulluq zərurəti zamanı, müvəqqəti iş qabiliyyəti olmadıqda pensiya təminatı); fərdi inkişaf və sosial inteqrasiya perspektivləri; idarəetmə üzrə qərarların qəbul edilməsində fəal iştirak (həmkarlar təşkilatı və sahibkarlar assosiasiyası vasitəsilə); gender bərabərliyi aid edilir.

Sosial, iqtisadi və ekoloji inkişafın təməlini təşkil edən layiqli əmək stabilliyin qorunması və sosial ədalətə nail olunmasında həlledici rol oynayır.

2. Layiqli əmək və keyfiyyətli məşğulluğun konsepsiyası və əsas anlayışları

Layiqli əmək dedikdə sağlamlığa ziyan gətirmədən, insanın öz ləyaqətini təmin etməyə imkan verən, əmək və sosial hüquqlarını müdafiə edən, layiqli əməkhaqqı olan məhsuldar əmək başa düşülür. Rəsmi sənədlərin təhlili göstərir ki, BƏT əsas diqqəti layiqli əməyin iqtisadi tərəfinə yönəlmişdir, çünki layiqli əmək daha yüksək əmək məhsuldarlığını təmin edir, müəssisənin mənfəətinin artmasına, əmək şəraiti, əmək münasibətlərinin yaxşılaşması və işçilərin öz əməyindən qənaətbəxş istifadəsinə səbəb olur.

Layiqli əməyin yeni konsepsiyası əsas etibarilə dörd əsas anlayışı əhatə edir: məşğulluq, sosial təminat, əməyin mühafizəsi və sosial dialoq [1].

Məşğulluq üçün əlverişli imkan işləmək istəyən və iş axtarmaq iqtidarında olan bütün şəxslərə (kişi və qadın) aid edilir. Belə ki, iş olmadan layiqli əmək də mövcud olmur. Əməyin əsas konsepsiyası fərdi məşğul olanlar, ev təsərrüfatının ödənişsiz işçiləri, qeyri-formal və formal sektorun muzzdlu işçiləri daxil olmaqla geniş şəkildə iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrini əhatə edir.

İş yerlərində işçinin bilik, bacarıq və vərdişlərini səmərəli istifadə etməyi, layiqli əmək haqqını, peşə artımı və ixtisasını yüksəltmək imkanını təmin edən, işçiləri əməyə sövq edən, əməyin mükəmməl təşkili və işçilərin istirahətinə, təhlükəsiz əmək şəraitinə zəmanət verən məşğulluq layiqli hesab olunur.

BƏT məşğulluğa yardım proqramının işlənilib hazırlanmasına, kadrların peşə hazırlığı və təkmilləşdirilməsi sisteminin yaxşılaşdırılmasına, məhdud imkanlı insanların peşə reabilitasiyası və işlə təmin olunması proqramının işlənilib hazırlanması və realizasiyasına, məşğulluq orqanlarının iş metodlarının yaxşılaşdırılmasına, gənclərin məşğulluğuna yardım proqramının həyata keçirilməsinə, eləcə də sahibkarlıq fəaliyyətinin əsaslarının öyrənilməsi proqramının hazırlanması və tətbiqinə texniki dəstək göstərir [2].

Sosial təminat tibbi xidmətlərə imkan yaradan və uşaqly ailələrə dəstəyi təmin edən əsas mexanizmdir. Sosial təminat, eyni zamanda pensiya yaşına çatdıqda işsizlik, xəstəlik, əlillik, istehsalat zədəsi alan zaman, hamiləlik, yaxud ailə başçısını itirdikdə gəlirin saxlanmasına zəmanət verir. Digər tərəfdən sosial təminat minimum yaşayış həddini təmin edən, yoxsulluğun səbəb və nəticələrini aradan qaldırmağa imkan verən, təqaüdə çıxdıqdan sonra gəlirləri yenidən bölüşdürməyə səbəb olan güclü vasitədir və ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müəyyən edilir [2].

2007-ci ilin martında MDB ölkələri tərəfindən əməyin mühafizəsinin yeni standartları qəbul edildi [2]. Bu standartlar 2001-ci ildə BƏT-in əmək mühafizəsinin prinsiplərinə, eləcə də BƏT-in 187 sayly Çərçivə Konvensiyasına tam uyğunlaşdırılmışdır. Yeni standartlar beynəlxalq standartlara uyğun olaraq ölkələrin konkret şəraitini və tələbatlarını nəzərə almaqla əməyin mühafizəsi sistemini həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

Əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına və bədbəxt hadisələrə nəzərdə tutulan kompensasiya sistemine zərurət daha çox aktual olmağa başlamışdır. Hazırda bir sıra ölkələr əməyin mühafizəsinin milli sistemini yaratmağa başlamışdır. Aparılan bu islahatlarda ilk növbədə iş yerlərində təhlükələrin aradan qaldırılması və müəssisələrdə birgə qərarların qəbul edilməsi prosesinə işçilərin cəlb edilməsinə xüsusi önəm verməklə əməyin mühafizəsi sisteminin müasirləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Sosial dialoq hökumət, işəgötürən (sahibkar) və işçilərin nümayəndələri arasında qarşılıqlı maraq kəsb edən məsələlər üzrə müzakirələrin bütün növlərini, məsləhətləşmələri və informasiya mübadiləsini əhatə edir. Sosial dialoqun əsas məqsədi fikir birliyinə nail olunmasıdır. Danışıqlarda uğurlu nəticələrin əldə edilməsi mühüm iqtisadi və sosial məsələlərin həllinə yardım edir, qabaqcıl idarəetməyə nail olunmasına müsbət təsir göstərir, sabitliyə və iqtisadi inkişafa səbəb olur. Nəticə etibarilə sosial dialoq azadlıq, bərabərlik, təhlükəsizlik və insan ləyaqəti şəraitində kişi və qadınlar üçün layiqli və məhsuldar işə nail olunmasında BƏT-in qoyduğu məqsədlərə çatmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Sosial dialoq üzrə təsvir olunan göstəricilər layiqli əməyin qiymətləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mövcud şəraitdə BƏT əmək miqrantları haqqında 1949-cu il Konvensiyasının (№ 97) və əmək miqrantları haqqında 1975-ci il 143 sayly Konvensiyanın müddəalarını əsas götürməklə miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi üçün hökumət və sosial tərəfdaşlara yardım göstərir.

İş yerlərinin yaradılmasında, məhsul istehsalında, layiqli həyatın və keyfiyyətli məşğulluğun təmin edilməsində sahibkarlar həlledici rol oynayrlar. Sahibkarların güclü və müstəqil təşkilatları BƏT-in azad birlik haqqında prinsiplərinə uyğun olaraq yaranmış və öz fəaliyyətləri ilə əmək və sosial məsələlər üzrə ictimai dialoqun aparılmasında həyatı əhəmiyyət kəsb edirlər. Təşəbbüskarlığın uğurlu inkişafı, məhsuldarlığın artması və iqtisadi inkişaf üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına da sahibkar təşkilatları böyük dəstək verir. Bütün kişi və qadınlar üçün gender bərabərliyi layiqli əməyin həlledici elementi hesab edilir.

Müasir dövrdə layiqli əmək və onunla bağlı keyfiyyətli məşğulluq məsələlərinin həlli insan kapitalının inkişafını gündəmə gətirir. Yəni keyfiyyətli məşğulluq probleminin həlli müəssisələrin, regionların, eləcə də bütövlükdə milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətini təmin edir. Bir çox tədqiqatçılar bu problemi araşdıraraq belə nəticəyə gəlmişlər ki, keyfiyyətli məşğulluq parametrlərini müəyyən edərkən aşağıdakı aspektləri nəzərə almaq lazımdır: 1-keyfiyyət, 2-kəmiyyət, 3-struktur, 4-səmərəlilik, 5-dinamika [3].

Əmək sferası insanların fərdi xüsusiyyətlərinin ön plana çəkildiyi bir sahədir. Layiqli əməyə ədalət prinsipi mövqeyindən yanaşanda əmək və onunla bilavasitə bağlı digər münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində təkə ictimai, kollektiv və şəxsi maraqların optimal ahənginin (iqtisadi və sosial cəhətdən əsaslandırılmış) təmin edilməsi kifayət deyil. Bu münasibətlərin qorunması, həmçinin hüquqi tərəfdən öz əksini tapmalıdır. Əmək hüquqları ilə bağlı bütün bu məsələlər Əmək məcəlləsində öz əksini tapmışdır.

3. Keyfiyyətli məşğulluq və onun qiymətləndirilməsi: Keyfiyyətli məşğulluq mürəkkəb bir proses olduğu üçün onun qiymətləndirilməsində əmək statistikasının ənənəvi göstəriciləri kifayət etmir. Müasir elmi ədəbiyyatlarda keyfiyyətli məşğulluğun tədqiqi göstərir ki, bunlar bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi həyatının tədqiqinə, əmək sferasının regionlararası müqayisəli təhlilinə və əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının əmək şəraitinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Keyfiyyətli məşğulluğu qiymətləndirərkən qarşıya çıxan problemlərə məlumatın tam olmaması, statistik bazanın işlənilməməsi, bir sıra meyarların bu və ya digər qrupa aid edilməsi, bir sıra göstəricilərin hesablanması metodologiyasının mükəmməl olmaması, inteqral göstəricinin hesablanmasında çətinlik yaradan müxtəlif ölçü vahidləri ilə ifadə olunan göstəricilərin geniş siyahısı və s. aiddir.

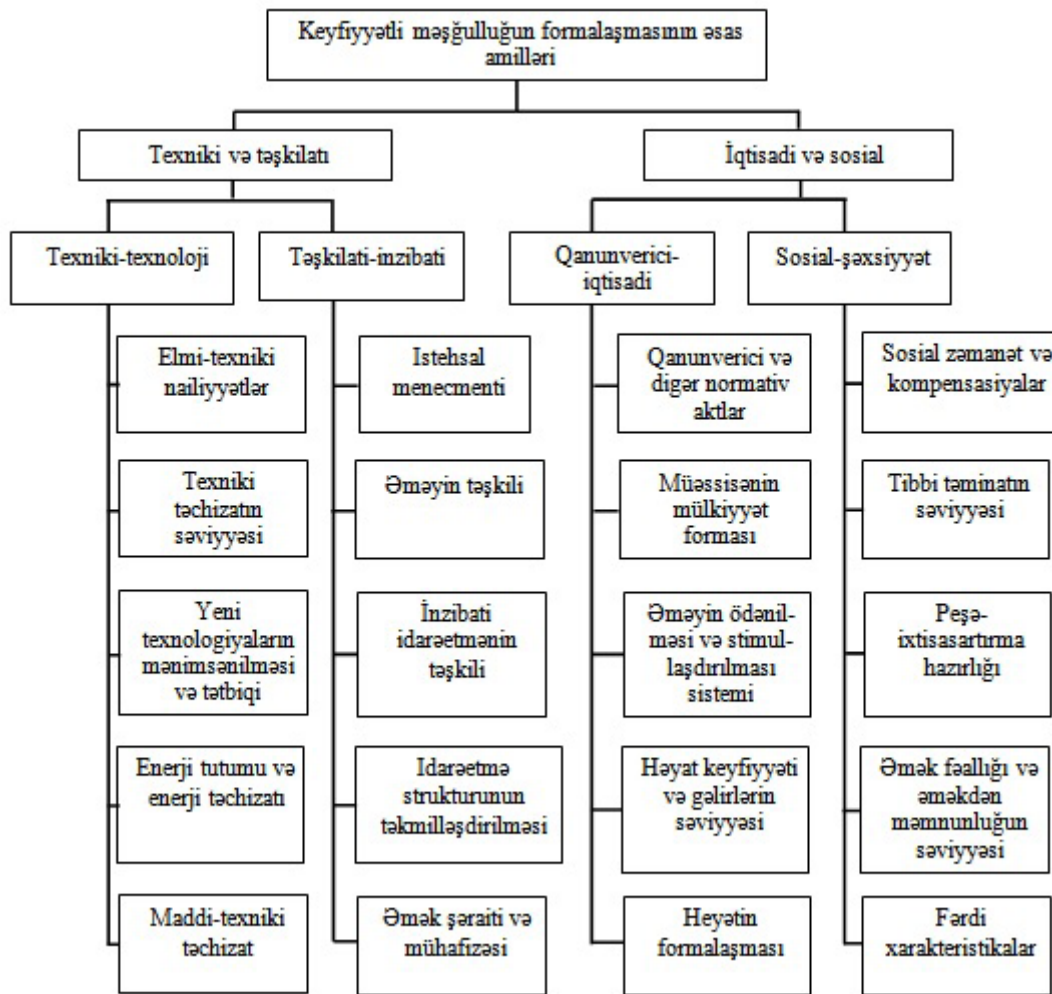
Keyfiyyətli məşğulluğun qiymətləndirilməsi çoxmərhləli ola bilər. Bu zaman iqtisadi sistemin hər bir səviyyəsinin-təşkilat (müəssisə), region və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın özünəməxsus meyarları mövcud olur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə keyfiyyətli iş yerlərinin yaradılması və layiqli əməyin təmin edilməsi makroiqtisadi siyasətin vacib məsələsi kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Keyfiyyətli məşğulluq məhsul buraxılışı həcminə təsir edən ən mühüm kateqoriyadır. Keyfiyyətli məşğulluğun qiymətləndirilməsi etalon kimi qəbul olunan canlı əməyin səciyyəvi xüsusiyyətləri əsasında müqayisəli şəkildə aparılır. Müqayisəli qiymətləndirmə işinin həm peşəkar, həm də şəxsi keyfiyyətlərinə təsir göstərir. Bütün bunlar təkə işçinin deyil, eyni zamanda bütün kollektivin səmərəli əməyə nail olunması üçün zəruridir. İstehsalın və əmək münasibətlərinin inkişafı şəraitində, xüsusilə əməyin təşkilinə elmi yanaşma nöqtəyi-nəzərindən keyfiyyətli işçi qüvvəsinə tələbat daim artır.

Keyfiyyətli məşğulluq aşağıdakı amilləri şərtləndirir:

- əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi hesabına işin həcmının artması;
- əsaslandırılmış əmək normalarından istifadə etməklə görülmüş iş;
- səmərələşdirici təkliflərin tətbiqi;
- təlim hərəkətində iştirak etmək və s.

Beləliklə, keyfiyyətli məşğulluğun formalaşmasına təsir edən amillər aşağıdakı sxemdə göstərilirdiyi kimi təsnifləşdirilir [4].

4. Layiqli əməkhaqqı və onun əsas prinsipləri

Əməkhaqqının tənzimlənməsinin metod və formaları haqqında məsələ cəmiyyətin sosial və iqtisadi həyatının böyük problemlərindən biridir. Bu sahədə əsas müddəalar aşağıdakılardır [5]:

- *layiqli əməkhaqqı prinsipinin* (BƏT-in irəli sürdüyü yanaşma) tətbiqi işçi və onun ailəsinə geniş əhatəli tələbatın ödənilməsinə və layiqli yaşayışın təşkilinə imkan yaradır;
- əməyin qiymətinin *müəyyənləşdirilməsinə kompleks yanaşma prinsipi* müqavilə (bazar iqtisadiyyatı) və dövlət (normativ və vergi-büdcə) metodlarının köməyi ilə əməkhaqqının tənzimlənməsi əmək məhsuldarlığının artmasına, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsinə və cəmiyyətdə sosial stabilliyin qorunub saxlanmasına geniş təkan verir;
- *sosial həmrəylik prinsipi* (Avropa Şurasının sosial siyasətinin mühüm istiqaməti) sosial-əmək sferasında insan hüquqlarının reallaşdırılmasında, cəmiyyətin bütün üzvlərinin rifahının təmin olunmasında, maddi və intellektual nemətlərə nail olunmasında bərabərsizliyin azaldılmasına cəhd göstərilməsində, cəmiyyətin qütbləşməsinin minimuma çatdırılmasında dövlətin, sahibkarların və işçilərin məsuliyyəti həlledici şərtidir.

Layiqli əməkhaqqı prinsipi (əməkhaqqı, əmək şəraiti və sosial sığorta nöqtəyi-nəzərindən) sosial-əmək münasibətləri sahəsində vətəndaş cəmiyyəti strukturunun həlledici mexanizmi, sosial siyasətin formalaşmasında və aparılmasında dövlətin diqqət mərkəzində duran məsələlərdən hesab olunur.

Layiqli əməkhaqqına nail olunması dövlətin sivil ölkələr sırasına qatılmasında mühüm şərti təşkil edir. Belə ki, yalnız bu halda insan hüquqlarının qorunmasında zəmanətli təminatından söhbət gedə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, “layiqli əmək” və “layiqli həyat səviyyəsi” terminləri beynəlxalq

sənədlərdə geniş tətbiqini tapmışdır. Məsələn, BMT-nin (1948) insan hüquqlarının ümumi deklarasiyasının 23 (3)-cü maddəsi müəyyən edir:

“Hər bir işləyən şəxs onun özünün və ailəsinin zəruri olan halda digər sosial təminat vasitələri hesabına belə layiqli insan kimi mövcud olmasını təmin edən ədalətli və qənaətbəxş haqqın əldə edilməsi hüququna malikdir” [5].

Avropa sosial xartiyasının (1996-cı il redaktəsinin) 4 sayılı maddəsində qeyd olunur: “özlərinin və onların ailələrinin layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunmasına imkan verən əməkhaqqı zəhmətkeşlərin hüququ kimi qəbul olunur” [5].

Əməyin qiymətinin *müəyyənləşdirilməsinə kompleks yanaşma prinsipinin* tətbiqində metodoloji və statistik metodlar sistemindən istifadə işçi qüvvəsinin bərpasının dəyərinin elmi-obyektiv şəkildə müəyyən edilməsini təmin etməyə imkan verir. Bu məqsədlə işçinin ailəsinin yaşayış minimumunun əsaslandırılması, onun yaşayış və təhsilə tələbatlarının qiymətləndirilməsi həyata keçirilməklə yanaşı, pensiya, tibbi və digər sosial sığorta növlərinə xərcləri də hesablanır.

Sənaye iqtisadiyyatı ölkəsinə xas olan əməyin ixtisaslaşdırılması və tənzimlənməsinin yüksək səviyyəsi, işçi heyətinə ixtisasartırma və psixofizioloji tələblərin artırılması, eləcə də əməyin artan çevikliyi, bütün bunlar və digər xarakteristikalar işçi qüvvəsi formalaşmasında keyfiyyətə yeni mexanizm üçün şəraitin yaradılmasını tələb edir. Bu yalnız muzzdlu işçilərin əməkhaqqının mükəmməl səviyyəsi və sosial təminat və sığortanın inkişaf etmiş sistemi əsasında təmin oluna bilər.

BƏT milli səviyyədə layiqli əməyə nail olunmasında işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin dəyərinin kompleks qiymətləndirilməsi vasitəsi kimi aşağıdakı göstəriciləri istifadə etməyi tövsiyə edir:

- məşğul əhəlinin payı və işsizlik səviyyəsi;
- ÜDM-da əməkhaqqı xərclərinin payı;
- sosial təminat və sosial sığortaya dövlət xərcləri, icbari sığorta öhdəliklərinin əhatə dairəsi.

Bu zaman layiqli əməkhaqqı və pensiyanın müəyyən olunmasının mühüm metodoloji mexanizmini ailə yükü daxil olmaqla işçi qüvvəsinin yaradılmasına zəruri olan istehlak məhsulu və xidmətlərin dəyəri təşkil edir. Əməkhaqqı və pensiya bazar iqtisadiyyatı şəraitində insanın təkə ə istehlak zənbili üzrə xərclərinin deyil, eləcə də ödənişli təhsil və səhiyyə xidmətlərinə, yaşayış və kommunal xidmətlərinin tam ödənişinə olan bütün zəruri istehlak ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir.

Müasir dövrdə insanın layiqli əməkhaqqı və pensiyaya sosial hüququ BƏT-in işləyib hazırladığı layiqli əmək konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq təşkilatların təqdim etdiyi mövqeyə uyğun olaraq layiqli əməyin meyarları aşağıdakılar hesab olunur [5]:

- xalis orta əməkhaqqından 60% - Avropa Şurası;
- ölkə hüdudlarında orta əməkhaqqından 60% - Avrostat;
- orta əməkhaqqının 2/3 hissəsi - İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT).

5. Layiqli əməyin statistik göstəricilər sistemi

Layiqli əməyin statistikasının əsasını BƏT-in Layiqli Əmək Çərçivə sənədinin dörd strateji istiqaməti (tam və məhsuldar məşğulluq, əmək sferasında hüquqlar, sosial təminat, sosial dialoq) üzərində qurulmuş on əsas elementi təşkil edir [6]:

- I. məşğulluq imkanları;
- II. adekvat gəlir və məhsuldar iş;
- III. layiqli iş saati;
- IV. işlə bağlı ailə və şəxsi həyat;
- V. aradan qaldırılması vacib olan məcburi əmək;
- VI. daimi və təhlükəsiz iş;
- VII. məşğulluq üçün bərabər imkanlar və münasibət;
- VIII. təhlükəsiz əmək şəraiti;
- IX. sosial təminat;
- X. sosial dialoq (işçilərin və işəgötürənlərin nümayəndələrinin iştirakı ilə).

Bu on qrup göstəricilərə yeni qrup əlavə edilmişdir ki, bu da layiqli əməyin iqtisadi və sosial kontekstdən olan göstəricilərini ümumiləşdirir. Burada əsas məqsəd layiqli əməyin səviyyəsini, forma və dayanıqlığını müəyyən etməkdir.

Layiqli əməyin bu elementləri üzərində qurulmuş təlimatı əsasında layiqli əməyin statistik və hüquqi baza göstəriciləri müəyyən olunur. Normativ hüquqi baza aşağıdakıları əhatə edir:

1. əməyin idarə olunması;
2. tam məşğulluğa dövlətin öhdəliyi;
3. işsizlik sığortası;
4. minimum əməkhaqqı;
5. iş saatının maksimal həddi;
6. illik ödənişli məzuniyyət;
7. analıq məzuniyyəti;
8. məzuniyyət (təhsilə görə, öz hesabına və s.);
9. uşaq əməyi;
10. icbari əmək;
11. işdən çıxarılma;
12. bərabər imkanlar və münasibət;
13. eyni əhəmiyyətə malik işlərdə kişi və qadınlara bərabər ödəniş;
14. istehsalat zədəsinə görə maddi yardım;
15. əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi üzrə müfəttişlik;
16. pensiya (dövlət/özəl);
17. xəstəliklə bağlı əmək qabiliyyətini itirmək/xəstəliyə görə məzuniyyət;
18. əlilliklə bağlı əmək qabiliyyətinin itirilməsi;
19. sərbəst birləşmə və təşkilatın yaradılma hüququ;
20. kollektiv məsləhətləşmə hüququ;
21. üçtərəfli məsləhətləşmələr.

Statistik göstəricilər beş bölmə ilə təsvir olunur: məqsədin müəyyənlişməsi və məntiqi əsası; hesablama metodu; izahlar və əhatəlilik; təklif olunan məlumat mənbələri; qısa şərh qaydaları ilə verilən metaməlumatlar və dezaqreqasiya. Göstəricilərin normativ-hüquqi bazası əsasında layiqli əməyin qiymətləndirilməsi qanunvericiliyin bir neçə aspektindən ölçülür: mövcud əsasnaməyə uyğun qanun, siyasət, yaxud təsisatlar; müavinətlərin səviyyəsi; səmərəli icra mexanizminin mövcudluğu; qanunla və faktiki mövcud məşğulluğun təxmini faizi; BƏT-in uyğun konvensiyalarının ratifikasiyası.

Statistik göstəricilərin müxtəlif növləri mərhələli şəkildə aşağıdakı formada verilir:

- əsas göstəricilər (M): layiqli əməyə nail olunmasında inkişafı müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan əsas göstəricilər;
- əlavə göstəricilər (A): istifadəsi münasib olduqda və göstərici üzrə məlumat mövcuddursa;
- sosial-iqtisadi kontekstdən olan göstəricilər (C): layiqli əməyin iqtisadi və sosial məzmunlu informasiyalarını təqdim etmək üçün;
- gələcəkdə təqdim olunması nəzərdə tutulan göstəricilər (F): hazırda müəyyən səbəblərdən təqdim oluna bilməyən, lakin gələcəkdə daxil olunması nəzərdə tutulan göstəricilər (BƏT tərəfindən təcrübə-konstruktor işlərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutmuşdur);
- hüquqi əsaslı məzmunu olan informasiya (L): əmək hüquqları və layiqli əməyin hüquqi əsasları haqqında informasiyanı təsvir etməyə imkan verən göstəricilər;
- cinsə görə bölgüsü verilən göstəricilər (S): bölgüsü mümkün olan və məqsədəuyğun olduğu halda tövsiyə olunur.

Göstəricilərin ümumi siyahısından hər bir ölkənin öz milli xüsusiyyətlərini əks etdirən göstəriciləri istifadə etməsi təklif olunur.

Əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

- əhalinin ümumi sayında məşğul əhalinin xüsusi çəkisi;

- işsizlik səviyyəsi;
- təhsili və məşğulluğu olmayan gənclər;
- qeyri-formal məşğulluq;
- işləyən yoxsulların xüsusi çəkisi;
- əməkhaqqı az olan işçilərin sayı (1 saatlıq gəlirin orta qiymətinin 2/3 hissəsindən az);
- iş saatından çox işləyən işçilərin xüsusi çəkisi (həftədə 48 saatdan çox);
- uşaq əməyi (əmək statistikasına beynəlxalq konfransın qətnaməsinə uyğun olaraq müəyyən edilir);
- daimi olmayan əsaslarda çalışan məşğul əhəlinin xüsusi çəkisi;
- cinsi əlamətə görə peşə seçməsi;
- orta və yüksək səviyyəli rəhbər vəzifələrdə çalışanlar arasında qadınların xüsusi çəkisi (məşğulluq təsnifatı);
- ölümlə nəticələnən istehsalat zədələnmələri;
- 65 və yuxarı yaşda pensiya alan əhəlinin xüsusi çəkisi;
- sosial təminatda dövlət xərcləri (ÜDM-də faizlə);
- həmkarlar ittifaqlarına üzv olanların xüsusi çəkisi;
- Sahibkarlar təşkilatına üzv olan təşkilatların xüsusi çəkisi;
- bağlanmış kollektiv müqavilələrin əhatəlik səviyyəsi;
- əmək sahəsində fundamental prinsip və qanunlar üzrə göstəricilər (BƏT tərəfindən işlənməsi nəzərdə tutulan).

Qeyd etmək lazımdır ki, verilmiş bu statistik göstəricilər Layiqli Əməyin Qiymətləndirilməsinə dair ekspertlərin üçtərəfli görüşünün nəticəsi olaraq BƏT-in hazırladığı sənəd əsasında hazırlanmışdır.

Layiqli əmək mövzusu BƏT ilə yanaşı, BMT materiallarında da geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. 2000-ci ilin sentyabr ayında BMT tərəfindən imzalanmış Minilliyin Bəyannaməsində səkkiz fəsildən ibarət Minilliyin İnkişaf Məqsədləri işlənilib hazırlanmışdır. Bu proqram aşağıdakı məqsədləri qarşıya qoymuşdur [7]:

- İfrat yoxsulluğu və açlığı aradan qaldırmaq;
- Ümumi ibtidai təhsilə nail olmaq;
- Gender bərabərliyini təmin etmək və qadınlara səlahiyyət vermək;
- Uşaq ölümü hallarını azaltmaq;
- Ana sağlamlığını yaxşılaşdırmaq;
- HIV/AIDS, malyariya və digər xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq;
- Ətraf mühitin dayanıqlılığını təmin etmək;
- İnkişaf üçün qlobal tərəfdaşlığı inkişaf etdirmək.

Nəticə

Ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafı layiqli əmək konsepsiyasının tətbiqinə ehtiyac yaradır. Bu konsepsiya öz növbəsində layiqli əməyin statistikasının, onun metodologiyasının, göstəricilər sisteminin hazırlanmasını, eyni zamanda aparılan statistik tədqiqatların təkmilləşdirilməsi məsələlərini əhatə edir.

Belə ki, layiqli əmək yoxsulluğa qarşı mübarizədə həlledici rol oynayır və bütün insanların ədalətli və dayanıqlı inkişafı üçün əsas vasitədir. Layiqli əmək konsepsiyasının əsas müddəalarının həyata keçirilməsi öz növbəsində iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafına zəmin yaratmış olur.

Bu məsələlər bütün dünyada pandemiya dövründən sonra daha da aktualdır.

Saleh Mövlamov

Layiqli əməyin statistikasının metodoloji məsələləri

Xülasə

Məqalədə layiqli əmək və keyfiyyətli məşğulluğun konsepsiyası və əsas anlayışları haqqında məlumat verilmiş, onun formalaşmasına təsir edən amillər nəzərdən keçirilmiş, həlli yolları araşdırılmışdır. Layiqli əməyin statistik göstəricilər sisteminin əsasını BƏT-in Layiqli Əmək Çərçivə

sənədinin dörd strateji istiqaməti (tam və məhsuldar məşğulluq, əmək sferasında hüquqlar, sosial təminat, sosial dialoq) təşkil etdiyi, layiqli əmək yoxsulluğa qarşı mübarizədə həlledici rol oynadığı, bütün insanların ədalətli və dayanıqlı inkişafı üçün əsas vasitə olduğu göstərilmişdir. Layiqli əmək konsepsiyasının əsas müddələrinin həyata keçirilməsi öz növbəsində iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafına zəmin yaratmış olduğu qeyd edilmişdir.

Салех Мовламов

Методологические вопросы статистики достойного труда Резюме

В статье приводятся сведения об основных понятиях концепции достойного труда и качественной занятости, анализируются факторы, влияющие на их формирование, а также рассматриваются способы решения. Система статистических показателей достойного труда основана на четырех стратегических направлениях рамочного документа МОТ о достойном труде (полная и производительная занятость, трудовые права, социальное обеспечение, социальный диалог), достойный труд играет решающую роль в борьбе с бедностью, справедливом и устойчивом развитии всех людей. Было отмечено, что реализация основных положений концепции достойного труда, в свою очередь, заложила основы инновационного развития экономики.

Saleh Movlamov

Methodological issues of decent work statistics Summary

The article provides information on the concept and basic definitions of decent work and quality employment, the factors that affect its formation are reviewed, as well as their solution methods are studied. The system of statistical indicators of decent work is based on four strategic directions of the Decent Work Framework of the ILO (full and productive employment, labor rights, social security, social dialogue). It was noted that, the implementation of the basic provisions of the concept of decent work, in turn, laid the foundation for innovative economic development.

Ədəbiyyat

1. Д.Н.Карпухин. Достижение достойного труда присоздании и модернизации рабочих мест. М.: ИЭ РАН, 2014.
2. Продвижение достойного труда в Восточной Европе и Центральной Азии. Направления работы Группы технической поддержки по вопросам достойного труда и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. 2012
3. Л.И.Санкова, Е.А.Павлова, А.С.Есипов. Достойный труд как новое измерение качества трудовой жизни: региональный аспект. Каспийский регион: политика, экономика, культура. 2012. №1(30)
4. В.А.Андрухов. Качество трудовой жизни как показатель социально-экономического благосостояния организации. © Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), №4(12), 2012. www.sisp.nkras.ru УДК 330.12
5. Социальная политика. Под ред. проф. Е.И. Холостовой, проф. Г.И. Климантовой. Учебник для бакалавров/ М: Юрайт, 2011.
6. Decent Work Indicators. Concepts and definitions. ILO MANUAL. First version. May 2012.
7. <http://www.az.undp.org/content/azerbaijan/az/home/mdgoverview/>

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.06.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.06.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 23.06.2020

UOT: 339.1

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-3-54-62

ELEKTRON TİCARƏT SİSTEMİNDƏ VERGİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Kutais Sarıyev

Bakı Dövlət Universiteti

“İqtisadiyyat və idarəetmə” kafedrasının dosenti, i.ü.f.d
AZ 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23

Şamxal Məmmədov

Odlar Yurdu Universiteti

“İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər” kafedrasının doktorantı
AZ 1072, Bakı şəhəri, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-poçt: samxal-memmedov-92@mail.ru

Açar sözlər: elektron ticarət, vergi, vergitutma, vergi sistemi, informasiya texnologiyaları.

Ключевые слова: электронная коммерция, налог, налогообложение, налоговая система, информационные технологии.

Keywords: electronic commerce, tax, taxation, tax system, information technologies.

İqtisadiyyatı tənzimləmək məqsədi ilə dövlətin istifadə etdiyi əsas vasitələrdən biri düzgün vergi siyasətidir. Vergi ödənişləri ölkənin büdcə sistemində daxil olur və dövlətin pul gəlirlərini formalaşdırır. Vergi sistemi vasitəsilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə maliyyə təsirlərinin dövlət mexanizmi olan vergilər xidmətinə xüsusi ehtiyac yaranır [14]. Bir çox beynəlxalq təşkilatlar və birliklər, ilk növbədə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və Avropa Birliyi tərəfindən elektron ticarətin yaratdığı vergi problemlərinin həlli üçün işlər görülür [17].

Elektron ticarət sistemində vergi tutulması mürəkkəb bir prosesdir. Vergilərin tam və vaxtında ödənilməsi məqsədilə ticarət mərkəzlərində elektron ödəniş etmək üçün cihazlar quraşdırılır. Azərbaycanda bankomatların və POS-terminalların sayının artması elektron ticarətin inkişafına səbəb olmuşdur.

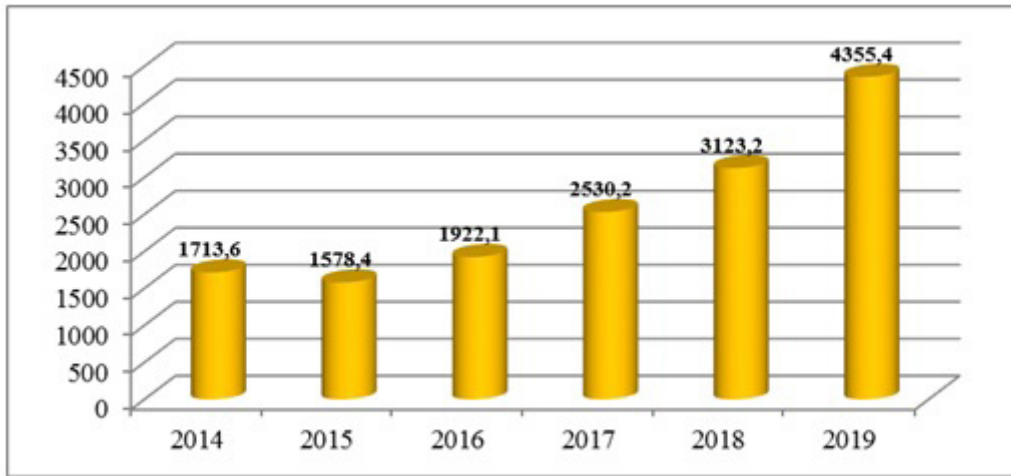
Cədvəl 1

**2014-2019-cu illərdə Azərbaycanda bankomatlar və
POS-terminalların sayı (ədədlə) [8]**

İllər	Bankomatlar			POS-terminallar		
	Cəmi	Bakıda	Regionlarda	Cəmi	Bakıda	Regionlarda
2014	2608	1471	1137	73013	50050	22963
2015	2694	1502	1192	80301	48944	31357
2016	2454	1322	1132	71806	40518	31288
2017	2431	1308	1123	65471	37068	28403
2018	2502	1329	1173	66110	38962	27148
2019	2647	1421	1226	67468	40898	26570

Cədvəl 1-də Azərbaycanda 2014-2019-cu illərdə bankomat və POS-terminalların sayı göstərilmişdir. Bankomat müştərilərin bankın xidmətlərindən istifadəsi zamanı çalışan elektromexaniki vasitə hesab edilir. Bankomat bank kartlarından istifadə etməklə kart hesabından nağd pul vəsaitlərini çıxarmağa, hesab barədə məlumat almağa, kommunal və digər xidmətlərin haqqını ödəmək üçün nağdsız hesablaşmalar aparmağa imkan verən aparatdır [22]. POS-terminal

isə ödəniş kartları vasitəsilə əməliyyatların aparılması, habelə nağd pul vəsaitinin əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş avadanlıq nəzərdə tutulmuşdur [21].

Şəkil 1. Bir POS-terminala düşən əməliyyatların orta aylıq həcmi, manatla [8]

Azərbaycan Respublikasında internet istifadəçilərinin sayı getdikcə artmaqda davam edir. Bank kartlarının sayının artması nağdsız hesablaşmaların aparılmasında müsbət rol oynayır [6]. Azərbaycanda bank kartlarının sayı son bir ildə 15,1% artmışdır. Bu artım 1163000 ədəd olmuşdur. Belə ki, bank kartlarının sayı 2019-cu ilin yanvar ayında 6550000, 2020-ci ilin yanvar ayında isə 7713000 ədəd olmuşdur [18]. Elektron ticarətin həcmünün artımı elektron ticarətin vergiyə cəlb olunması üçün böyük potensial yaradır. Elektron ticarətdə xərclər aşağı olduğundan məhsullar daha ucuz təklif olunur [6].

Cədvəl 2

2014-2019-cu illərdə Azərbaycanda plastik kartlardan və terminallardan istifadə göstəriciləri [8]

İllər	Bir terminala düşən əhəlinin sayı, milyon nəfər		1000 ödəniş kartına düşən əməliyyatlarının orta aylıq		Bir ATM-ə düşən əməliyyatların orta aylıq	
	ATM	POS	Sayı, əməliyyat	Həcmi, manat	Sayı, əməliyyat	Həcmi, manat
2014	3,7	0,13	1346,2	208749,5	2121,8	395792,8
2015	3,6	0,12	1380,1	220837,6	2009,3	377509,9
2016	4,0	0,14	1513,4	243438,5	2208,6	426875,7
2017	4,1	0,15	1629,2	266573,5	2495,1	502163,6
2018	4,0	0,15	1795,7	282052,1	2666,4	547946,0
2019	3,8	0,15	2536,2	380587,5	3073,3	732442,6

“Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən, “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan, “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan və digər normativ hüquqi aktlardan, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir [12, səh.157]. “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd olunmuşdur ki, elektron ticarət satıcıları vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçməlidirlər. Vergi ödəyicisi kimi qeydiyyata nəzarət mürəkkəb bir məsələdir [1]. “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda elektron ticarətin təşkili və həyata keçirilməsinin hüquqi əsasları, onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələri aydın şəkildə qeyd edilir [2].

2016-cı ildə vergi sahəsində bir sıra islahatlar həyata keçirilmişdir. Burada vacib məsələlərdən

biri də rəqəmsal iqtisadiyyatın vergiyə cəlb edilməsi olmuşdur. Vergi məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklərdə iki vacib məsələ qeyd edilmişdir:

1. ödəmə mənbəyində vergi tutulması;
2. Əlavə Dəyər Vergisinin (ƏDV) tətbiq edilməsi mexanizmi.

Ödəmə mənbəyində vergi tutulması 10%, ƏDV isə 18% müəyyən olunmuşdur. Ödəmə mənbəyində vergi tutulması üzrə müddəaya nəzər salsaq, bu tətbiqin xarici elektron pul kisəsinə pulların qoyulması, transfer edilməsi ilə əlaqədar olduğunu görürük. Burada vacib öhdəliklər bankların üzərinə düşür. Vergi məcəlləsində vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatda alınan şəxslərin, qeyri-rezidentin ƏDV ilə bağlı ödəmə mənbəyindən tutulan vergi ilə bağlı öhdəlikləri vardır [1].

Azərbaycanda elektron ticarətin vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı Vergi Məcəlləsində və “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Elektron ticarət aparən vergi ödəyicilərinə şəffaf nəzarətin təmin edilməsinə, rezident və qeyri-rezident elektron ticarət iştirakçıları arasında diskriminasiyanın aradan qaldırılmasına nail olmaq məqsədi ilə “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda edilmiş dəyişikliklər, əsasən, elektron ticarətin əhatə dairəsinin genişləndirilməsini, elektron ticarətin əsas iştirakçılarından olan kart təşkilatının, təcrübədə geniş tətbiq edilən pul kisəsi anlayışını, habelə elektron ticarətin iştirakçısı olan satıcıya dair tələbləri müəyyən edən normaları özündə əks etdirir.

Qeyd edilən qanuna edilmiş dəyişikliklərlə “elektron ticarət” anlayışı yeni formada verilmiş, POS-terminal, kart təşkilatı və elektron pul kisəsi adlı yeni anlayışlar əlavə edilmişdir. Belə ki, artıq elektron ticarət dedikdə informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi, o cümlədən internet vasitəsi ilə elektron kitabların, musiqilərin, audio-video materialların, qrafik təsvirlərin, virtual oyunların, proqram təminatlarının yüklənməsi, reklamların yerləşdirilməsi və digər analogi iş və xidmətlər üzrə həyata keçirilən fəaliyyət nəzərdə tutulur [21].

Elektron ticarət qaydasında işlərin və xidmətlərin təqdim edilməsinə, habelə elektron qaydada təşkil olunan lotereyaların, digər yarışların və müsabiqələrin keçirilməsinə görə ƏDV-nin alıcısının olduğu yerdə vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı Vergi Məcəlləsinin 16.1.11-1-ci, 168.1.5-ci və 169-cu müddələrinə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Vergi Məcəlləsinin 16.1.11-1-ci maddəsinə edilmiş dəyişikliyə əsasən nağdsız ödənişlərin aparılması üçün “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq POS-terminalların quraşdırılmasını və (və ya) “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq satıcı kimi fəaliyyət göstərdikdə həmin qanuna əsasən istehlakçıların elektron ödəniş etmək imkanını təmin etmək vergi ödəyicisinin vəzifələrinə aid edilmişdir. Vergi Məcəlləsinin 168.1.5-ci maddəsinə edilmiş əlavəyə əsasən elektron ticarətin satıcıları (təchizatçıları) tərəfindən işlər və xidmətlər təqdim edildiyi, habelə elektron qaydada təşkil olunan lotereyalar, digər yarışlar və müsabiqələr keçirildiyi halda, işlərin və ya xidmətlərin alıcısının yerləşdiyi və ya qeydiyyatda olduğu, təsis edildiyi, işlər və ya xidmətlər alıcının daimi nümayəndəliyi ilə bilavasitə bağlı olduğu halda, həmin daimi nümayəndəliyin olduğu yer ƏDV məqsədləri üçün işlərin görüldüyü və ya xidmətlərin göstərildiyi yer hesab edilir. Vergi Məcəlləsinin 169.1-ci maddəsinə edilmiş əlavəyə əsasən ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmayan qeyri-rezident Azərbaycan Respublikasının ərazisində Vergi Məcəlləsinin 169.2-ci və ya 169.5-ci maddələrində adı çəkilən vergi agenti üçün xidmət göstərsə və ya iş görürsə (o cümlədən elektron ticarət qaydasında Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında hotel xidmətlərinin və aviabiletlərin sifarişi üzrə xidmətlər istisna olmaqla işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi) ƏDV məqsədləri üçün işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi bu maddəyə uyğun olaraq vergiyə cəlb olunur. Vergi Məcəlləsinin 169.3-cü maddəsinə edilmiş əlavələrə əsasən isə ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmayan qeyri-rezidentə elektron ticarət qaydasında işlərin və xidmətlərin təqdim edilməsinə görə vergi orqanlarında uçotda olmayan şəxslər tərəfindən ödənişlər aparılarkən qeyd edilən maddə ilə müəyyən edilmiş qaydada qeyri-rezidentə ödənilməli olan məbləğə ƏDV hesablanmalı və ödənilməlidir [21].

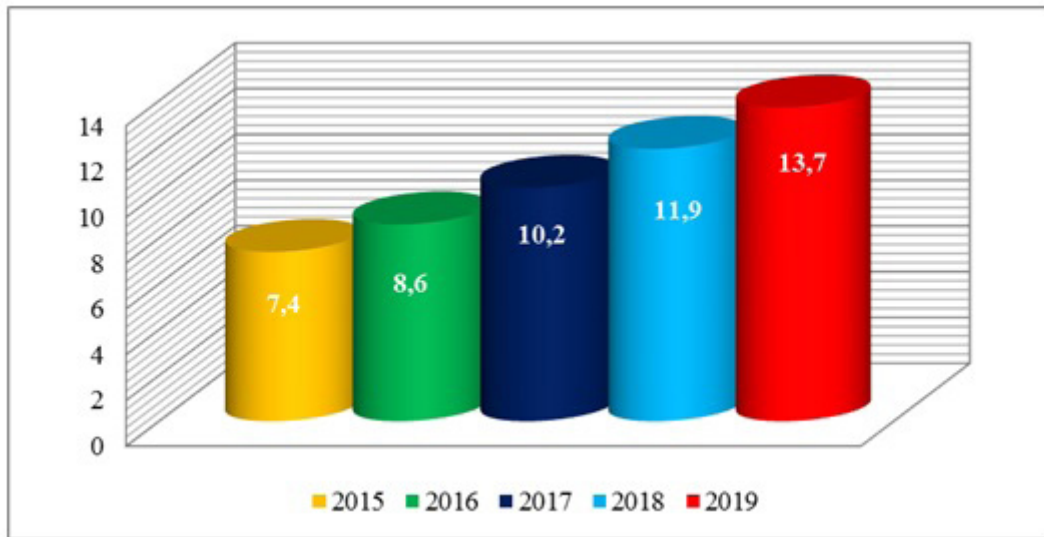
Şəkil 2. Beynəlxalq təcrübədə elektron ticarətin vergiyə cəlb edilməsinin əsas fundamental prinsipləri [13]

Şəkil 2-də Beynəlxalq təcrübədə elektron ticarətin vergiyə cəlb edilməsinin əsas fundamental prinsipləri göstərilmişdir. Bitərəflik prinsipi çatdırılma metodundan asılı olmayaraq, alınmış mallara və xidmətlərə eyni vergi rejiminin tətbiq edilməsidir. Sadəlik və əminlik prinsipində vergi qaydaları sadə və aydın olmalıdır. Burada vergi ödəyiciləri əməliyyatlar aparmazdan əvvəl vergilərin necə, harada və nə vaxt hesablamalı və ya ödəməli olduqlarını bilməlidir. Ədalətlik və effektivlik prinsipi düzgün vergi məbləğlərinin doğru vaxtda hesablanması və vergidən qaçma potensialının minimuma endirilməsidir. Çeviklik prinsipi elektron ticarətin vergi cəlb edən sistemin çevik olması, texnoloji və kommertiya inkişafı ilə yanaşı getməsidir. Vergilərin məcburi alınması prinsipi vergilərin yığılmasına dair iqtisadi təhriflərdən azad olan sadə və texnoloji sistemin yaradılmasıdır.

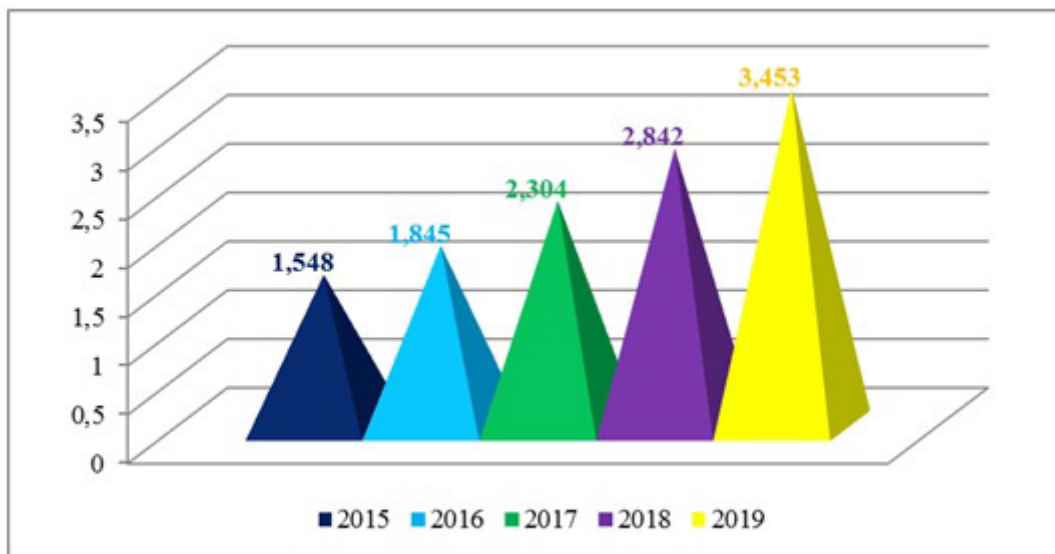
Şəkil 3. Texnoloji əsaslı vergi toplama modeli

Elektron ticarət sistemində müxtəlif növ məhsulları satın almaq mümkündür. Elektron ticarətin inkişafında müasir və əlçatan internet infrastrukturu, inkişaf etmiş logistika və elektron ödəmə sistemləri, optimal vergi və gömrük tənzimlənməsi, dəqiq statistika, elektron biliklər və maarifləndirmə dayanır. İstehlakçı internetə qoşularaq alış-veriş edə bilər. Hazırda elektron ticarət üzrə dünyada ABŞ, Çin, İngiltərə, Yaponiya, Almaniya kimi ölkələr fərqlənirlər [9].

Şəkil 4. 2015-2019-cu illərdə dünyada pərakəndə ticarətdə elektron ticarətin payı, %-lə [15]

Şəkil 4-də dünyada 2015-2019-cu illərdə pərakəndə elektron ticarətin həcmi faizlə göstərilmişdir. Bu göstəricidə yuxarıda adı qeyd olunan ölkələrin payı böyükdür. Dünyada elektron ticarətin sürətlə inkişaf etdiyi ölkələrdən biri ABŞ hesab edilir. ABŞ-da elektron ticarətin vergiyə cəlb edilməsi ştatlar üzrə müxtəlif məhsullar olmaqla fərqli satış vergisi dərəcələri ilə həyata keçirilir. Oreqon, Alyaska, Montana, Nyu-Hempşir və Delaver ştatlarından başqa bütün ştatlarda elektron ticarət vergiyə cəlb olunur. Ştatlar üzrə vergiyə cəlb olunan məhsullar və xidmətlərin növləri də dəyişir. Müəyyən ştatlarda vergi tətbiq edilən məhsul, digər ştatlarda vergidən azad oluna bilər. ABŞ-dan sonra avropa ölkələri bu sahədə uğurlar əldə etmişdir. Avropa Birliyi elektron sahibkarlıq üçün vergi mexanizmlərinin yaradılmasına dair müntəzəm olaraq tədbirlər görür [19].

Şəkil 5. 2015-2019-cu illərdə dünyada pərakəndə elektron ticarət satışları, tr. ABŞ dolları [16]

Şəkil 5-də 2015-2019-cu illərdə dünyada pərakəndə elektron ticarət satışlarının inkişafı göstərilmişdir. Satış həcmlərinin artımı vergilərin həcmində də artımına səbəb olmuşdur. Vergilərin ödənilməsi üçün vergi ödəyicisinin elektron kabinetini olmalıdır. Vergi ödəyicisinin elektron kabinetdən istifadə hüququ vardır [3]. Elektron kabinet vergi ödəyicisi üçün Vergilər Nazirliyinin informasiya sistemində yaradılmış fərdi elektron səhifədir. Vergi ödəyicisi vergi orqanı tərəfindən verilən kod-parol vasitəsilə vergi ödəyicisinə göndərilmiş qərar, protokol, bildiriş, müraciət və s. sənədlərlə əlaqədar məlumat əldə edə bilər [23].

Mövcud vergi qanunvericiliyi, aşağıda sadalayacağımız e-ticarətin özünəməxsus quruluşu və vergi problemlərinin əsası səbəbindən tənzimlənməlidir:

- Elektron ticarətin qlobal miqyasda olması;
- Veb-Serverin uzaq məsafədən istifadə edilməsi;
- Əməliyyatların məxfiliyi;
- Rəqəmsal məhsullar.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın ümumi iqtisadiyyatda payının artdığını nəzərə alaraq həm rezident vergi ödəyicilərinə, həm də qeyri-rezident şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisində elektron ticarət formasında göstərilən xidmətlərə görə vergi tətbiq olunur. Rezident fiziki şəxslərə münasibətdə elektron ticarət həyata keçirilərkən verginin tutulması, qeyri-rezident şəxslərə münasibətdə vergidən azadolunma müəyyən diskriminasiyaya gətirib çıxara bilər. Qeyri-rezident vergi ödəyicilərində ödəniş həyata keçirilərkən mənbədə verginin tutulub dövlət büdcəsinə ödənilməsi tələb olunur [4].

Elektron ticarət qaydasında işlərin və xidmətlərin alıcısı vergi orqanlarında uçotda olmayan şəxs olduqda ödənişi aparan yerli bank və ya xarici bankın Azərbaycan Respublikasındakı filialları tərəfindən hesablanan ƏDV alıcının vəsaiti hesabına büdcəyə ödənilir. Sosial şəbəkələr və digər vasitələrlə reklam xidməti göstərən şəxslər göstərdiyi xidmətlərə görə əldə etdiyi gəlirlərdən həmin gəlirin əldə olunması ilə bağlı xərcləri çıxmaqla gəlir və ya mənfəət vergisi ödəyicisi kimi fəaliyyət göstərməlidirlər [5].

Rəqəmsal iqtisadiyyatın vergiyə cəlb olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikasında “Elektron ticarət haqqında” Qanun 2005-ci ildə qəbul edilmişdir. 2008-ci il 2 dekabrda “SilverKey Azərbaycan” şirkəti ilk dəfə olaraq “VISA” və “MasterCard” vasitəsilə xüsusi lisenziya almışdır. Elektron ticarət bundan sonra formalaşmağa başlamışdır [6].

Elektron ticarətdə “elektron pulların” tətbiq olunması vergi nəzarətinin həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Elektron ticarəti həyata keçirən şəxs bir dövlətin, alıcı isə digər dövlətin rezidentidir. Server isə başqa bir dövlətdə yerləşir. Vergi orqanları bu səbəbdən problemlə üzləşir. Elektron ticarətdə vergi nəzarətini təşkil etmək üçün ölkədə kommersion məqsədləri ilə yaradılan bütün internet resursları vergi uçotuna alınmalıdır. Onların gəlirləri vergi qanunvericiliyinə uyğun bəyan edilməsi təmin olunmalıdır [6].

Elektron ticarət vergisi internet üzərindən satış edən şirkətlərin aylıq, rüblük və ya illik ödəməli olduqları vergilərdir [7].

Azərbaycanda elektron ticarətə mane olan amillər zaman keçdikcə aradan qaldırılır. Bu amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İnfrastrukturun lazımi səviyyədə olmaması;
- Poçt sisteminin zəifliyi;
- Elektron məkanda xidmətin zəif olması.

Vergi məəcəlləsində qeyd edilmişdir ki, elektron ticarət fəaliyyətindən gəlir əldə edən hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirən fiziki şəxslər bu fəaliyyətdən əldə olunan gəlirdən tətbiq etdikləri vergitutma sistemindən (sadələşdirilmiş vergi, gəlir (mənfəət) vergisi) asılı olaraq, Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş vergiləri hesablayıb dövlət büdcəsinə ödəməli və müvafiq bəyannamələri vergi orqanına təqdim etməlidirlər [10].

2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlər rəqəmsal ödənişlərin tətbiqinin istifadəsinin genişləndirilməsinə, iqtisadi dövriyyələri şəffaflaşdırmaqla nağd pulla bağlı xərclərin, bank və müəssisələrin əməliyyat xərclərinin azalmasına gətirib çıxaracaq. Bu da öz növbəsində vergi bazasının, habelə əhali və müəssisələrin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə, bank sektorunun kreditləşmə və investisiya imkanlarının gücləndirilməsinə və son nəticədə, iqtisadi artıma təkan verəcəkdir. Elektron ticarətin inkişafı üçün əsas şərt iqtisadi subyektlər arasında nağdsız dövriyyənin artmasına və əhalidə nağdsız dövriyyənin artmasına və əhalidə nağdsız ödəniş vərdişlərinin formalaşmasına nail olmaqdır. Platforma vasitəsilə istənilən yerdən dünyanın istənilən ölkəsindən satılan malı internet üzərindən

sifariş verərək gətizdirilir. Azərbaycanda pərakəndə satışlarda elektron ticarətin payı 0,2% təşkil edir. Elektron ticarətin dünya göstəricilərindən geri qalmasının əsas səbəbi elektron ödənişlər üçün zəruri infrastrukturun olmaması və əhalinin maliyyə savadlılığının zəifliyidir. Elektron ticarətin inkişafı üçün üç tərəfin – hökumətin, sahibkarın, əhalinin üzərinə məsuliyyət düşür [10].

Elektron ticarətin ənənəvi ticarətdən fərqli üstünlükləri və çatışmazlıqları var. Müsbət cəhət ondan ibarətdir ki, elektron ticarət vasitəsilə alınan malın qiyməti ucuz, çeşidi zəngin olur. İnternet vasitəsilə istənilən çeşiddə, ölçüdə, rəngdə mal almaq olur. Mənfi cəhət isə alınmış malın geri qaytarılmasının mümkün olmamasıdır. Bundan başqa, malın gec çatdırılması da mümkündür, yaxud ölçünün və çeşidin düzgün olmaması əlavə əngəldir [10].

Avropa İttifaqı “EU4Digital” təşəbbüsü ilə Şərqi Tərəfdaş ölkələr arasında və Aİ ilə ticarətin asanlaşdırılması və uyğunlaşdırılması üçün elektron ticarət, elektron gömrük və elektron logistika üzrə vahid bazaların təşviqi və Rəqəmsal Nəqliyyat Dəhlizlərinin yaradılması istiqamətində səylərə dəstək verir. “EU4Digital: Şərq Tərəfdaşlığında rəqəmsal iqtisadiyyata və cəmiyyətə dəstək” proqramında aşağıdakılar nəzərdə tutulur.

- Şərqi Tərəfdaş ölkələr arasında və Aİ-yə Üzv Dövlətlər ilə transsərhəd elektron ticarət komponentlərinin pilot formatında tətbiqi;
- Regionda elektron ticarət üzrə maraqlı tərəflər arasında şəbəkələrin qurulmasının təşviqi;
- Şərqi Tərəfdaş ölkələr arasında və Aİ ilə transsərhəd elektron ticarət təminatçılarının pilot formatında tətbiqi;
- Transsərhəd gömrük idarələri arasında məlumat mübadiləsi üzrə mexanizmlərin pilot formatında tətbiqi;
- Baltik və Qara dəniz arasında Rəqəmsal multi-modal nəqliyyat dəhlizi pilot layihəsi üzərində iş.

EU4Digital elektron ticarət şəbəkəsi tam idxal-ixrac dövriyyəsinin rəqəmsal cəhətlərini əhatə edir. Şəbəkənin 2020-ci il üzrə aşağıdakı hədəfləri müəyyən edilmişdir:

- Tərəfdaşlar arasında və Aİ arasında elektron ticarət, elektron gömrük və elektron logistika üzrə qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması;
- Bütün tərəfdaş ölkələrdə elektron ticarət üzrə idxal-ixrac prosesləri yenidən işlənib hazırlanmışdır;
- Tərəfdaşlar arasında və Aİ ilə transsərhəd elektron ticarət üzrə pilot layihə artıq fəaliyyətdədir;
- Baltik və Qara dəniz arasında Rəqəmsal nəqliyyat dəhlizi üzrə pilot layihə artıq fəaliyyətdədir [11].

Azərbaycanda koronavirus pandemiyasının iqtisadiyyata mənfi təsirlərinin aradan qaldırılması üzrə kompleks tədbirlər davam edir. İqtisadiyyata dəstək baxımından vergi güzəştlərinin tətbiq olunması mühüm və genişmiqyaslı xarakter daşıyır. Təklif edilən vergi güzəştləri bütün sahibkarlara aiddir. Belə ki, koronavirus pandemiyasının təsirinə məruz qalıb-qalmamasından asılı olmayaraq, bütün mikro sahibkarlar üçün güzəştlərin edilməsi nəzərdə tutulur. Mikro sahibkarlıq subyektlərinə 2020-ci il yanvarın 1-dən 2021-ci il yanvarın 1-dək sadələşdirilmiş vergi üzrə 50% vergi güzəştinin, yəni dövriyyədən verginin 2%-dən 1%-ə endirilməsi, həmçinin cari vergi ödəmələrinin hesablanması və ödənilməsi üzrə vergi tətillərinin verilməsi təklif edilir [20]. Bundan başqa, mikro sahibkarların 2020-ci ilin birinci və ikinci rübü üzrə sadələşdirilmiş vergi hesabatı, mənfəət və əmlak vergiləri üzrə hesabatlarının verilməsi və hesablanmış verginin büdcəyə ödənilməsinə cari ilin sentyabr ayının 1-dək vergi tətillinin verilməsi nəzərdə tutulur. Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə müvafiq fəaliyyət növlərinin tam və ya qismən məhdudlaşdırıldığı müddətin sabit qəbz almaqla fərdi qaydada məşğul olan vergi ödəyiciləri tərəfindən əldə etdikləri qəbzlərin qüvvədəolma müddətinə daxil edilməməsi və ödənilmiş vergilərin növbəti ayların ödəmələrinə aid edilməsi də nəzərdə tutulub [20].

Azərbaycanda elektron ticarət inkişaf etsə də, ölkəmiz bu sahədə qonşu Rusiya, Türkiyə və Gürcüstandan geri qalır. Ölkəmizdə elektron ticarətdə ƏDV-nin tutulması üçün limit 200 min manatdır. Bu göstəricini artırmaq lazımdır. Bundan əlavə, gömrük sahəsində güzəştlər olmalıdır [9].

Müasir dövrdə dünya təcrübəsində vergi ödəyicilərinin vergi yükünün dəyişdirilməsi, vergitutmanın hər hansı forma və vəsaitinin digəri ilə əvəz edilməsi, bu və ya digər vergilərin yayılma sahəsinin dəyişdirilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi və ya ləğv edilməsi, vergi dərəcələrinin fərqləndirilmiş sisteminin daxil edilməsi kimi üsullardan istifadə edilir. Vergi islahatlarının səmərəliliyi aşağıdakı prinsiplərə riayət olunmaqla artırıla bilər:

- Ümumi məqsədyönlülük;
- Sadəlik;
- Fiskal səmərəlilik;
- Vergidən yayınma meyillərinin aradan qaldırılması;
- Universallıq;
- Vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin inflyasiyadan müdafiəsi.

Azərbaycan Respublikasında vergi islahatlarının aparılmasında sadalanan prinsiplər nəzərə alınmışdır [24].

Nəticə

Dünyada elektron ticarət inkişaf etməkdədir. 2015-2019-cu illərin statistik rəqəmlərinə diqqət yetirsək, bunu görə bilərik. Bu inkişafın davamlı olması üçün elektron ticarətdə vergi tutulması prosesini sadələşdirmək lazımdır. Bu sahədə sahibkarlara güzəşt edilməlidir. Belə olduqda müsbət nəticələr əldə etmək olar. Dünya təcrübəsinə nəzər yetirdikdə görürük ki, bəzi inkişaf etmiş ölkələr elektron ticarəti bir neçə il vergidən azad etmişdir. Bunun nəticəsində elektron ticarətin inkişafına nail olmuşdur. Ölkəmizdə də həmin təcrübədən istifadə etmək olar.

Kutais Sarıyev, Şamxal Məmmədov

Elektron ticarət sistemində vergi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolları

Xülasə

Məqalədə elektron ticarətin vergiyə cəlb edilməsi və bu sahədə görülən tədbirlər haqqında məlumat verilmişdir. Bankomat və POS-terminalların sayının artması nəticəsində bu sahənin inkişafı nəzərdən keçirilmişdir.

Məqalədə həmçinin elektron ticarətin vergiyə cəlb edilməsinin fundamental prinsipləri göstərilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə elektron ticarətin həcmi son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artması qeyd edilmişdir. Ancaq əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhali demək olar ki, nağd ödənişlərə üstünlük verir. Bunun əsas səbəbinin internetin istənilən səviyyədə olmaması, plastik kartlarda təhlükəsizlik problemi, çatdırılma xidmətinin istənilən səviyyədə olmaması və s. ilə əlaqələndirilmişdir. Mövcud problemləri həll etməklə bu sahəni inkişaf etdirmək mümkündür.

Кутайс Сариев, Шамхал Мамедов

Пути совершенствования налоговых механизмов в электронной коммерции

Резюме

В статье представлена информация о налогообложении электронной коммерции и мерах, принятых в этой области. В результате увеличения количества банкоматов и POS-терминалов было проанализировано развитие этого направления.

В статье также изложены основные принципы налогообложения электронной коммерции. Объем электронной торговли в развитых странах значительно вырос в последние годы. Однако в большинстве развивающихся стран население предпочитает наличные платежи. Основной причиной этого является отсутствие Интернета на любом уровне, проблемы с безопасностью при оплате пластиковыми картами, отсутствие какого-либо уровня службы доставки и так далее. Однако, развитие этой области путем решения существующих проблем возможно.

Kutais Sariyev, Shamkhal Mammadov
Ways to improve tax mechanisms in e-commerce
Summary

The article provides information on the taxation of e-commerce and the measures taken in this area. As a result of the increase in the number of ATMs and POS-terminals, the development of this area was considered.

The article also outlines the fundamental principles of taxing e-commerce. The volume of e-commerce in developed countries has increased significantly in recent years. However, in most developing countries, the population prefers almost cash payments. The main reason for this is the lack of the Internet at any level, the problem of security on plastic cards, the lack of delivery service at any level, and so on. It is possible to develop this area by solving the existing problems.

Ədəbiyyat

1. http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/10/f_10406.htm
2. “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
4. <https://vergiler.az/news/taxes/2874.html>
5. <https://xeberler.az/new/details/sosial-sebekelerde-reklam-xidmeti-gosterenlerin-vergi-ohdeliyi-varmi--24235.htm>
6. <https://banco.az/az/news/e-ticaretde-elektron-pullarin-tetbiqi-vergi-nezaretinin-heyata-kecirilmesini-cetinlesdirir>
7. <https://www.ideasoft.com.tr/e-ticaret-vergileri-hangileridir/>
8. <https://uploads.cbar.az/assets/02292fd79fea83216532da166.pdf>
9. <https://report.az/analitika/azerbaycanda-elektron-ticaretin-inkisafi-nelerden-asilidir-arasdirm/>
10. <https://vergiler.az/news/articles/125.html>
11. <https://eufordigital.eu/az/thematic-area/etrade/>
12. G.İ.İsmayılov. İnformasiya iqtisadiyyatı. “Çənlibel” NPM-2010.
13. <http://old.taxes.gov.az/modul.php?name=beynelxalq&news=34>
14. R.H.Quliyev. İqtisadi informatika və iqtisadiyyatda informasiya texnologiyaları (dərs vəsaiti). Bakı, “AzMIU Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi”, 2017
15. www.Emarketer.com
16. Statista 2019
17. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/50197>
18. <http://abc.az/az/news/42180>
19. <http://tedris.taxes.gov.az/assets/upload/files/Elektron%20Ticar%C9%99t.pdf>
20. <https://report.az/biznes/azerbaycanda-mikro-sahibkarlara-vergi-guzestleri-verilecek/>
21. <https://www.taxes.gov.az/uploads/2017/PV/e-ticaret.pdf>
22. <https://banco.az/az/news/bankomatlar-haqqinda-5-maraqli-fakt>
23. <https://vergiler.az/news/taxes/6183.html>
24. https://www.taxes.gov.az/files/2/Vergilere_aid_nesrler/4/4.19.pdf

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21.05.2020
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 06.06.2020
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 17.06.2020

UOT: 336.1: 336.22

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-3-63-71

РОЛЬ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Рауф Салаев

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Кандидат экономических наук, доцент кафедры «Экономика»

AZ 1072, город Баку, улица Гасана Алиева 135

e-почта: salayev@unec.edu.az

Açar sözlər: dövlət, Vergi Məcəlləsi, vergi sistemi, vergilər, iqtisadiyyat, büdcə.

Ключевые слова: государство, Налоговый Кодекс, налоговая система, налоги, экономика, бюджет.

Keywords: state, Tax Code, tax system, taxes, economy, budget.

Одним из важных факторов, влияющих на формирование благополучного климата экономики Азербайджана, можно выделить систему налогообложения. Большую часть средств государство получает благодаря налоговой системе. Чем больше средств получает государство, тем оно более устойчиво и способно к своему развитию. Однако это не означает, что чем выше налоги, тем больше средств будет у государства и тем более развитым оно будет. Налоговая система должна отражать как интересы государства, так и интересы его населения, и здесь необходимо найти необходимый баланс, который позволил бы удовлетворить интересы одного и другого. Среди множества экономических рычагов, при помощи которых государство воздействует на рыночную экономику, налоговая система занимает важное место. Налоги выступают источником формирования доходов бюджета государства, поэтому они неразрывно связаны с функционированием самого государства и соответственно напрямую зависят от уровня развития самого государства. Посредством налогов государство изымает и присваивает себе часть произведенного национального дохода и поэтому налоговая система напрямую зависит от уровня развития государственного механизма.

В целях преодоления негативных последствий воздействия налогов на развитие экономики возникла объективная необходимость продолжения налоговой реформы, выражением которой стал Налоговый Кодекс Азербайджанской Республики. Принятие и введение в действие Налогового Кодекса Азербайджанской Республики позволили существенным образом систематизировать действовавшие нормы и положения, регулирующие процесс налогообложения, привести их в упорядоченную, единую, логически цельную и согласованную систему. Характерной особенностью Налогового Кодекса Азербайджанской Республики является введение специальных налоговых режимов.

Сегодня в налоговой системе Азербайджана создан достаточно эффективный механизм взимания налоговых задолженностей. За последнее время произошли серьезные продвижения в вопросе сокращения объема налоговых задолженностей, а также уменьшения числа налоговых должников.

В целях поддержки развития предпринимательства были введены такие изменения в 2019 году в Налоговом Кодексе Азербайджанской Республики как снижение ставки упрощенного налога, предоставление срочных налоговых льгот на розничную торговлю и безналичную оплату в общественном питании, освобождение малых предпринимателей, ведущих учет доходов и расходов, от налога с дивидендных доходов, вычет из доходов некоммерческих затрат налогоплательщиков, в том числе определенной части субсидий, выделенных сферам здравоохранения, образования, культуры и спорта [1].

Этап развития налоговой системы начался с распоряжения Президента Азербайджанской Республики от 12 сентября 2005 года об утверждении «Государственной программы совершенствования налогового администрирования в Азербайджанской Республике на

2005-2007 гг.». Так, в 2006 году в Министерстве Налогов была создана Автоматизированная Налоговая Информационная Система (AVIS), а в 2007 году Интернет налоговое управление (www.e-taxes.gov.az), с банками начался обмен электронными документами и прием налоговых деклараций в электронной форме, были установлены компьютерные терминалы в регионах, расширена зона охвата телефонной информационной службы.

В 2008 году впервые в Азербайджане приступили к применению депозитных счетов НДС, позволяющих полностью электронизировать налоговый контроль в подсчете НДС. Внедрением депозитных счетов НДС были созданы условия для реализации оплаты НДС в электронной форме по купленным у других налогоплательщиков товарам (работам и услугам), а также по импортированным в страну товарам. Применение единого депозитного счета НДС создало условия для предотвращения случаев уклонения от уплаты НДС. Следует отметить, что с 01 января 2020 года налогоплательщики предоставляют в налоговые органы уже не электронные налоговые счета-фактуры, а электронные накладные фактуры. В данный момент проводятся работы по установке электронных передающих приборов в контрольно-кассовых аппаратах для усиления надзора за наличными расчетами. Это дает возможность для оперативной передачи в базу данных налоговых органов информации о проводимых наличных расчетах, что, в свою очередь, создаст возможности для повышения эффективности налогового контроля и прозрачности деятельности налогоплательщиков. Кроме этого, согласно «Стратегическому Плану», в рамках модернизации налогового контроля внедрена система «Электронного аудита».

Развитие предпринимательства в нашей стране, является приоритетным направлением экономической политики государства. Правительство целенаправленно реализует меры, направленные на развитие взаимоотношений между государственными структурами и бизнес-сектором, совершенствуется законодательная база и административные процедуры, формируются механизмы государственной поддержки частного сектора. Одной из подобных мер стала организация с 1 января 2008 года регистрации коммерческих юридических лиц по принципу «Единого окна». На 1 декабря 2019 года общее количество налогоплательщиков, состоящих на учете по стране, составило 1055463. Из них 139666 или 13,2% - юридические лица и другие структуры. Число налогоплательщиков, состоящих на учете в качестве юридического лица, увеличилось на 12,4% по сравнению с соответствующим периодом 2018 года. С 1 января 2017 года, Министерство Налогов Азербайджанской Республики приступило к оказанию индивидуальных и оперативных услуг для дисциплинированных налогоплательщиков на основе принципа «зеленого коридора». Для определения механизма регулирования работы с налогоплательщиками, осуществляющими деятельность на основе прозрачного партнерства, были утверждены соответствующие правила. Эти правила определяют критерии выявления налогоплательщиков, осуществляющих деятельность на основе прозрачного партнерства, услуги, которые им будут оказываться, порядок рассмотрения их обращений и процедуры по другим вопросам.

В результате успешного выполнения Государственной программы социально-экономического развития регионов, был достигнут высокий рост уровня макроэкономических показателей в Азербайджане, в то же время инвестиционные вложения в основной капитал за счет всех финансовых источников дали толчок к увеличению в несколько раз количества построенных инфраструктурных, коммунальных, социально-сервисных объектов в регионах республики и повышению качества в секторе услуг. Региональное развитие, в свою очередь, оказало позитивное влияние на налоговые поступления в государственный бюджет. Несмотря на то, что большая часть населения регионов занимается сельским хозяйством и освобождена долгие годы от налогов, поступления по регионам повысились за последние 10 лет в 12 раз. В последние годы уделяется больше внимания вопросам продовольственной безопасности, в частности, зерноводству и животноводству. Были предприняты очень серьезные шаги, связанные с развитием традиционной технической продукции. При поддержке государства и в результате деятельности частных структур расширяются посевы пшеницы, в оборот

включаются новые посевные площади, обеспечиваются оросительные работы. В настоящее время Азербайджан обеспечивает себя полностью мясомолочной продукцией на уровне 80-90%.

Освобождение сельского хозяйства от субсидий и налогов, предоставление на льготных условиях техники и удобрений, поощрение инвестиций и экспорта, другие механизмы государственной поддержки играют важную роль в ускорении регионального развития. Еще одним показателем этого развития является повышение налоговых поступлений по регионам [4].

В целях обеспечения диверсификации экономики Азербайджана в последние годы в налоговой системе была проведена большая работа по созданию инфраструктуры, созданы благоприятные условия для развития местного производства. Инфраструктурная государственная поддержка, направленная на конкретные проекты в целях ускорения расширения местного производства экспортной направленности, обеспечило дополнительное валютные поступления и внесло вклад в более быстрый рост местного производства, целенаправленное и эффективное использование государственных инвестиций, занятость населения.

Основной целью совершенствования налоговой системы является официальное оформление трудовых отношений, дающих дополнительный импульс развитию ненефтяного сектора и создание у предпринимателей экономической мотивации для открытия новых рабочих мест. С этой целью в ненефтяном секторе введены долгосрочные налоговые льготы для платежей, связанных с заработной платой и применение единого администрирования.

Из всего вышесказанного следует, что налоговая система должна совершенствоваться таким образом, чтобы развивать экономику страны.

Проведение этих мероприятий в области совершенствования налоговой системы создаст условия для прироста производства, расширения налоговой базы и таким образом увеличит поступления в государственный бюджет. И по этой причине государственный бюджет должен превратиться в главный инструмент возрождения и роста экономики, а также необходимо усиливать контроль за расходованием средств государственного бюджета.

Таблица 1

**Поступление налогов и прочих платежей в государственный бюджет
Азербайджана за 2009-2019 годы (млн. манат) [2]**

Показатели	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Доходы - всего	10325.9	11403.0	15700.7	17281.5	19496.3	18400.6	17498.0	17505.7	16516.7	22508.9	24398.5
Налог на добавленную стоимость	2012.8	2082.5	2222.7	2366.9	2710.0	3119.6	3454.7	3623.5	3668.6	4287.6	5185.1
Акциз	485.1	514.9	480.2	531.5	593.3	797.3	647.8	625.1	612.6	728.6	854.7
Налог на прибыль юридических лиц	1329.2	1429.9	2134.0	2252.0	2374.8	2302.7	2211.1	1983.2	2285.9	2499.7	2546.0
Земельный налог	26.2	35.3	35.3	30.6	33.1	35.4	48.7	50.3	50.4	50.6	50.0
Подоходный налог с физических лиц	581.9	590.2	715.7	813.0	859.7	980.3	982.5	1145.7	1040.3	995.9	952.1
Налоговые поступления от внешнеэкономической деятельности	418.1	291.8	433.1	592.5	675.2	684.7	934.5	861.2	903.0	1143.7	1343.2
Налог на имущество	66.2	101.8	103.9	105.1	125.1	141.3	148.2	174.7	178.6	182.2	212.6
Прочие налоги	86.8	90.3	140.6	157.6	161.5	192.7	247.7	457.0	505.7	561.6	477.5
Прочие поступления	5197.7	6136.2	9305.4	10306.5	11842.1	10030.4	8706.7	8474.7	7160.5	11921.6	12643.5
Промысловый налог	121.9	130.1	129.8	125.8	121.5	116.2	116.1	110.3	111.1	137.4	133.8

Из приведенных данных таблицы 1 видно, что ежегодно наблюдается рост налоговых поступлений в государственный бюджет, как в общем объеме, так и по отдельным видам налогов.

В результате системных мер, предпринятых в 2019 году по прозрачности доходов и четкости учета, обеспечено поступление в государственный бюджет средств в размере 817 млн манатов или больше прогноза на 163 млн. манатов. Это на 25 процентов больше предусмотренных показателей прогноза [4].

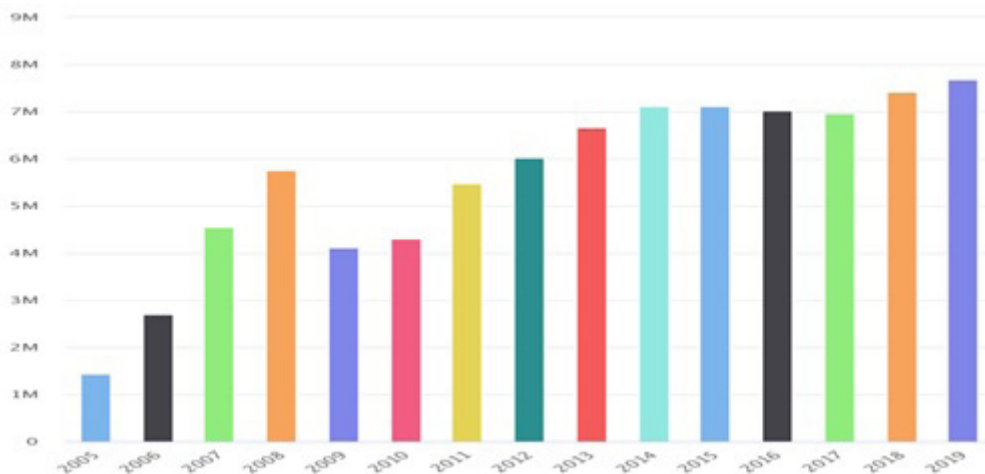

Рисунок 1. Поступление налогов и прочих платежей в государственный бюджет Азербайджана за 2005-2019 годы (тыс. манат) [3]

Нефтегазового сектора в налоговых поступлениях в 2019 году достигла 104 процента. Это значительно больше по сравнению с 2018 годом на 4 пункта. В целом, темпы роста поступлений по нефтегазовому сектору составили 5,9 пункта за соответствующий период. Это превышает темпы роста соответствующего сектора экономики, и выполнение составила 51,1 процента годового прогноза. Доля частного сектора в самом нефтегазовом секторе составляет - 77 процентов. В результате налоговых реформ отмечен значительный рост в количестве трудовых договоров [4].

В начале 2019 года был утвержден очень большой социальный пакет, и эти социальные инициативы охватывают более 4 миллионов человек. Были предприняты очень важные шаги – значительно увеличены минимальная заработная плата, минимальная пенсия. В первый раз на 40 процентов, во второй – также на 40 процентов. Почти вдвое повышена минимальная заработная плата – со 130 до 250 манатов. А минимальная пенсия доведена со 116 до 200 манатов, а с 01.01.2020 года до 230 манатов. На 50 процентов увеличено пособие, выплачиваемое вынужденным переселенцам, решен вопрос, связанный с проблемными кредитами, были выдвинуты другие социальные инициативы, что еще раз свидетельствует о социальной направленности политики Азербайджана [5].

Уверенное развитие Азербайджанской Республики в 2019 году, увеличение валового внутреннего продукта в свою очередь сказалось на показателях исполнения государственного бюджета. Так, прогноз поступлений в государственный бюджет 2019 года был выполнен в сумме 24 млрд. 200 млн. манатов против 23 млрд. 168 млн. манатов. А это означает, что были обеспечены поступления на 1 млрд. 32 млн. манатов или 4,5 процента больше [5].

Исполнение расходов государственного бюджета в 2019 году составило 24 млрд. 405 млн. манатов против 25 млрд. 190 млн. манатов, или на уровне 97 процентов. Таким образом, дефицит государственного бюджета в 2019 году составил всего 205 млн. манатов. А это означает, что прогноз дефицита бюджета в сумме 2 млрд. 22 млн. манатов, утвержденный в 2018 году, при принятии бюджета 2019 года был меньше примерно на 10 процентов. Значительное

сокращение дефицита государственного бюджета, в первую очередь, связано с тем, что фискальными органами – как налоговыми, так и таможенными - прогнозы по бюджетным поступлениям были выполнены с превышением. С другой стороны, была достигнута экономия по некоторым пунктам расходов государственного бюджета. Здесь, в первую очередь, следует отметить трансферт по Фонду социальной защиты. Так, проводя корректировки государственного бюджета 2019 года, был сокращен трансферт в Государственный фонд социальной защиты на 150 млн. манатов. А по итогам года ввиду того, что фактически в дополнительном трансферте необходимости не было, была достигнута экономия примерно до 180 млн. манатов. Это было достигнуто за счет того, что был создан большой перелом в сборе взносов социального страхования [5].

Доходы сводного бюджета увеличились, хотя доходы сводного бюджета прогнозировались в сумме 29 млрд. 235 млн. манатов, фактическое выполнение составило 33 млрд. 818 млн. манатов или на 15,7 процента, то есть, на 4 млрд. 583 млн. манатов больше. А расходы сводного бюджета были исполнены в сумме 26 млрд. 476 млн. манатов против 27 млрд. 371 млн. манатов или около 97 процентов. В результате в сводном бюджете также возник профицит в сумме 7 млрд. 343 млн. манатов. А это почти в 4 раза больше по сравнению с прогнозируемым дефицитом. То есть, предусмотренный профицит прогнозировался в сумме 1,8 млрд. манатов, однако оказался примерно в 4 раза больше. Это произошло, в первую очередь, за счет роста доходов Государственного нефтяного фонда. Этот рост можно разделить в основном на два направления. В первую очередь, то, что цена на нефть, заложенная в бюджете, была ниже фактической цены, то есть, если в бюджете была предусмотрена цена 60 долларов, то для поступлений Нефтяного фонда средняя годовая цена указана в пределах 64-65 долларов США. Однако значительный рост в прошлом году произошел больше в доходах, полученных от управления средствами Нефтяного фонда. То есть, поступления составили более 3,5 млрд. манатов против предусмотренных 1,4 млрд. манатов, или аккумулированы дополнительные средства в размере 2 млрд. манатов. В то же время другая причина профицита сводного бюджета связана с отсутствием дефицита государственного бюджета [5].

Следует отметить, что в 2019 году значимые изменения произошли и в расходах государственного бюджета. В первую очередь потому, что были определенные изменения в структуре расходов. А это связано с тем, что в результате проводимой политики в социальной сфере в течение года минимальная заработная плата повысилась в два раза, было организовано ее финансовое обеспечение. Был увеличен и минимальный размер пенсии. Произошел также значимый рост социальных пособий. Эти меры были полностью обеспечены в рамках государственного бюджета 2019 года без проведения каких-либо корректировок. А это наглядно демонстрирует политику и приоритеты государства в данной сфере.

Доходы государственного бюджета Азербайджана на 2020 год прогнозируются на уровне 24 млрд. 134,5 млн. манатов с ростом на уровне 4,2% в сравнении с прогнозным показателем 2019 года. Расходы должны составить 26 млрд. 913,7 млн. манатов (рост на 6,8%). Дефицит бюджета прогнозируется в размере 2 млрд. 779,2 млн. манатов, или 3,3% ВВП. Цена на нефть в государственном бюджете на 2020 год заложена на уровне 55 долларов США за баррель [4].

Профицит государственного бюджета Азербайджана за январь-апрель 2020 года составил 2 млрд. 306,5 млн. манатов. За отчетный период доходы государственного бюджета составили 9 млрд. 574,2 млн. манатов (рост по сравнению с показателем января-апреля 2019 года составил 27,6%), расходы – 7 млрд. 267,7 млн. манатов (рост на 0,7%). Номинальный объем ВВП Азербайджана за январь-апрель 2020 года составил 22 млрд. 400,5 млн. манатов. Таким образом, профицит государственного бюджета находился на уровне 10,3% ВВП [6].

Следует отметить с 2003 года по 2019 год экономика Азербайджана выросла в целом в 3,4 раза. За это время промышленное производство выросло в 2,7 раза, сельское хозяйство – в 2 раза, внешнеторговый оборот – в 6,4 раза, экспорт – в 7,6 раза, в том числе ненефтяной экспорт - в 5,2 раза. Валютные резервы выросли в 27 раз. В 2003 году валютные резервы составляли

1,8 млрд. долларов США, по итогам 2019 года – 51 млрд. долларов США. За последние 16 лет средняя заработная плата выросла в 11 раз, а средняя пенсия – в 8 раз [4].

Одной из своих целей Азербайджан определил интеграцию налоговой системы до уровня стандартов, применяемых в Европейском Союзе. В соответствии со стратегией развития национальной экономики, в последние годы достигнуты определенные успехи в совершенствовании налоговой системы, проведены значительные работы с целью доведения Государственной Налоговой Службы до современных европейских стандартов, построения налогового законодательства и администрирования в соответствии с современными требованиями. Продолжение этих мероприятий является одним из важнейших аспектов плана действий в рамках политики соседства между Европейским Союзом и Азербайджанской Республикой. В рамках этого плана действий развитие налоговой системы Азербайджана направлено на гармонизацию с налоговой системой ЕС и общепринятыми стандартами налогового законодательства.

Принятые стратегические государственные программы способствуют развитию бизнес-среды и взаимоотношений между налоговыми органами и налогоплательщиками. Стратегические Дорожные Карты по национальной экономике и основным секторам экономики призваны обеспечить конкурентоспособность экономики, ее включение и повышение социального благосостояния на основе устойчивого экономического развития в Азербайджане. Отвечая глобальным вызовам, в результате мобилизаций инвестиций, благоприятной среды для свободной конкуренции, доступа к рынкам и развитию человеческого капитала, Азербайджан усилит свои позиции в глобальной экономике и входит в число высокодоходных стран.

В течение последних 10 лет Азербайджан занимает место в первых рядах по темпам экономического роста в мире. Благодаря успешно проводимой нефтяной стратегии за счет наличествующих доходов модернизирована инфраструктура, развита экономика несырьевых ресурсов; улучшилось социальное обеспечение; увеличились государственные активы, а также созданы стратегические валютные резервы, превышающие уровень ВВП.

Сегодня Азербайджанская Республики находится на пути экономического развития, серьезных реформ, которые высоко оцениваются в обществе. Эти реформы улучшают уровень жизни людей, ускоряют экономику государства, играют очень важную роль в решении имеющихся в стране проблем. Улучшение бизнес-среды отмечает и Всемирный банк. В отчете Doing Business, Азербайджан в 2019 году был включен в число двадцати самых реформаторских стран [7].

Следует также отметить, 5 мая 2020 года Милли Меджлис Азербайджанской Республики в результате распространения коронавирусной пандемии принял поправку в Налоговый Кодекс Азербайджанской Республики.

В Налоговый Кодекс Азербайджанской Республики добавлена глава 18 «Временный налоговый режим, применяемый в связи со значительным изменением экономических условий в результате распространения коронавирусной пандемии». Изменение предусматривает, что для налогоплательщиков в районах, непосредственно затронутых пандемией, предусмотрены льготы в полном объеме налога на имущество и землю в размере 75% от прибыли (дохода). Кроме того, предпринимателям, осуществляющим деятельность в сферах общепита и пассажироперевозок и являющимся плательщиками упрощенного налога, предусматривается предоставление 50-процентной льготы на сумму упрощенного налога [1].

Для налогоплательщиков, не являющихся субъектами микропредпринимательства, продлены сроки уплаты начисленных за 2019 год налогов на прибыль (или подоходного) и имущество до 1 сентября 2020 года. Также отсрочено начисление процентов по невыплаченным налогам, взносам по обязательному соцстрахованию и страхованию от безработицы с 1 апреля 2020 года до 1 января 2021 года, а лицам, осуществляющим деятельность в сфере общественного питания и зарегистрированным в качестве плательщика НДС, сроки выбора метода уплаты упрощенного налога на 2020 год продлены до 1 сентября 2020 года.

Поправка в Налоговый Кодекс также предусматривает снижение ставки налога для

физических лиц, взимаемого с источника выплаты по аренде недвижимости, с 14% до 7%, освобождение на один год от уплаты текущих налоговых платежей и выдачи справок о налоговых выплатах, продление срока уплаты последнего налога за 2019 год до 1 сентября 2020 года, а также отсрочку от начисления процентов по неоплаченным налогам, обязательному государственному социальному страхованию и страховым взносам по безработице с 1 апреля 2020-го по 1 января 2021 года. Общая стоимость пакета налоговых льгот составляет около 114 млн. манатов [8].

Следует отметить, что Азербайджан одной из своих целей определил интеграцию налоговой политики до уровня стандартов, применяемых в Европейском Союзе. В соответствии со стратегией развития национальной экономики, в последние годы достигнуты определенные успехи в совершенствовании налоговой системы, проведены значительные работы с целью доведения до современных европейских стандартов, построения налогового законодательства и администрирования в соответствии с современными требованиями. Продолжение этих мероприятий является одним из важнейших аспектов плана действий в рамках налоговой политики соседства между Европейским Союзом и Азербайджанской Республикой. В рамках этого плана действий налоговой политики направлено на гармонизацию с налоговой системой ЕС и общепринятыми стандартами налогового законодательства.

В результате проводимых структурных изменений в экономике требуется пересмотреть и практику совершенствования налогообложения на инвестиции. Прежде всего, структурная перестройка требует с точки зрения интересов народного хозяйства закрытия ряда нерентабельных производств и непосредственное предоставление им наряду со всеми другими предприятиями равных налоговых льгот, а это может еще более усилить диспропорции и деформации в экономике. Во-вторых, нужно учитывать реальные возможности инвестирования как за счет средств бюджета, так и за счет собственных средств предприятия. Так как экономика Азербайджана стала на путь рыночной экономики, решающим в регулировании налоговой системы считается подход, направленный на привлечение иностранных инвестиций для возрождения экономики страны.

Также опыт стран с переходной экономикой показал, что для стимулирования переходной экономики Азербайджана недостаточно довольствоваться отдельными моментами, принятыми у стран с развитой рыночной экономикой в области формирования и регулирования налоговой системы. Одним из ключевых звеньев механизма поддержки и развития малого и среднего бизнеса является, как сказано выше, именно налоговая система. Опыт стран с развитой рыночной экономикой свидетельствует о том, что необходима целенаправленная программа совершенствования налоговой системы, нацеленная на укрепление и поддержку малых и средних предприятий.

Заключение

Одним из важнейших элементов налоговой системы Азербайджана является создание благоприятной бизнес-среды, направленность бизнеса на развитие экономики, соответствие экономическими интересам не только государства, но и предпринимателей и граждан.

Эффективность налоговой системы определяется исходя из соответствия принципов ее построения и выполняемых ею функций поставленным социально-экономическим целям на каждом этапе развития страны. Основными принципами построения современной налоговой системы являются простота и экономичность, стабильность, законодательное регламентирование, доступность алгоритма расчета налогов, сбалансированное взаимодействие функций налогов, приемлемый размер налогового бремени, сочетание интересов государства, предприятий и населения, содействие развитию экономики страны.

Комплекс мероприятий государства, направленный на совершенствование налоговой системы, приводит не только к снижению налогов. Но и затрагивает всю цепочку механизма налогообложения, преследуя интересы государства и налогоплательщиков.

За последние годы в налоговой системе Азербайджана достигнуто много положительных результатов, однако для целенаправленного развития государства, процесс совершенствования налоговой системы должен всегда быть неотъемлемой частью социально-экономической политики государства.

Проведенный за последние годы анализ динамики налоговых поступлений в государственный бюджет Азербайджана показал, что имеют место положительные тенденции в динамике поступлений всех государственных налогов.

Следует отметить, что совершенствование налоговой системы в развитии экономики Азербайджанской Республики является одной из основных задач государства, решение которой направлено на оптимизацию структуры налоговых доходов государственного бюджета Азербайджанской Республики.

Учитывая вышеуказанное, можно указать, что процесс совершенствования налоговой системы должен быть последовательным и предсказуемым.

Их главными направлениями должны быть:

- совершенствование налогового законодательства Азербайджанской Республики;
- осуществление принципа равенства налогового бремени;
- снижение общего уровня налогообложения при расширении налоговой базы;
- сокращение налоговых ставок и упрощение системы налогообложения;
- принятие новых налоговых льгот;
- усиление налоговой дисциплины;
- повышение уровня правовой информированности налогоплательщиков;
- улучшение собираемости налогов;
- усовершенствование налоговой системы Азербайджанской Республики в соответствии стандартам налоговых систем развитых стран с рыночной экономикой.

В заключение, также следует подчеркнуть, что для Азербайджанской Республики необходимо формирование такой налоговой системы, которая обеспечивала бы необходимые объемы налоговых поступлений в государственный бюджет, активизировала конкурентные силы рыночной экономики, регулировала процессы расширения и модернизации местного производства, стимулировала инвестиционную активность предпринимателей, обеспечивала социальную стабильность в обществе, развитие производство и, стимулировала развитие интеграционных экономических процессов в республике.

Rauf Salayev

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında vergi sisteminin rolu

Xülasə

Məqalədə dövlət büdcəsi üçün əsas gəlir mənbəyi olduğu üçün vergi sisteminin dövlət iqtisadiyyatının inkişafındakı əhəmiyyəti açıqlanır. Bu gün Azərbaycanın vergi sistemində vergi borclarının yığılmasının kifayət qədər səmərəli bir mexanizmi yaradılmışdır. Son zamanlar vergi borcu həcmnin azaldılması ilə yanaşı, vergi borcu olanların sayının azaldılması istiqamətində də ciddi irəliləyişlər var. Son illərdə Azərbaycanın dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının dinamikasının təhlili göstərdi ki, bütün dövlət vergilərinin gəlir dinamikasında müsbət meyillər var.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafında vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biridir, onun həlli dövlət büdcəsinin vergi daxilolmalarının strukturunu optimallaşdırmağa yönəlmişdir. Bu sahədə əsas istiqamətlər aparılmalıdır: vergi bazasının genişləndirilməsi zamanı ümumi vergi səviyyəsinin və vergi dərəcələrinin azaldılması, vergi sisteminin sadələşdirilməsi, vergi intizamının gücləndirilməsi və inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemlərinin standartlarına uyğun olaraq Azərbaycanda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi olmalıdır.

Рауф Салаев

Роль налоговой системы в развитии экономики Азербайджана

Резюме

В статье раскрывается значение налоговой системы в развитии экономики государства, так как является основным источником формирования доходов государственного бюджета страны. Сегодня в налоговой системе Азербайджана создан достаточно эффективный механизм взимания налоговых задолженностей. За последнее время произошли серьезные продвижения в вопросе сокращения объема налоговых задолженностей, а также уменьшения числа налоговых должников. Проведенный за последние годы анализ динамики налоговых поступлений в государственный бюджет Азербайджана показал, что имеют место положительные тенденции в динамике поступлений всех государственных налогов.

Следует также отметить, что совершенствование налоговой системы Азербайджана является одной из основных задач государства, решение которой направлено на оптимизацию структуры налоговых доходов государственного бюджета. Основными направлениями в этой области должны быть снижение общего уровня налогообложения при расширении налоговой базы, сокращение налоговых ставок, упрощение системы налогообложения, усиление налоговой дисциплины и усовершенствование налоговой системы Азербайджана в соответствии со стандартами налоговых систем развитых стран.

Rauf Salayev

The role of the tax system in the development of the economy of Azerbaijan

Summary

The article reveals the importance of the tax system in the development of the state economy, as it is the main source of revenue generation for the state budget. Today, a rather effective mechanism for collecting tax debts has been established in the tax system of Azerbaijan. Recently, there have been serious advances in reducing tax arrears, as well as reducing the number of tax debtors. An analysis of the dynamics of tax revenues to the state budget of Azerbaijan over recent years has shown that, there are positive trends in the dynamics of revenues of all state taxes.

It should also be noted that, improving the tax system in the development of the economy of Azerbaijan is one of the main tasks of the state; its solution is aimed at optimizing the structure of tax revenues of the state budget. The main directions in this area should be a reduction in the overall level of taxation while expanding the tax base, reducing tax rates, simplifying the tax system, strengthening tax discipline and improving the tax system in Azerbaijan in accordance with the standards of tax systems in developed countries.

Литература

1. Налоговый Кодекс Азербайджанской Республики. 2020
2. <https://www.stat.gov.az/source/finance/>
3. <https://www.taxes.gov.az/az/page/dovlet-budcesine-vergi-ve-sair-daxilolmalar>
4. https://azertag.az/ru/xeber/Sostoyalas_konferenciya_posvyashchennaya_itogam_pervogo_goda_ispolneniya_Gosudarstvennoi_programmy_socialno_ekonomicheskogo_razvitiya_regionov_v_2019_2023_godah_V_konferencii_prinyal_uchastie_Prezident_Ilham_Aliev_OBNOVLENO_4_VIDEO-1402916
5. <https://ru.president.az/articles/35601>
6. <https://ru.oxu.az/economy/388783>
7. <https://ru.president.az/articles/35693>
8. <https://ru.oxu.az/politics/386453>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.05.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.05.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.06.2020

İRİHƏCMLİ MƏLUMATLAR (BIG DATA) VƏ ONLARDAN STATİSTİKA MƏQSƏDLƏRİ ÜÇÜN İSTİFADƏ

Orxan Əhmədov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Qiymət statistikasına şöbəsinin baş məsləhətçisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: orkhan.ahmadov@stat.gov.az*

Nigar Hüseynli

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Qiymət statistikasına şöbəsinin aparıcı məsləhətçisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: nigar.huseynli@stat.gov.az*

Açar sözlər: irihəcmlı məlumatlar, konfidensiallıq, statistik məlumat bazası, həcm, sürət, müxtəliflik, dəyər, həqiqilik, istehlak qiymətləri indeksi.

Ключевые слова: большие данные, конфиденциальность, статистическая база данных, объем, скорость, разнообразие, ценность, реальность, индекс потребительских цен.

Keywords: big data, confidentiality, statistical database, volume, velocity, variety, value, veracity, consumer price index.

Dünya iqtisadiyyatının, elm və texnologiyanın inkişafı müəssisə, təşkilat və digər qurumların topladığı, emal etdiyi, saxladığı məlumatlarda, habelə məlumat axınlarında kəskin artımın yaranmasına və getdikcə daha çox maraq doğuran irihəcmlı məlumatlar (Big data) anlayışının meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu terminin 1990-cı illərin ortalarında meydana gəldiyi iddia olunsa da, iqtisadi ədəbiyyatlarda 2011-ci ildən etibarən istifadə edilməyə başlanılmışdır. Günümüzdə isə irihəcmlı məlumatlardan bir çox sahələrdə, o cümlədən statistikada istifadə olunmaqdadır.

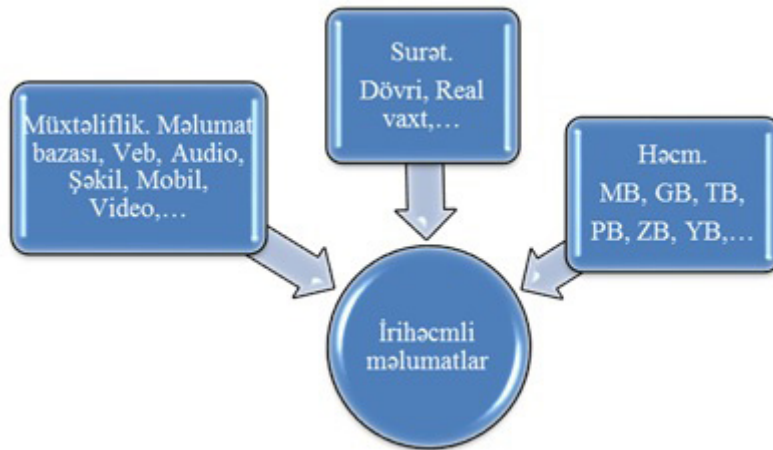
İrihəcmlı məlumatlar anlayışı hazırda hər kəs tərəfindən bilinsə də, mənşəyi qeyri-müəyyən olaraq qalır. İrihəcmlı məlumatlar (Big data) anlayışını izah edən tərifləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (Harris Interactive Agentliyi tərəfindən 2012-ci ildə aparılan sorğu əsasında respondentlər tərəfindən verilən izahlar) [4]:

Şəkil 1. Harris Interactive Agentliyi tərəfindən aparılan sorğu üzrə irihəcmlı məlumatlar anlayışının izahları

İrihəcmli məlumatlar (Big data) həcm və mürəkkəblilik baxımından mövcud idarəetmə metodları və intellektual analiz vasitələri ilə emalı çətin olan məlumatları təyin etmək üçün istifadə edilən termindir. İrihəcmli məlumatlar termini informasiya texnologiyaları (İT) və iqtisadiyyat sahəsində yeni bir anlayış olsa da, bəzi tədqiqatçılar bu termindən öz ədəbiyyatlarında əvvəllər də istifadə etmişlər. Belə ki, Cox və Ellsworth 1997-ci ildə irihəcmli məlumatları böyük miqdarda elmi məlumatlar olaraq ifadə etmişlər. Hazırda isə irihəcmli məlumatların bir çox tərifləri vardır. Buna misal olaraq, Manyika irihəcmli məlumatları mövcud texnoloji imkanlarla səmərəli saxlanması və emal edilməsi çətin və həcmi çox olan məlumat olaraq izah etmişdir.

İrihəcmli məlumat nədir sualına cavab versək, şübhəsiz ki, ağla gələn ilk xüsusiyyət ölçüdür. Ölçüdən başqa digər xüsusiyyətlər isə yaxın illərdə məlum olmuşdur. Belə ki, tədqiqatçı Laney 2001-ci ildə irihəcmli məlumatları 3V (volume (həcm), velocity (sürət), variety (müxtəliflik)) ilə xarakterizə etmiş və həcmi, sürəti, müxtəlifliyi (3V) şəkil 2-də olduğu kimi göstərmişdir.

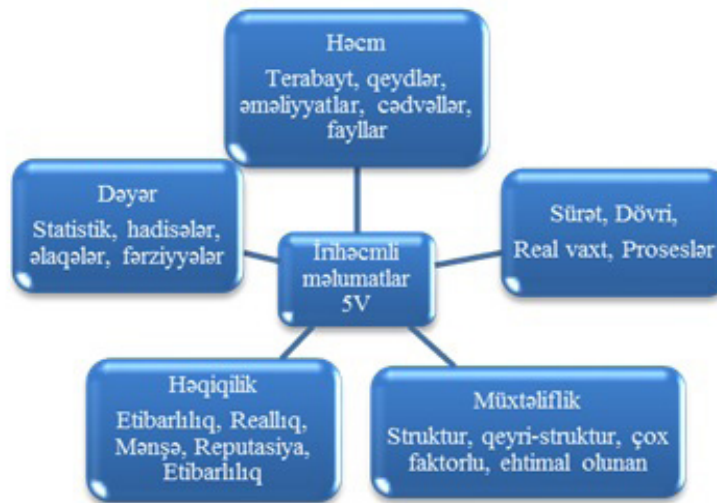
Şəkil 2. İrihəcmli məlumatların xüsusiyyətləri – 3V

Həcm: Bu istehsal olunan və toplanan məlumatların ölçüsünü ifadə edir. Həcm böyük verilənlərin ən əsas xarakteristikasıdır. Hazırda irihəcmli məlumatların (Big data) miqyası terabaytlardan zətabaytlara qədər həcm ilə xarakterizə olunur. Burada həcm dedikdə fərqli mənbələrdən toplanan və artmağa davam edən bütün məlumat növləri (mətn, video və s.) başa düşülür. Həcm problemi ilk növbədə saxlama problemi yaradır ki, bu da genişmiqyaslı saxlama və emal tələb edir.

Sürət: Məlumatların istehsal (toplanması) tezliyini ifadə edir. Burada iki hal nəzərdə tutulur. Birincisi, yeni məlumatlar böyük sürətlə yaranır, mövcud məlumatlar isə yenilənir və toplanır. İkincisi, həcm artdıqca emal üçün də çox böyük sürət tələb olunur. Sürət zaman problemi kimi dəyərləndirilir və mövcud emal texnologiyalarının məlumatları real vaxtda təhlil etmək imkanına malik olması ilə izah olunur [2].

Müxtəliflik: Bu istehsal olunan və toplanan məlumatların müxtəlifliyini ifadə edir. Müxtəliflik irihəcmli məlumatların təbii xüsusiyyətlərindəndir. Məlumatların əksəriyyəti müxtəlif mənbələrdən (e-poçt, sosial şəbəkələr, veb-saytlar və s.) müxtəlif formatlarda daxil olur və müxtəlif indeksləşmə sxemi istifadə olunur. Bunları, sadəcə olaraq, bir araya yığmaq, birgə emal etmək və təhlil üçün uyğun formaya salmaq çox çətin olur [2].

IBM şirkəti məlumatların həqiqiliyini əsas götürərək 4-cü “V” (veracity), Oracle şirkəti isə irihəcmli məlumatların dəyərini qeyd etməklə 5-ci “V” (value)-ni daxil etmişdir [4]:

Şəkil 3. İrihəcmli məlumatların xüsusiyyətləri – 5V

Dəyər: İrihəcmli məlumatlar (Big data) platformasının ən əhəmiyyətli komponentlərindən biri dəyər yaratmasıdır. İrihəcmli məlumatlar (Big data) emaldan sonra təşkilat üçün bir müsbət dəyər yaratmalıdır. Məsələn, müəyyən qərarlar verərək yoluxucu xəstəliklərin qarşısını almaq üçün səhiyyə mövzusunda strateji qərarlar verən bir dövlət təşkilatının bölgə, rayon, xəstəlik, dərman, həkim məlumatlarını əldə etməlidir. Digər bir misal, inflyasiya göstəricisi kimi qəbul edilmiş istehlak qiymətləri indeksinin hesablanması üçün Dövlət Statistika Komitəsi məhsulun qiyməti ilə yanaşı, onun ölçü vahidi, istehsalçı ölkəsi, qablaşdırılması, barkodu, tərkibi, keyfiyyəti barədə məlumatları əldə etməlidir.

Həqiqilik: İnformasiya axını zamanı məlumatların “etibarlı” şəkildə təşkil olunması vacib məsələdir. Məlumatların təhlükəsizlik səviyyəsinin monitorinqi, səlahiyyətli şəxslər tərəfindən istifadəsi və ya gizli qalması öz vacibliyini qoruyur [1]. Bu baxımdan, məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə rəsmi statistikanın aparılması üçün yığılan, işlənən və məlumatlar bazasına daxil edilən, birbaşa və ya dolayı yolla statistik vahidlərin tanınmasına və beləliklə də, ilkin məlumatların əldə edilməsinə imkan verən hüquqi və fiziki şəxslərin ilkin statistik məlumatları məxfi saxlanılır [6].

Son zamanlar mütəxəssislər tərəfindən irihəcmli məlumatlara yeni xüsusiyyətlər (misal olaraq, dəyişkənlik, mürəkkəblik və s.) əlavə edilməkdədir.

İrihəcmli məlumatlardan düzgün istifadə müxtəlif fəaliyyət sahələrində iş prosesinin sürətlənməsinə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən irihəcmli məlumatların emalı, işlənməsi əsas məsələlərdən biridir. İrihəcmli məlumatların idarə edilməsi, saxlanması, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, axtarışı, təhlili və s. kimi məsələlərin həllində yeni elmi yanaşmalar, daha mükəmməl emal üsulları tələb olunur. Bu məqsədlə böyük həcm, sürət, müxtəliflik, dəyər və həqiqilik kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunan irihəcmli məlumatların emalı və təhlilində istifadə olunan MapReduce, Hadoop, SQL və s. proqram-aparat platformaları yaradılmışdır.

Hazırda irihəcmli məlumatlardan statistika məqsədləri üçün də istifadə olunur. Buna misal olaraq, qiymət statistikasına sahəsində istifadə edilən ticarət şəbəkələrində elektron formada olan (skan olunmuş məlumatlar) qiymət məlumatlarını göstərmək olar. Ticarət şəbəkələrində elektron formada olan (skan olunmuş məlumatlar) qiymət məlumatları inflyasiya göstəricisi kimi qəbul olunmuş istehlak qiymətləri indeksinin hesablanmasında istifadə edilir. Belə ki, ilk dəfə 2002-ci ildən Niderland Statistika İdarəsi, 2005-ci ilin avqust ayından etibarən isə Norveç Mərkəzi Statistika İdarəsi İQİ-nin hesablanmasında ticarət şəbəkələrində elektron formada olan qiymət məlumatlarından istifadəyə başlamışlar. Yeni metodun tətbiqini həyata keçirən Niderland, Norveç, Birləşmiş Krallıq, Belçika, Portuqaliya statistika orqanlarında elektron məlumatların keyfiyyətli yekun indekslərin alınmasında nə dərəcədə özünü doğrultduğunu yoxlamaq üçün uzun müddət istehlak qiymətləri

indeksinin hesablanması yeni metoda paralel olaraq ənənəvi üsulla da həyata keçirilmişdir. MDB məkanında isə hazırda yalnız Azərbaycanda pərakəndə qiymətlərin müşahidəsini həm qeydiyyatçılar vasitəsilə, yəni ənənəvi üsulla həyata keçirməklə yanaşı, həm də daha mütərəqqi metod hesab edilən ticarət şəbəkələrində elektron formada olan qiymət məlumatlarından da istifadə edilməsi həyata keçirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən yeni metodun tətbiqi məqsədilə 2017-ci ildə metodoloji vəsait hazırlanmış, texniki məsələlərin həlli üçün müvafiq işlər görülmüş, bazarda böyük paya malik ticarət şəbəkələri ilə partnyor müqavilələri imzalanmışdır. Ticarət şəbəkələrində elektron formada olan qiymət məlumatları 2018-ci ilin fevral ayından etibarən gündüzlük intervalla əldə olunmağa başlanmışdır. 2019-2020-ci illərdə yeni metoddan istifadənin əhatə dairəsi daha da genişləndirilmişdir. Belə ki, qeyd olunan dövrdən etibarən yeni metodun tətbiqi Bakı şəhəri ilə yanaşı, Xırdalan, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir şəhərlərində, Daşkəsən, Zaqatala, Quba, Bərdə, İmişli, Saatlı rayonlarında həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Ticarət şəbəkələrində elektron formada olan qiymət məlumatlarından istifadənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada qiymətlərin vizual müşahidəsi aparılmadan məhsulların qiyməti, ölçü vahidi, xüsusi keyfiyyətləri, istehsalçı ölkəsi barədə məlumatlar əldə edilir. Bu yeni metoddan istifadənin bir çox üstünlükləri vardır. Belə ki, qiymətlərin müşahidəsinin yeni metodu məhsulların qiymətlərinə dair məlumatlarının olduqca geniş və ətraflı olması ilə əlaqədar hesablanan istehlak qiymətləri indeksinin keyfiyyətinin artırılmasına yeni imkanlar yaradır və müşahidə üçün nəzərdə tutulan xərclərin azalmasına gətirib çıxarır.

Qiymətlərin müşahidəsinin ənənəvi metodunda qeydiyyatçılar tərəfindən qiymət qeydiyyatı zamanı ticarət məntəqəsi üzrə bir təmsilçi məhsul çeşidinin müqayisəsi aparılırdısa, yeni metodda ticarət məntəqəsində olan bütün məhsul çeşidlərinin qiymətləri haqqında məlumat almaq mümkündür. Bu səbəbdən yeni metodda məlumat bazası əvvəlki metoda nisbətən xeyli genişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, istehlak səbətinə daxil olan 151 adda ərzaq məhsulu üzrə Bakı şəhərində ənənəvi metodla 43534 çeşiddə məhsulun qiymətlərinin müşahidəsi aparılırdısa, hazırda ticarət şəbəkələri üzrə əldə olunan elektron məlumatlar 501939 çeşiddə məhsulu əhatə edir.

Elektron məlumatlar qablaşdırmanın üzərindəki ştrix kodlarla əldə olunduğundan ilk öncə onların müqayisəliliyinin təmin edilməsi üçün Komitə tərəfindən əlavə kodlaşdırma prosesi həyata keçirilmiş, həmin məlumatların məlumat bazasına inteqrasiya olunması üçün müvafiq proqram təminatı hazırlanmışdır. 2019-cu ilin yanvar ayından etibarən Dövlət Statistika Komitəsi istehlak qiymətləri indeksinin hesablanmasında yeni metodun tətbiqinə başlamışdır. Qeyd olunan irihəcmli məlumatların idarə edilməsi, saxlanması, emalı Komitə tərəfindən SQL (Structured Query Language-Strukturlaşdırılmış sorğu dili) platforması vasitəsilə həyata keçirilir.

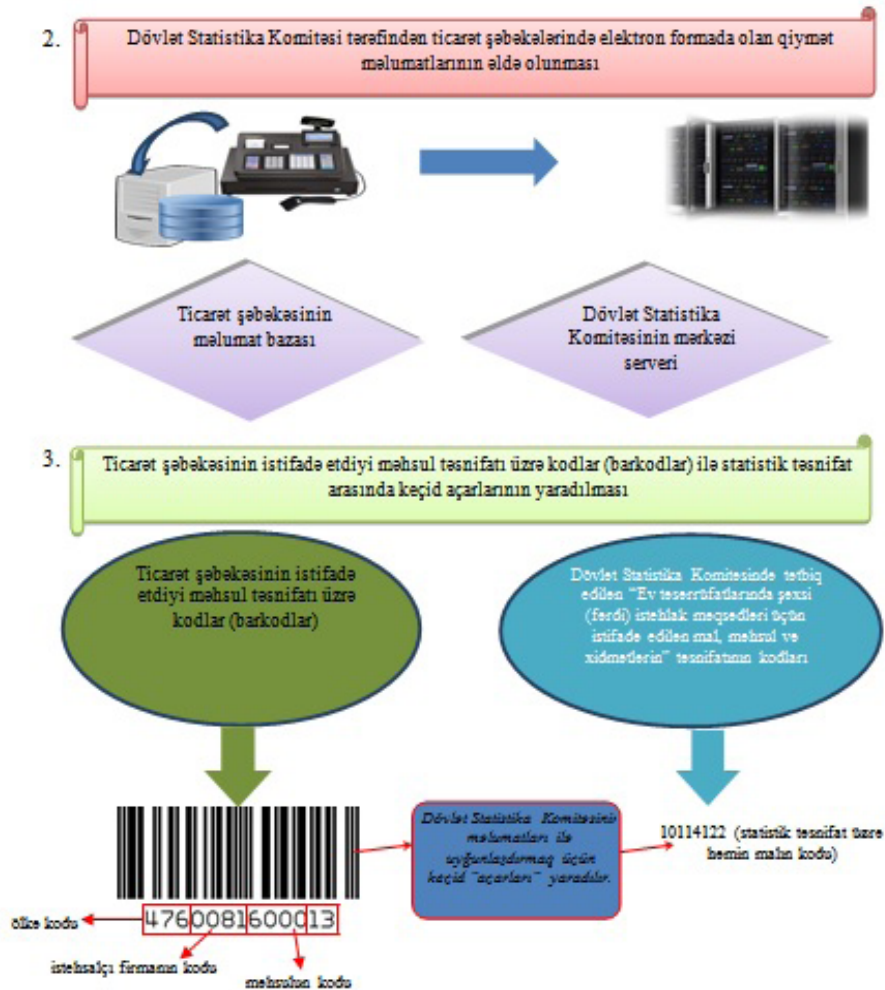
Yeni metodun tətbiqi prosesi aşağıdakı kimidir:

1.

Dövlət Statistika Komitəsinin ticarət şəbəkələrinin məlumat bazalarında elektron formada olan məlumatları əldə etməsi üçün ticarət şəbəkələri ilə tərəfdaş müqavilələri bağlanmışdır.

Ticarət şəbəkələrində kassa aparatlarının qoşulduğu məlumat bazaları

Şəkil 4. İstehlak qiymətlərinin müşahidəsində yeni metodun tətbiqi prosesi

Nəticə

Təcrübə göstərir ki, ticarət şəbəkələrində elektron formada olan qiymət məlumatlarından istifadə edilməsinin 2 əsas üstünlüyü vardır:

1. İstehlak qiymətləri indeksinin keyfiyyətinin artırılması. Bu üsulla məhsulların qiymət, ölçü vahidi, səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında məlumatların geniş və ətraflı olması, qiymət qeydiyyatı prosesində insan amili ilə bağlı texniki səhvlərin olmaması hesablanan istehlak qiymətləri indeksinin keyfiyyətinin artırılmasına yeni imkanlar yaradır;
2. Müşahidə üçün nəzərdə tutulan xərclərin azaldılması. Belə ki, əvvəlki üsuldə qeydiyyatçılar tərəfindən qiymətlərin qeydiyyatı məqsədilə ticarət şəbəkələrinin ziyarət edilməsi və qeydiyyatın yerlərdə aparılması tələb olunurdusa, artıq yeni üsuldə buna ehtiyac qalmır. Bu da öz növbəsində həm respondentlərə düşən yükün azalmasına, həm də xərclərə və insan resurslarına qənaət edilməsinə şərait yaradır.

Orxan Əhmədov, Nigar Hüseynli

İrihəcmli məlumatlar (Big Data) və onlardan statistika məqsədləri üçün istifadə

Xülasə

Məqalədə son illərdə daha çox maraq doğuran irihəcmli məlumat (Big Data) anlayışı, onun yaranma səbəbi, xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Burada eyni zamanda irihəcmli məlumatlardan istifadənin əhəmiyyəti və böyük həcm, sürət, müxtəliflik və sair kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunan irihəcmli məlumatların idarə edilməsi, saxlanması, təhlükəsizliyi, axtarışı, emalı, təhlili məqsədilə yaradılan proqram təminatları nəzərdən keçirilmişdir. İrihəcmli məlumatlardan statistika məqsədləri üçün də istifadə edildiyi barədə məlumat verilərək qeyd olunmuşdur ki, istehlak qiymətləri indksi-

nin hesablanması məqsədilə ticarət şəbəkələrində elektron formada olan məlumatlardan istifadə ilkin məlumatların toplanmasında insan amilindən qaynaqlanan xətalara sifira endirilməsi, müşahidəyə cəlb olunan məhsul çeşidlərinin sayını dəfələrlə artırılması istehlak qiymətlərinə dair mümkün ən keyfiyyətli yekun statistik göstəricilərin alınmasına imkan yaratmışdır.

Orxan Aхмедов, Нигяр Гусейнли

Большие данные (Big Data) и их использование для статистических целей

Резюме

В статье рассматривается понятие “больших данных”, к которым, в последнее время, возрос интерес, причины их возникновения и особенности. Подчеркивается важность использования больших данных и показываются программные продукты для управления, хранения, защиты, поиска, обработки и анализа больших данных, которые характеризуются большими объемами, скоростями и разнообразием. Анализируя использование больших данных для статистических целей отмечается, что для расчета индекса потребительских цен использование электронных данных торговых сетей позволяет свести на ноль ошибки, обусловленные человеческим фактором, а также увеличить в несколько раз количество ассортимента наблюдаемых товаров, что позволяет рассчитать более качественные итоговые статистические показатели по потребительским ценам.

Orkhan Ahmadov, Nigar Huseynli

Big data and use them for statistical purposes

Summary

The article examines the concept of Big Data, cause of establishment and its features, which have become more interesting in recent years. It also examines the importance of using large amounts of data and software designed to manage, store, secure, search, process, and analyze large amounts of data, which is characterized by large volumes, speeds, and diversity. It was noted that large amounts of data are also used for statistical purposes, the use of electronic data in trade networks for the purpose of calculating the consumer price index has reduced the errors in the collection of primary data due to the human factor to zero, multiplied the number of products observed, allowed to obtain the highest possible final statistics on consumer prices.

Ədəbiyyat

1. R.M.Əliquliyev, M.Ş.Hacırahimova. “Big Data” phenomenon: problemlər və imkanlar, İnformasiya texnologiyaları problemləri. 2014.
2. Rasim Əliquliyev, Məkrufə Hacırahimova, Aybəniz Əliyeva. “Big Data Konsepsiyası və Aktual Elmi-Nəzəri Problemlər”. 2016.
3. Tural Yunusov. “Big Data” Təhlükəsizliyi və Həlli yolları”. 2016.
4. Can Eyupoğlu. “Büyük veride etkin gizlilik koruması için yazılım tasarımı”. 2018.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi: www.stat.gov.az
6. “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1994.
7. “Ticarət şəbəkələrində satılan məhsulların skan olunmuş məlumatlarından istifadə etməklə istehlak qiymətləri indeksinin hesablanmasına dair metodoloji tövsiyələr”. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 2015.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.06.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 16.06.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.06.2020

UOT: 338

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-3-78-86

MÜƏSSİSƏNİN DÖVRIYYƏ VƏSAİTLƏRİ VƏ ONUN FORMALAŞMASINDA BANK KREDİTLƏRİNİN ROLU

Səbinə Məmmədova

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin
Enerji və neft kimya sahələrinin iqtisadiyyatı kafedrasının doktorantı
AZ 1010, Bakı şəhəri, 28 May 33
e-poçt: sabinagluck@yahoo.co.uk*

Açar sözlər: dövriyyə kapitalı, dövriyyə vəsaitləri, bank krediti, müəssisə, istehsal.

Ключевые слова: оборотный капитал, оборотные средства, банковский кредит, предприятие, производство.

Keywords: working capital, working capital facility, bank loan, enterprise, production.

Giriş

Hər hansı bir qurumun fəaliyyətinin uğuru, əsasən, dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələrinin mövcudluğu, ehtiyacın vaxtında ödənilməsi ilə müəyyən edilir. İstehsal prosesinin dayanıqlılığının qorunması, səmərəliliyinin artırılması, istehsalın genişləndirilməsi və yeni fəaliyyət növlərinin yaradılması dövriyyə kapitalına əlavə ehtiyacın maliyyələşdirilməsini zəruri edir. Müasir şərait, dövriyyə kapitalının artırılması mənbələrinin axtarışı və məlumatlı seçimi problemini daha da artırır və onların optimal nisbəti müəssisə üçün getdikcə vacibləşir.

Dövriyyə kapitalı ən çox öyrənilən iqtisadi kateqoriyalardan biri olsa da, bu kateqoriyanın anlayışı və məzmunu hələ də elmi müzakirə mövzudur. İqtisadi ədəbiyyatlarda bu məsələ ilə bağlı vahid bir fikir yoxdur, bu da dövriyyə kapitalının mahiyyətini nəzərdən keçirməkdə dünyada vahid tanınmış terminologiyanın olmamasını göstərir.

Digər tərəfdən müasir şəraitdə hər bir müəssisə müvafiq maddi və maliyyə dəstəyi olmadan öz satışlarını artırmağa çalışır. Bazar iqtisadi münasibətləri çərçivəsində hər bir müəssisə cari aktivlərin cəlb olunması, istifadəsi və maliyyələşdirilməsi məsələlərini müstəqil həll etməlidir.

Müasir şəraitdə Azərbaycanın sənaye müəssisələri əsas vəsaitlərin yenilənməsi, istehsalın genişləndirilməsi və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması proseslərini maliyyələşdirmək üçün resursların cəlb olunması ilə bağlı ciddi problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlər hazırkı vəziyyətdə ölkə rəhbərliyinin milli iqtisadiyyatın böyümə sürətini artırmaq vəzifəsi qoyduğu zaman xüsusilə aktualdır.

Yerli şirkətlərin əhəmiyyətli bir hissəsi müəssisənin iqtisadi artım tempini artırmaq üçün investisiya resurslarını effektiv şəkildə cəlb etmək mümkün olduğu bir vaxtda öz vəsaitlərinə etibar etməyə davam edir.

Hazırda borc kapitalının cəlb edilməsinin əsas yolları bank krediti, kapital maliyyələşdirmə, lizinqdır. Əksər hallarda müəssisələr bank kreditlərini borc mənbələri kimi istifadə edirlər ki, bu da yerli bankların nisbətən böyük maliyyə mənbələri ilə izah olunur, eyni zamanda bank krediti alarkən şirkət haqqında məlumatları geniş şəkildə açıqlamağa ehtiyac qalmır. Burada bank kreditləşməsinin spesifikliyindən qaynaqlanan bəzi problemlər aradan qaldırılır ki, bu da sorğu sənədlərinə sadələşdirilmiş tələblər, kredit üçün müraciətlərə baxılma üçün nisbətən qısa müddətlər, borc şərtlərinin çevikliyi və kreditlər üçün təminat formaları, vəsaitlərin asanlaşdırılması və s. ilə əlaqələndirilir.

1. Dövriyyə kapitalı kateqoriyasına müxtəlif yanaşmaların tədqiqi

İlk dəfə A.Smitin əsərlərində ayrıca bir iqtisadi kateqoriya kimi dövriyyə kapitalı nəzərdən keçirilmişdir. O, dövriyyə kapitalı dedikdə mənfəət əldə etməyə yönəldilmiş kapitalı başa düşürdü, bu daim sahibini bir formada tərk edir və digər bir formada ona geri qaydırır. Dövriyyə kapitalı A.Smitə görə dörd hissədən ibarətdir:

- vasitəçiliyi ilə tədavül aparıldığı pul;
- istehlakçıların özlərinin ixtiyarında olanlardan başqa ərzaq ehtiyatları;
- bitməmiş istehsal prosesində yerləşən xammal və ya yarımfabrikatlar;
- hazır, lakin hələ satılmamış mallar [1, səh. 314].

“Kapital” kateqoriyasının öyrənilməsi və onun əsas və dövrüyyə kapitalına bölünməsi həm də D.Rikkardo, A.Marşall, J.S.Mill, I.Fişer, F.Nayt kimi iqtisadçıların adları ilə əlaqələndirilir. Beləliklə, A.Marshall dövrüyyə kapitalını “istehlak (istehsal) prosesində dəyəri tamamilə məhsula köçürülən və istehsal dövrü başa çatdıqdan sonra tamamilə geri qaytarılan kapitalın bir hissəsi” kimi şərh etmişdir [2, səh. 82].

Həm də iqtisadçı dövrüyyə kapitalına bütövlükdə istehsal prosesində istehlak olunan əmək, xammal və köməkçi materialların alınması xərclərini aid etmişdir.

Bununla birlikdə K.Marks öz tədqiqatlarında “kapital” kateqoriyasının strukturunu daha ətraflı araşdırmışdır. K.Marksın fikrincə, bütün kapital istehsal vasitələrinin dəyərini ifadə edən əsas və iş qüvvəsinin dəyərini əks etdirən dəyişən kapitalla bölünür. Eyni zamanda, K.Marksın fikrincə, kapitalın ilkin və dövrüyyəyə bölünməsi ikincidir. Əsas kapital (əmək vasitələrinin dəyəri) sabit kapitalın yalnız bir hissəsini təşkil edir, halbuki dövrüyyə kapitalı (əmək predmetinin və iş qüvvəsinin dəyəri) həm sabit kapitalın, həm də bütün dəyişən kapitalın elementlərini əhatə edir. İlk dəfə məhz K.Marks sabit və dövrüyyə kapitalının müxtəlif sürətlə dövr etdiyini başa düşmüşdür, buna görə avans olunmuş kapitalda dövrüyyə kapitalının payı nə qədər çox olarsa, bütövlükdə kapitalın dövrüyyəsi müddəti bir o qədər qısa olar və müvafiq şəkildə müəyyən müddət ərzində alınan mənfəət daha yüksək olacaqdır [3, səh. 281].

Sonrakı dövrlərdə “dövrüyyə kapitalı” kateqoriyasının təfsiri dəyişdi. XX əsrin birinci yarısında müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması və təhlili zamanı natural göstəricilərin dəyər göstəricilərindən üstün olması baş verdi. Nəticədə, dövrüyyə kapitalının hərəkəti prosesinin ilkin və son mərhələləri - ödənişlər - maliyyə planlaşdırması məsələlərində müəssisələrin məhdud müstəqilliyi səbəbindən öz birinci dərəcəli əhəmiyyətini itirdi. Bu iqtisadi kateqoriyanın əsas obyekt dövrüyyə kapitalının hərəkəti prosesinin aralıq mərhələsi - xammal, material, hazır məhsul ehtiyatları və natural ifadədə bitməmiş istehsal olmuşdur. Beləliklə, aralıq həlqə əsas əhəmiyyət kəsb etdi və iqtisadçı alimlərə “dövrüyyə kapitalı” kateqoriyasının əsas məzmununu kimi göründü [4, səh. 281].

XX əsrin ikinci yarısında inzibati iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçdikdən sonra Azərbaycanda dövrüyyə kapitalının xarakterini müəyyən edərkən onun dəyəri deyil, məhz pul xarakteri vurğulanır.

Yerli iqtisadi ədəbiyyatlarda “dövrüyyə kapitalı” termini ilə yanaşı, “cari aktivlər”, “dövrüyyə aktivləri”, “dövrüyyə vəsaitləri” kimi terminlər tətbiq olunmağa başlandı. Əksər hallarda bu terminlər bir çox alimlər tərəfindən eyni komponentlər - müəssisələrin əmlakının komponentləri kimi müəyyən edilir. Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda isə dövrüyyə kapitalı bir qayda olaraq müəssisənin fəaliyyəti dövründə dövrüyyəyə qoyulan, bir il və ya bir istehsal dövrü ərzində “pul - əmtəə - pul” dövrüyyəsi edən aktivlər kimi şərh olunur. Bundan əlavə, xarici iqtisadi tədqiqatlarda aşağıdakı terminlər sinonim kimi də qəbul edilir: “dövrüyyə kapitalı”, “dövrüyyə vəsaitləri”, “cari aktivlər”, “mobil aktivlər”, “qısamüddətli aktivlər” (ingilis dilində «current assets», «circulating assets», «circulating capital», «working capital») [5, səh. 36, 415; 6, səh. 27, 521].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühasibat uçotu konsepsiyasında, dövrüyyə kapitalı pula çevrilməsi gözlənilən pul vəsaitləri və digər aktivlər - on iki ay ərzində və ya on iki aydan çox olduqda adi əməliyyat dövründə satılan və ya istehlak edilmiş aktivlər deməkdir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, müasir iqtisad elmində “dövrüyyə kapitalı” kateqoriyasının məzmununu anlamaqda iki yanaşma inkişaf etmişdir:

- əmlak – bu zaman dövrüyyə kapitalı dedikdə ilk növbədə müəssisənin əmlak qiymətləri və ya ehtiyatların formalaşması üçün avans edilmiş vəsaitlər başa düşülür;
- ödəmə – bu zaman dövrüyyə kapitalı materialların, xammalın alınması, cari dövrdə ödənilmiş vergilər və ya müəssisənin maliyyə mənbələri, eləcə də maliyyə bazarındakı

qısamüddətli investisiyalara qoyulan xərclər kimi şərh edilir.

Beləliklə, “dövriyyə kapitalı” termininin öyrənilməsi müzakirə predmeti sayılmaqla tədqiqatçılar üçün maraqlıdır. Dövriyyə kapitalının təfsirində ödəniş yanaşması əmlak yanaşmasına nisbətən daha genişdir və bu iqtisadi kateqoriyanın mahiyyətini daha aydın əks etdirir. Bizim fikrimizcə, “dövriyyə kapitalı” və “dövriyyə vəsaitləri” anlayışları mənaca oxşar olsalar da, eyni deyillər.

Dövriyyə kapitalı daim hərəkətdədir, istehsal prosesinin bütün mərhələlərinə xidmət edir. Üstəlik, aşağıdakı mərhələləri ayırmaq ədalətlidir: pul, istehsal-əmtə və yenidən pul.

Birinci mərhələdə - pul - vəsaitlər avans edildikdə zəruri istehsal ehtiyatlar əldə edilir və yığılır. Növbəti istehsal-əmtə mərhələsində bu ehtiyatlar istehlak edilir və istifadə edilmiş ehtiyatlar, əmək məsrəfləri və digər əlaqəli xərclər miqdarında məhsul yaranır. Bu mərhələnin nəticəsi hazır məhsul istehsalıdır. Dövriyyənin son mərhələsi yenidən hazır məhsul satışının nəticəsi olan pul formasıdır.

Dövriyyə kapitalına müəssisənin likvid aktivləri də daxildir ki, bunlar da əlavə gəlir əldə etmək məqsədilə və onların dərhal pul vəsaitləri dövriyyəsinə daxil edilməsi imkanı ilə qısamüddətli maliyyə alətlərinə qoyulur [7, səh. 30; 8, səh. 128].

2. Dövriyyə vəsaitləri dövriyyə kapitalının tərkib hissəsi kimi

Dövriyyə vəsaitləri dəyərin hərəkət formasıdır, onun müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində dövriyyəsidir. Hesab edirik ki, dövriyyə vəsaitlərinə istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal obyektləri, hazır məhsullar və debitor borclar daxildir. Onların əsas funksiyası dəyərlərin dövriyyəsinə, onun tempi və həcmnin tənzimlənməsinə ödəniş-hesablaşma xidmətlərindən ibarətdir. Beləliklə, dövriyyə vəsaitləri istənilən müəssisənin cari maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini idarə etmək üçün maliyyə rıçaqı kimi xidmət edir.

Müəssisədə dövriyyə kapitalının və dövriyyə vəsaitlərinin fəaliyyəti üçün meyar vaxt intervalıdır. Dövriyyə kapitalının fəaliyyət göstərmə dövrünün müddəti bir əməliyyat dövrüdür. Dövriyyə kapitalının dövriyyəsi əməliyyat dövrü və maliyyə dövrünün cəmidir, buna görə dövriyyə kapitalının fəaliyyət dövrünün uzunluğu dövriyyə vəsaitlərinin fəaliyyət dövründən maliyyə dövrünün müddəti qədər daha uzundur [9, səh. 457; 10, səh. 440].

Müəssisənin dövriyyə aktivlərinin bir neçə tərfi var, onlardan birinə görə, dövriyyə aktivləri müəssisənin cari fəaliyyətini təmin etmək üçün müəyyən nizamlılıqla yenilənməli olan və ən azı il ərzində bir dəfə dövriyyəyə qoyulan aktivlərdir [11, səh. 275].

M.V.Voronina hesab edir ki, cari aktivlər təşkilatın istehsal-kommersiya fəaliyyətlərində iştirak edən, ilkin maddi formasını dəyişdirən, bir istehsal dövrü ərzində istehlak olunan və öz dəyərini tamamilə məhsulun maya dəyərinə köçürən əmlak dəyərləridir [12, səh. 162].

A.N.Ryaxovski və bir çox başqa alimlərə görə firmanın dövriyyə vəsaitləri dedikdə maddi-istehsal ehtiyatlarında, istehsal və tədavi proseslərində yerləşən pul vəsaitlərinin məcmusu başa düşülür [13, səh. 149].

Mühasibat uçotunda dövriyyə aktivləri dedikdə dövriyyəsi bir ildən (12 ay) az və ya bir əməliyyat dövrü (1 ildən çox olarsa) olan ehtiyatlar, əldə edilmiş dəyərlərə əlavə dəyər vergisi, debitor borcları, maliyyə qoyuluşları, pul vəsaitləri və pul ekvivalentləri və digər cari aktivlər daxil olan mühasibat balansı bölməsi başa düşülür.

Maliyyə təhlili ilə bağlı xüsusi və dövrü ədəbiyyatlarda dövriyyə aktivləri, dövriyyə vəsaitləri, dövriyyə kapitalı və cari aktivlər anlayışlarının eyniliyi məsələsinə baxılır. Müxtəlif müəlliflərin fikirlərini nəzərdən keçirək. Belə ki, məsələn, T.İ.Qriqoryeva şirkət resurslarının eyni dəsti hesab olunduğu üçün bütün bu anlayışların sinonimlərini nəzərdən keçirir [14, səh. 283].

E.E.Rumyantseva maliyyə menecmenti üzrə kitabında dövriyyə kapitalı anlayışını ayırır, çünki onu müəssisənin dövriyyə kapitalının pul ifadəsində dəyəri hesab edir. Eyni fikir M.V.Voroninaya da uyğundur.

Bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış edərək, mühasibat balansında əks etdirilməsini nəzərə alaraq dövriyyə vəsaitlərini və dövriyyə kapitalını nəzərdən keçirmək məntiqlidir. Bu vəziyyətdə, dövriyyə vəsaitləri dedikdə balans aktiv, yəni təşkilat əmlakının (xüsusən onun qısamüddətli hissəsinin) predmet tərkibi, dövriyyə kapitalı dedikdə isə balans passivi (müəssisənin fəaliyyətinə qoyulan

vəsaitin miqdarı) başa düşülür. Eyni fikri biz də müdafiə edəcəyik, buna görə dövriyyə aktivləri, dövriyyə vəsaitləri və cari aktivlər anlayışları sinonimlər olacaqdır [15, səh. 77].

Dövriyyə vəsaitləri üç vacib xüsusiyyətə malikdir:

- istehsal prosesində birdəfəlik iştirak etmək;
- dövriyyə prosesində öz formasını dəyişdirmək;
- öz dəyərini məhsulun maya dəyərinə tamamilə köçürmək.

Dövriyyə vəsaitlərinin əhəmiyyətini, onların müəyyən etdikləri göstəriciləri nəzərə alaraq qeyd etmək asandır:

- müəssisənin maliyyə dövrünün müddəti;
- müəssisənin likvidliyi və ödəmə qabiliyyəti;
- iqtisadi potensial və şirkətin fəaliyyəti;
- idarəetmə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- pul vəsaitlərinin mənbələri.

Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində nəzərə alınır:

- səhmlər;
- debitor borcları;
- qısamüddətli maliyyə qoyuluşları;
- pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri;
- digər dövriyyə aktivləri.

Dövriyyə vəsaitlərinin elementlərinin tərkibi cədvəl 1-də təqdim olunur:

Cədvəl 1

Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi [12]

Element	Tərkibi
Ehtiyatlar	Xammal və materiallar; Tara, yanacaq, ehtiyat hissələri, inventar və s. yetişdirmə və kökəlmə üçün heyvanlar; Bitməmiş istehsal; Hazır məhsul və yenidən satılmaq üçün mallar; Gələcək dövrün xərcləri.
Debitor borcları	Alıcıların və müştərilərin borcu; Veksel borcları; Təsisçilərin üzvlük borcları; Törəmə və asılı cəmiyyətlərin borcları; Verilmiş avanslar; Digər debitorların borcu.
Maliyyə yatırımları	Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları; Ödəmə tarixi və dəyəri təyin olunduğu digər təşkilatların qiymətli kağızları; Digər təşkilatların nizamnamə kapitalına qoyuluşlar; Verilmiş kreditlər; Kredit təşkilatlarındakı əmanətlər. Digərləri.
Pul və pul ekvivalentləri	Kassada pul; Banklardakı cari hesablardakı pullar, o cümlədən xarici valyutada; Nağd pul sənədləri; Tələb edilənədək depozitlər; Ən qısa müddətdə yenidən satış üçün əldə edilən maliyyə investisiyaları.
Digər dövriyyə vəsaitləri	Zərərdən itki və ziyan; Yerinə yetirilmiş mərhələlərdə tamamlanmamış işlər; Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar (bir müddət çıxılmaq mümkün olmayan ƏDV məbləğləri baxımından).

Elementlərin tərkibi baxımından, dövriyyə kapitalına, dövriyyə vəsaitlərindən fərqli olaraq,

kassada, hesablaşma və depozit hesablarında olan pul vəsaitləri, xarici valyuta və likvid qiymətli kağızlara qoyuluşlar, fiziki şəxslərə və müəssisələrə qısamüddətli kreditlər, kreditor borcları daxildir.

Ümumilikdə bu cəhətlər yuxarıda göstərilən təriflərin heç birində öz əksini tapmamışdır, bununla əlaqədar olaraq “dövriyyə vəsaitləri” və “dövriyyə kapitalı” anlayışlarının yenilənmiş və tamamlanmış şərhini təqdim edirik.

Dövriyyə vəsaitləri - bu müəssisənin əmlak fondlarına yatırdığı, onun istehsal-əməliyyat fəaliyyətinin dövriyyəsinin ritmini qorumaq və təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş pul vəsaitləridir.

Dövriyyə kapitalı - müəssisənin dövriyyə vəsaitləri və onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müsbət nəticəsinin əldə edilməsinə yönəldilmiş qısamüddətli likvid maliyyə qoyuluşları şəklində pul resurslarının məcmusudur.

Beləliklə, dövriyyə vəsaitləri müəssisələrin dövriyyə kapitalının tərkib hissəsidir.

3. Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə olunmasında bank kreditindən istifadənin əhəmiyyəti

Yeni iqtisadi sistemə keçid kredit münasibətlərinin geniş yayılması ilə əlamətdardır. Hal-hazırda kreditdən müəssisələrin əsas və dövriyyə kapitalının formalaşmasında istifadə olunur.

Kredit dedikdə, eyni zamanda ödənişli və geri qaytarılmış əsaslarla iqtisadi fayda təmin etməklə kredit subyektlərini birləşdirən iqtisadi münasibətlər başa düşülür. Hal-hazırda kredit münasibətlərinin xüsusiyyətini müəyyən edən, kənd təsərrüfatında müəyyən özəlliklərə sahib olan, kredit sistemini təşkil edən kreditləşmənin müxtəlif formaları, növ və üsulları müəyyənləşdirilir.

Kreditləşmə iqtisadi idarəetmə metodlarından biridir, çünki borc verildiyi zaman borc mənbələrinə olan sosial ehtiyacların ödənilməsi qaydasının mərkəzləşdirilmiş şəkildə müəyyənləşdirilməsi baş verir. Kreditlər ondan istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün idarəetmə obyektlərinin fəaliyyətini aktivləşdirir və səfərbər edir.

Kredit sərbəstləşmiş kapitalı toplayır, onun alınmasına xidmət edir və təkrar istehsal prosesini təmin edir. Kredit pul dövriyyəsi prosesini sürətləndirir, bazar münasibətlərinin tənzimlənməsində iştirak edir. O, iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrində dövriyyə kapitalının formalaşmasının ən vacib mənbəyi kimi xidmət edir.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə olunması, təşkilatın maliyyə sabitliyinin fərqli ola biləcəyindən asılı olaraq onların yaranma mənbələrinin seçilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması mənbələri altında şirkətin cari aktivlərinin müxtəlif elementlərini yaradan pul vəsaitlərini başa düşürük. Şirkətin sərəncamında mövcud olan və onun fəaliyyətini maliyyələşdirən pul vəsaitləri ümumiyyətlə maliyyə resursları adlanır.

Müəssisə daha uyğun maliyyələşdirmə mənbəyini seçməklə qarşılaşır. Bir qayda olaraq, seçim risk səviyyəsinin optimal nisbətini və bu tip vəsaitlərin cəlb edilməsinin gəlirliliyini tapmaqdır. Bundan əlavə, müəssisənin maliyyələşdirmə üsulları və mənbələrinin seçimi bir çox amillərdən asılıdır:

- şirkətin bazarda iş təcrübəsi, onun hazırkı maliyyə vəziyyəti və inkişaf tendensiyaları;
- müəyyən maliyyələşmə mənbələrinin mövcudluğu;
- müəssisənin bütün tələb olunan sənədləri hazırlamaq və layihəni maliyyələşdirən tərəfə təqdim etmək bacarığı;
- maliyyələşdirmə şərtləri (cəlb olunan kapitalın dəyəri).

İqtisadi ədəbiyyatlarda müəlliflər maliyyə mənbələrinin xüsusi, cəlb edilmiş və borc kimi növlərini ayırırlar.

Müəssisənin fəaliyyətində xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlər cari əməliyyatların maliyyələşdirilməsi üçün kifayət etmədiyi vəziyyətdə o, borclanmış maliyyə resurslarından istifadə etmək üçün müraciət edir.

Borc götürülmüş vəsaitlər müəssisə tərəfindən müəyyən bir müddətə alınan və istifadəsinə görə müəyyən faizlə geri qaytarılan vəsaitlərdir.

Borc götürülmüş mənbələrin iki böyük qrupunu ayırmaq olar: kreditləşmə və istiqraz borcları. Biz tədqiqatın predmeti kontekstində kreditləşməni daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Bank krediti - kredit təşkilatı tərəfindən müəyyən müddətdən sonra ödənişli əsasla geri qaytarılması şərti ilə pul vəsaitlərinin hüquqi şəxsə köçürülməsidir. Əsas prinsiplər tərifdən irəli gəlir: qaytarılmalı, müddətlilik və ödənişlilik.

Professor S.M.Səbzəliyevin fikrincə, kreditləşmə prinsipləri öz-özlüyündə kreditləşmə sisteminin başlıca elementi olub, kreditin məzmununu və mahiyyətini əks etdirir. Onun sözlərinə görə, bu gün təcillik, diferensiallıq, ödənişlilik və təminatlılıq kimi komponentlərin kreditləşmənin əsas prinsipləri kimi qəbul edilməsi heç də sona qədər düzgün deyildir. O hesab edir ki, buraya həmçinin kreditin məqsədini və həcmi də əlavə etmək vacibdir [16, səh. 21].

Hər hansı bir kredit təşkilatı üçün borc vəsaitlərinin geri qaytarılmasına zəmanət vacibdir. Belə bir zəmanət kredit üçün girov ola bilər. Təminatın əsas formalarına aşağıdakılar daxildir [17, səh. 113]:

- borcalanın maliyyə aktivləri (pul əmanətlərinə mülkiyyət hüququnun girovu);
- daşınmaz və daşınar əmlak (girov);
- gəlir əldə edilməsinə və ya malların alınmasına dair müqavilələr üzrə mülkiyyət hüquqları;
- bankların zəmanətləri;
- üçüncü şəxslərin maliyyə (əmlak) zəmanəti.

4. Bank krediti növlərindən istifadə istiqamətləri

Ölkə Prezidenti İ.Əliyevin təşəbbüsü ilə 2019-cu ilin 15 oktyabr tarixində keçirilən iqtisadi müşavirədə göstərilmişdir ki, kreditləşmə, xüsusən də biznesin stimullaşdırılmasında aparıcı rola malik sahibkarlıq subyektlərinin kreditləşməsi səviyyəsi lazımı tələblərə cavab vermir, istehlak kreditlərinin artım tempi biznes kreditləri ilə müqayisədə daha çoxdur, banklar real sektora nisbətən istehlak kreditlərinə daha çox maraq göstərir [18, səh. 8].

Mövcud qanunvericilikdə - “Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları”nda və “Bir borcalan və ya bir-biri ilə əlaqəli borcalanlar qrupu üzrə kredit risklərinin tənzimlənməsi haqqında Qaydalar”da aparılan dəyişikliklər nəticəsində biznes kreditlərinin risk dərəcələri azaldılmış, biznes kreditlərinə daha çox yer ayrılmasına şərait yaradılmışdır. Statistik məlumatlara əsasən 2018-2019-cu illərdə bütövlükdə 14,5 mlrd. manat həcmində kredit verilmişdir ki, bunun da təxminən 56 faizini və ya 8,1 mlrd. manatını biznes kreditləri, 44 faizini, yaxud 6,4 mlrd. manatını istehlak kreditləri təşkil edir [19].

Bəzi hallarda Azərbaycanda əsassız olaraq bank kreditləri üzrə faizlərin yüksək olduğu göstərilir. Bu gün birmənalı olaraq deyə bilərik ki, hazırda ölkəmizdə bank sektorunun faizləri qonşu ölkələrin müvafiq göstəricisindən heç də yüksək deyildir. Belə ki, Azərbaycan bankları üzrə istehlak kreditlərinin faizləri ortalama təqribən 22,3 faizə, biznes kreditləri üzrə isə 8,6 faizə bərabərdir. Təbii ki, bu göstərici xarici valyuta ilə biznes kreditlərində bir qədər də aşağıdır – 5 faiz, milli valyuta ilə biznes kreditlərində isə – 13 faiz [19].

Kredit ya birdəfəlik əməliyyat ola bilər, ya da kredit xətti şəklində təşkil edilə bilər. Kredit xətti - kredit müqaviləsində göstərilən imkanların maliyyələşdirilməsi üçün kredit müqaviləsində nəzərdə tutulmuş limit məbləği daxilində borcalanın ərizələri əsasında kredit vəsaitlərinin dəfələrlə silinməsinə təmin edən kredit növüdür. Bunlar həm biznes layihələrini, həm də müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinə olan cari ehtiyaclarını maliyyələşdirmək üçün istifadə olunur.

Kredit xətlərindən istifadənin üstünlükləri aşağıdakılardır:

- faiz üzrə əmanətlər (faizlər bütün həddə deyil, faktiki istifadə olunan məbləğə hesablanır);
- sənədləşmə işlərinə vaxt və pula qənaət;
- daha azad ödəniş cədvəli.

Çatışmazlıqlar arasında aşağıdakıları ayırmaq olar:

- kredit limitinin maliyyə göstəricilərindən asılılığı;
- təminata ehtiyac (adətən, böyük);
- istifadə olunmamış limitə görə komissiya.

Bir qayda olaraq, müəssisənin dövriyyə kapitalına minimum tələbatı öz mənbələri hesabına ödənilir: mənfəət, nizamnamə kapitalı, ehtiyat kapitalı, yığım fondu və hədəf maliyyələşdirmə.

Bununla yanaşı, bir sıra obyektiv səbəblərə (inflyasiya, istehsal həcmnin artması, müştəri hesablarının ödənilməsində gecikmələr və s.) görə şirkətin müvəqqəti olaraq döviyyə vəsaitlərinə əlavə ehtiyacları yaranır. Belə hallarda iqtisadi fəaliyyətin maliyyə dəstəyi borc mənbələrinin cəlb olunması ilə müşayiət olunur: bank və kommersiya kreditləri, borclar, investisiya vergi krediti, işçilərin investisiya töhfəsi, istiqraz borcları.

Bank kreditləri investisiya (uzunmüddətli) kreditləri və ya qısamüddətli kreditlər şəklində verilir. Bank kreditlərinin məqsədi əsas və cari aktivlərin alınması ilə bağlı xərcləri, habelə müəssisənin mövsümi ehtiyaclarını; əmtəə-material ehtiyatların müvəqqəti artımını; debitor borclarında müvəqqəti artımı; vergi ödəmələrini; fəvqəladə xərcləri maliyyələşdirməkdir.

Bank kreditinin dəyərinin möhkəmlənməsi döviyyə vəsaitlərinin təkrar istehsalına birbaşa və dolaylı təsir göstərən inflyasiyadan qaynaqlanır. Inflyasiyanın birbaşa təsiri döviyyə vəsaitlərinin onların döviyyəsi müddəti ərzində köhnəlməsində özünü göstərir. Inflyasiyanın dolaylı təsiri əmək məhsuldarlığının azalması və istehsalın səmərəliliyinin aşağı düşməsi ilə şərtlənən ödənişlərin edilməməsi böhran səbəbindən vəsait döviyyəsinin yavaşımada ifadə olunur.

Bank kreditinin xüsusi rolu aqrar-sənaye müəssisələrinin aid edildiyi mövsümi istehsal və satış şəraiti olan müəssisələrdə üzə çıxır. Onlar müvəqqəti ehtiyatlar yaratmaq və istehsalı davam etdirmək üçün borc pullar tələb edirlər.

Nəticə

Müəssisənin döviyyə vəsaitləri ardıcıl olaraq aşağıdakı mərhələləri əhatə edən bir dövrə yaradaraq daim hərəkətdədir.

- pul mərhələsi (pul vəsaitləri xammal, material, yanacaq, tara, yarımfabrikat, inventar və s., yəni məhsul istehsalı üçün lazım olan hər şeyi almaq üçün istifadə olunur);
- istehsal mərhələsi (burada istehsal prosesində əldə edilmiş resurslar hazır məhsul ehtiyatlarına çevrilir);
- əmtəə mərhələsi (hazır məhsulun alıcıya göndərildiyi andan cari hesaba vəsait daxil olana qədər satılması).

Döviyyə kapitalının döviyyəsinə əsaslanaraq, cari aktivlərin iki mühüm funksiyasını yerinə yetirdiyini qeyd etmək lazımdır: istehsal və hesablaşma. Birinci funksiyanın icrasında cari aktivlər istehsal ehtiyatlarına avans olunur və bununla da istehsal prosesinin dayanıqlığını qoruyub saxlayır və öz dəyərini hazır məhsula ötürür. İstehsal başa çatdıqdan sonra cari aktivlər onların əmtəə formasından nağd pula keçməsi ilə əlaqəli ikinci funksiyasını həyata keçirən döviyyə vəsaitlərinin bir hissəsinə çevrilir. Şirkətin fasiləsiz və məhsuldar işi onun döviyyə vəsaitlərinin mövcudluğundan çox asılıdır. Ehtiyatların olmaması istehsalın pozulmasına səbəb ola bilər ki, bu da aşağı gəlir deməkdir. Həddindən artıq təcrid olunmuş vəsaitlər onların səmərəsiz istifadəsinə səbəb olur.

Bir qayda olaraq, müəssisənin döviyyə kapitalına minimum tələbatı öz mənbələri hesabına ödənilir və bir sıra obyektiv səbəblərə görə şirkətin müvəqqəti olaraq döviyyə vəsaitlərinə əlavə ehtiyacları yaranır. Belə hallarda iqtisadi fəaliyyətin maliyyə dəstəyi borc mənbələrinin cəlb olunması ilə müşayiət olunur.

Səbinə Məmmədova

Müəssisənin döviyyə vəsaitləri və onun formalaşmasında bank kreditlərinin rolu

Xülasə

Məqalədə döviyyə kapitalı kateqoriyasına müxtəlif yanaşmalar araşdırılmış, döviyyə vəsaitləri döviyyə kapitalının tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Yerli və xarici ədəbiyyatlarda döviyyə kapitalının mahiyyəti araşdırılmış, müxtəlif müəlliflərin əsərlərinə istinad olunmuş və onun müəssisə üçün olan vacibliyi vurğulanmışdır. Göstərilmişdir ki, döviyyə kapitalının mərhələləri onun mahiyyətini anlamağa kömək edir. Müəssisənin döviyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə olunmasında bank kreditindən istifadənin əhəmiyyəti vurğulanmış və bank krediti növlərindən istifadə istiqamətləri tədqiq edilmişdir. Həmçinin kreditləşmənin mahiyyəti, geniş istifadə imkanları araşdırılmışdır. Ölkədə baş verən yenidənqurma işlərində kreditləşmənin rolu geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Сабина Мамедова

**Оборотные средства предприятия и роль банковского кредита
в его формировании**

Резюме

В статье раскроются различные подходы к категории оборотного капитала, рассматриваются оборотных средств как неотъемлемой части оборотного капитала. Сущность оборотного капитала была изучена в местной и зарубежной литературе, были упомянуты работы различных авторов, подчеркнута его значимость для предприятия, показано, что стадии оборотного капитала помогают понять его сущность. Показано, что этапы оборотного капитала помогают понять его сущность. Подчеркнута важность использования банковских кредитов для эффективного управления оборотных средств предприятия и изучены направления использования банковских кредитов. Также были изучены сущность кредитования и возможности его широкого использования. Роль кредитования в текущих восстановительных работах в стране широко отражена.

Sabina Mammadova

Working capital of the enterprise and the role of bank credit in its formation

Summary

The article examines different approaches to the category of working capital, working capital facility as an integral part of working capital. The essence of working capital has been studied in local and foreign literature, the works of various authors have been referred to and its importance for the enterprise has been emphasized. It has been shown that the stages of working capital help to understand its essence. The importance of the use of bank loans in the effective management of working capital of the enterprise was emphasized and the directions of use of bank loans were studied. Also, the essence of lending and opportunities for its widespread use were explored. The role of lending in the ongoing reconstruction work in the country is widely reflected.

Ədəbiyyat

1. А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Эксмо, 2007, стр.960.
2. А.Маршалл. Принципы экономической науки. - М.: Прогресс, 1993, стр.565.
3. К.Маркс. Капитал. Критика политической экономии. т. 1. М.: Эксмо, 2012, стр.495
4. Е.Г.Шеина. Экономическая сущность оборотного капитала и классификация источников его финансирования на предприятии // Российское предпринимательство. 2017, Том 18. № 6. стр.993-1004.
5. Бизнес: толковый словарь. / Англо-рус. М.: ИНФРА-М, 1998, стр. 496.
6. Блэк Дж. Экономика: толковый словарь. / Англо-рус. М.: ИНФРА-М, 2000, стр.581.
7. Т.В.Вышиванова. Дебиторская и кредиторская задолженность, как важные элементы оборотного капитала предприятия // Менеджмент - современная технология координации деятельности: сборник статей международной научно-практической конференции. 2016. стр.29-32.
8. К.В.Подгузова, Ж.М.Корзоватых. Дебиторская задолженность предприятия // Вестник университета (государственный университет управления). 2014. № 1. стр.127-131.
9. Н.С.Руденко, А.В.Меньшенина Дебиторская задолженность на предприятии: сущность и функции // Актуальные вопросы экономики региона: анализ, диагностика и прогнозирование: материалы VI Международной студенческой научно-практической конференции. Нижний Новгород, 2016. стр. 457-459.
10. Sekyung Oh., Kim W.S. Growth opportunities and trade credit: evidence from Chinese listed firms // Applied Economics. 2016. № 56, стр. 437-447.
11. В.В.Ковалев. Курс финансового менеджмента: учебник / В.В. Ковалев. М.: Проспект, 2015, стр. 507.

12. М.В.Воронина. Финансовый менеджмент: учебник / М.В. Воронина. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2015. стр. 400.
13. Экономика фирмы: учебное пособие / под ред. А.Н.Ряховской. М.: Магистр, 2015. стр.510.
14. Т.И.Григорьева. Финансовый анализ для менеджеров: оценка, прогноз: учебник для бакалавриата и магистратуры / Т.И. Григорьева. М.: Издательство Юрайт, 2016. стр.486.
15. Т.Ф.Соколова. Эволюция и современная интерпретация термина «оборотный капитал» // Вестник молодежной науки. 2016. №1 (3). стр.76-79.
16. S.M.Səbzəliyev. Bank kreditlərinin, borclarının və ssudaların uçotu xüsusiyyətləri. // Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil. 10 (292) 2016, səh.19-24.
17. Д.В.Бураков. Финансы, денежное обращение и кредит: учебник и практикум/ Д.В.Бураков. М.: Издательство Юрайт, 2017. стр.329.
18. Maliyyə-bank sektorunun sağlamlaşdırılması iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə necə təsir göstərir? Xalq qəzeti, 26 noyabr 2019-cu il, səh.8.
19. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının rəsmi internet sahifəsi. www.cbar.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23.04.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 05.05.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 27.05.2020

2020-ci İLİN I YARIMİLLİYİ ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2020-ci ilin yanvar-iyun ayları, faktiki	2020-ci ilin yanvar-iyun ayları 2019-cu ilin yanvar-iyun aylarına nisbətən, faizlə	Məlumat üçün 2019-cu ilin yanvar-iyun ayları 2018-ci ilin yanvar-iyun aylarına nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi Daxili Məhsul, milyon manat	33 803,9	97,3	102,4
o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM	23 043,5	97,5	103,2
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	3 393,7	96,6	101,5
Sənaye məhsulu, milyon manat	18 401,9	98,5	101,8
o cümlədən qeyri neft-qaz sənayesi	5 722,5	111,2	115,7
Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	5 956,2	97,3	94,6
o cümlədən qeyri neft-qaz sektoruna	3 177,8	84,5	105,1
ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	452,0	74,3	80,2
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	4 082,7	102,2	113,0
o cümlədən: bitkiçilik	1 997,1	101,1	125,6
heyvandarlıq	2 085,6	103,2	102,9
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	96,3	85,9	101,6
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	690,0	71,3	101,5
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	1 042,8	104,4	115,8
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	18 245,7	98,1	102,8
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	3 339,9	80,8	101,5
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	12 075,9	115,1	106,4
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	11 730,8	107,1	115,0
Dövlət büdcəsinin profisiti, milyon manat	345,1	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	27 377,8	100,6	106,1

A	1	2	3
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	2 749,7	99,8	105,2
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2020-ci il 01 iyul vəziyyətinə, milyon manat	7 706,4	88,2	107,7
Kredit qoyuluşları, 2020-ci il 01 iyul vəziyyətinə, milyon manat	14 550,7	107,9	111,4
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	1 065,5	71,7	85,2
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	720,0	123,0	108,2
İstehlak qiymətlərinin indeksi	x	102,9	102,7
Əhalinin sayı, 2020-ci il 01 iyul vəziyyətinə, min nəfər	10 095,9	100,8	100,8
Xarici ticarət dövriyyəsi ¹⁾, mlyn. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	11 750,2	69,7	115,1
müqayisəli qiymətlərlə	x	79,5	106,4
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	6 760,7	68,6	98,5
müqayisəli qiymətlərlə	x	95,4	100,2
ondan qeyri-neft ixracı			
faktiki qiymətlərlə	911,9	93,1	114,2
müqayisəli qiymətlərlə	x	86,0	109,7
idxal			
faktiki qiymətlərlə	4 989,5	71,1	150,6
müqayisəli qiymətlərlə	x	57,2	119,6

Qeyd:

¹⁾ Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərində dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	Yanvar-iyun		2020-ci ilin yanvar-iyun ayları əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
	2020	2019	
Ümumi Daxili Məhsul	33803,9	38402,6	97,3
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	2360,3	2125,0	102,2
Sənaye	12081,8	16875,8	98,4
o cümlədən:			
mədənçıxarma sənayesi	9531,9	14376,5	96,6
emal sənayesi	2086,0	2038,1	108,2
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	395,2	389,4	112,1
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	68,7	71,8	100,5
Tikinti	1896,7	2213,9	85,5
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	3806,1	3748,6	98,1
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	2541,0	2357,9	106,2
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	511,2	972,3	52,1
İnformasiya və rabitə	690,1	660,9	104,4
Digər sahələr	6442,9	6124,1	99,1
Məhsula və idxala xalis vergilər	3473,8	3324,1	98,2
ÜDM-in deflyatoru	90,4	x	x

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏR

	2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	5956,2	97,3	100,0
o cümlədən:			
Müəssisə və təşkilatların vəsaitləri	3668,3	105,4	61,6
Bank kreditləri	324,0	77,3	5,4
Büdcə vəsaitləri	1325,0	77,8	22,2
Büdcədən kənar fondların vəsaitləri	142,0	158,9	2,4
Əhalinin şəxsi vəsaiti	369,3	90,5	6,2
Sair vəsaitlər	127,6	5,9 d.	2,2

İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏRİN DƏYƏRİ

İqtisadiyyatın sahələri	2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	5956,2	97,3	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	106,6	51,5	1,8
Sənaye	3231,6	108,7	54,3
o cümlədən:			
Mədənçıxarma sənayesi	2664,7	117,2	44,8
Emal sənayesi	305,6	91,2	5,1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	131,3	76,4	2,2
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	130,0	67,9	2,2
Tikinti	1265,7	96,6	21,3
ondan mənzil tikintisi	641,5	109,8	10,8
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	29,8	112,7	0,5
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	680,9	75,7	11,4
o cümlədən:			
nəqliyyat	680,6	75,8	11,4
poçt və kuryer fəaliyyəti	0,3	32,2	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	33,2	90,8	0,6
İnformasiya və rabitə	84,6	59,6	1,4
ondan rabitə	76,9	55,2	1,3
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	18,3	2,7 d.	0,3
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1,0	12,9	0,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	221,1	6,3 d.	3,7
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	21,4	47,8	0,4
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	126,6	66,5	2,1
Təhsil	72,9	58,8	1,2
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	29,8	44,5	0,5
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	20,5	124,8	0,3
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	12,2	32,4	0,2

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRİYYƏSİNİN MƏHSULLAR ÜZRƏ STRUKTURU

	2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında satışdan gəlir, milyon manatla	2020-ci ilin yanvar-iyun ayları 2019-cu ilin yanvar-iyun aylarına nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	18 245,7	98,1
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	9 729,7	103,1
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	2 678,9	80,6
elektrik malları və mebellər	1 005,6	94,1
kompyuterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	138,5	99,5
əczaçılıq məhsulları və tibbi ləvazimatlar	319,6	134,5
avtomobil benzini və dizel yanacağı	988,1	99,8
digər qeyri-ərzaq malları	3 385,3	99,5

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2020-ci il iyulun 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	14550,7	107,9
o cümlədən:		
qısamüddətli	2493,5	94,0
uzunmüddətli	12057,2	111,3
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	1065,5	71,7
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, faizlə	7,3	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	2020-ci ilin yanvar-iyun ayları, milyon manat *	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Gəlirlər – cəmi	12075,89	100,0	35,72
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	561,03	4,65	1,66
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1500,15	12,42	4,44
Torpaq vergisi	7,26	0,06	0,02
Əmlak vergisi	96,10	0,80	0,28
Əlavə dəyər vergisi	2505,67	20,75	7,41
Sadələşdirilmiş vergi	167,64	1,39	0,50
Aksiz	420,19	3,48	1,24
Yol vergisi	53,65	0,44	0,16
Mədən vergisi	66,76	0,55	0,20
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	563,76	4,67	1,67
Digər daxilolmalar	6133,68	50,79	18,14

*2020-ci ilin yanvar-iyun ayları üzrə dərc edilmiş operativ rəqəmlərə Maliyyə Nazirliyinin məlumatları əsasında müvafiq dəyişikliklər edilmişdir.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	2020-ci ilin yanvar-iyun ayları, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Xərclər – cəmi	11730,773	100,0	34,70
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	1772,801	15,11	5,24
Müdafiə və milli təhlükəsizlik	1457,151	12,42	4,31
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	796,350	6,79	2,36
Təhsil	1483,601	12,65	4,39
Səhiyyə	665,773	5,68	1,97
Sosial müdafiə və sosial təminat	1680,461	14,33	4,97
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	156,054	1,33	0,46
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	106,901	0,91	0,32
Kənd təsərrüfatı	489,722	4,17	1,45
Ətraf mühitin mühafizəsi	74,614	0,64	0,22
İqtisadi fəaliyyət	2001,680	17,06	5,92
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	1045,665	8,91	3,09
Profisit/kəsir(-)	345,12	-	1,02

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ

	2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında	2019-cu ilin müvafiq dövründə	2019-cu ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	40 790,9	43 794,4	93,1
o cümlədən:			
Dəmir yolu	2 460,2	2 404,6	102,3
Dəniz	1 653,8	1 655,5	99,9
Hava	927,4	444,5	208,6
Boru kəməri	30 103,7	32 051,6	93,9
neft kəməri	26 276,5	28 602,4	91,9
qaz kəməri	3 827,2	3 449,2	111,0
Avtomobil	5 645,8	7 238,2	78,0

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNIŞİN DÖVRIYYƏSİ

	2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında	2019-cu ilin müvafiq dövründə	2019-cu ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	10 744,9	15 549,8	69,1
o cümlədən:			
Dəmir yolu	130,2	246,8	52,8
Dəniz	3,9	3,8	102,6
Hava	747,8	1 969,9	38,0
Metro	707,4	1 286,6	55,0
Avtomobil	9 155,6	12 042,7	76,0
avtobus	8 626,4	11 291,1	76,4
taksi	529,2	751,6	70,4

AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAQ ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ*
(yanvar-iyun)

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	12675814,9	4989536,5	7686278,4
o cümlədən:			
İtaliya	2663136,7	202891,3	2460245,4
Türkiyə	2216448,4	739534,8	1476913,6
Rusiya Federasiyası	1294529,3	913933,1	380596,2
Çin	909914,9	663432,6	246482,3
Ukrayna	443329,4	212918,4	230411,0
Amerika Birləşmiş Ştatları	414609,2	406280,8	8328,4
Almaniya	378784,0	263062,4	115721,6
Hindistan	354582,1	69381,2	285200,9
İsrail	336659,6	10214,4	326445,2
Gürcüstan	263873,4	29191,1	234682,3
Yunanıstan	255134,1	6778,1	248356,0
Xorvatiya	243889,5	922,2	242967,3
Çexiya	186614,8	23175,6	163439,2
Vyetnam	165288,7	32381,3	132907,4
İspaniya	158950,9	29880,1	129070,8
İran İslam Respublikası	155552,1	137465,3	18086,8
Tunis	144514,2	1882,4	142631,8
Birləşmiş Krallıq	141076,6	132341,9	8734,7
Fransa	137970,8	83087,7	54883,1
Avstriya	137397,4	34056,4	103341,0
Portuqaliya	136723,8	5969,8	130754,0
İsveçrə	135962,7	39901,3	96061,4
Belarus	122222,9	56530,2	65692,7
Yaponiya	96809,8	94666,6	2143,2
Koreya Respublikası	91911,4	91859,8	51,6
Digər ölkələr	1089928,2	707797,7	382130,5

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında		2019-cu ilin yanvar-iyun aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, min ton	170,9	174359,0	104,3	113,8
Təzə meyvə, ton	73505,1	118472,7	75,5	86,7
Kartof, ton	81275,2	33752,3	132,0	126,0
Çay, ton	705,2	4767,8	100,5	105,9
Bitki yağları, ton	5880,3	5291,4	1,8 d.	1,7 d.
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	1933,0	2076,8	152,1	154,2
Şəkər, ton	18860,8	7683,1	74,1	68,7
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	3199,4	4237,8	99,2	100,6
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	5839,9	8600,2	103,8	136,6
Təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu, min dkl	110,6	1550,0	47,8	51,7
Tütün, ton	2187,3	5041,0	74,1	78,2
Bentonit gili, ton	85957,4	4966,8	105,2	110,1
Xam neft, min ton	15343,5	5339488,2	96,9	69,6
Xam neft, min ton (ARDNŞ və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	14708,3	4216337,1	94,0	57,1
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, ton	71268,9	39374,7	64,1	58,3
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, min ton	463,8	107670,4	116,1	56,4
Maye qaz, ton	18363,8	2668,4	48,9	32,7
Təbii qaz, mlyn. kubmetr	6599,3	1259994,6	116,5	120,3
Təbii qaz, mlyn. kubmetr (ARDNŞ və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	6656,2	1457533,4	111,3	121,5
Neft koksu, ton	64510,5	4403,7	55,0	37,8
Polietilen, ton	74155,8	47327,5	139,8	105,4
Pambıq lifi, ton	42055,6	58560,1	81,6	78,2
Pambıq ipliyi, ton	4680,8	9947,1	78,0	68,1
Qara metallardan borular, ton	10442,0	7678,9	1,8 d.	2,0 d.
Emal olunmamış alüminium, ton	17182,3	27868,3	94,2	81,8

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında		2019-cu ilin yanvar-iyun aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	5645,6	21436,1	129,4	1,6 d.
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	17618,0	20002,9	102,1	107,8
Kərə yağ, digər süd yağları və pastaları, ton	8779,0	43599,7	134,5	133,9
Kartof, ton	90673,8	24744,0	99,2	103,7
Təzə tərəvəz, ton	20093,7	10459,2	126,4	128,7
Təzə meyvə, ton	72743,5	66186,8	115,0	107,2
Çay, ton	6853,5	27482,2	110,0	114,5
Buğda, min ton	358,6	78389,3	62,2	60,2
Bitki yağları, ton	71879,6	62647,7	110,1	126,0
Xam şəkər və şəkər, min ton	160,0	54640,8	111,0	100,2
Siqaretlər, mln. ədəd	492,2	9868,7	19,9	24,5
Sement və sement klinkerləri, ton	15089,0	2764,0	7,9	37,8
Dərman vasitələri, ton	11385,3	160033,0	1,7 d.	133,3
Mineral gübrələr, min ton	172,6	48819,7	96,6	81,1
Polietilen, ton	19083,7	20328,1	85,2	77,9
Rezin şinlər, min ədəd	790,4	32631,3	85,6	98,7
Polad prokatı, min ton	161,7	124350,3	110,5	114,0
Qara metallardan çubuqlar, min ton	113,1	61303,3	1,7 d.	1,6 d.
Qara metallardan künclüklər, ton	16628,8	12617,8	93,0	96,8
Qara metallardan borular, ton	77341,1	125655,3	86,5	99,9
Məişət kondisionerləri, min ədəd	104,6	25419,7	75,3	76,9
Məişət soyuducuları, ədəd	17658	4345,0	139,2	142,8
Paltaryuyan maşınlar, ədəd	82846	15912,4	95,2	89,7
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, min ədəd	301,3	53039,9	123,1	150,0
Minik avtomobilləri, ədəd	21917	247981,5	129,2	105,6
Avtobuslar, ədəd	76	7761,8	75,2	129,9
Yük avtomobilləri, ədəd	1345	21445,2	84,4	85,6
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, min ədəd	282,5	22223,0	76,8	67,4

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları

“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 21 dekabr tarixli, 2621 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq Dövlət Statistika Komitəsinin təsisçiliyi ilə nəşr olunur.

Jurnal 07.10.2015-ci il tarixində 4004 nömrəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmiş, İSSN 2413-6557 nömrəsi ilə Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi Beynəlxalq Mərkəzində qeydiyyatdan keçirilmiş və 31 mart 2017-ci il tarixli (Protokol № 06-R) qərarla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası rəyasət heyəti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəticələrin siyahısı”na iqtisad elmləri üzrə daxil edilmişdir.

Jurnalda statistika elminin nəzəri-metodoloji əsasları, iqtisadi, sosial, ekoloji və demoqrafik proseslərin statistik təhlili, iqtisadiyyat və sosial sahələr ilə bağlı digər məqalələrə üstünlük verilməklə başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş məqalələr dərc olunur. Məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrdə müəlliflər aşağıdakıları nəzərə almalıdırlar:

1. Məqalə qrafiki materiallar, cədvəllər, düsturlar, xülasə və ədəbiyyat siyahısı daxil olmaqla ümumi həcmi 10 səhifədən çox olmamalı və azərbaycan, rus və ya ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.
2. Məqalə kağızda və ya elektron versiyada olmalıdır. Kağız versiyası imzalanmış şəkildə redaksiyaya təqdim edilməli, elektron versiyası isə kompakt diskdə verilə, yaxud jurnalın elektron poçtuna (stat.xeber@azstat.org) göndərilə bilər.
3. Mətn Microsoft Office Word proqramında **A4** formatda, **Times New Roman–12** şriftində, **1,0** intervalında yığılmalı, soldan **25 mm**, sağdan **15 mm**, yuxarıdan **20 mm**, aşağıdan isə **19 mm** boş sahə buraxılmalıdır.
4. Məqalələr aşağıdakı ardıcılıqla tərtib edilməlidir: məqalənin adı (böyük hərflərlə, qalın şriftlə), müəllifin adı və soyadı (yalnız ilk hərfləri böyük olmaqla, qalın şriftlə), açar sözlər, mətn, xülasə və ədəbiyyat siyahısı. Məqalədə yarımbaşlıqlardan istifadə edildiyi halda, onun yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə və nömrələnməklə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən əvvəl və sonra əlavə bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Mətnə sözlər bütöv yazılmalı, “-” işarəsi ilə sətirdən-sətrə keçirilməməlidir.
5. Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sağ küncdə, şəkillər üçün şəkilin sol küncündə yerləşdirilərək ərəb rəqəmləri ilə ardıcıl nömrələndirilən müvafiq olaraq “cədvəl” və “şəkil” sözlərindən sonra yazılmalıdır. Cədvəl və şəkillərin başlıqlarının ilk hərfləri böyük olmaqla qalın şriftlə yazılmalıdır. Cədvəlin sütunlarının adı qısa olmalı, ölçü vahidləri göstərilməlidir.
6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar) ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.
7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə və ya mətnə istinad olunan ədəbiyyatların rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir (məsələn, [1] və ya [1, səh.119] kimi işarə olunmalı). Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verildikən Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi Qaydaları» haqqında təlimatın 10.2-10.4.6 maddələrinə əsasən “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin tələblərinə riayət etmək lazımdır.

9. Xülasə məqalənin hazırlandığı dildən əlavə başqa iki dildə verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-biri ilə eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam ad(lar)ı göstərilməlidir. Xülasələrin həcmnin 8-10 sətir olması tövsiyə olunur.
10. Hər məqalədə UOT indeksi, PACS kod tipi və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməli (məqalə və xülasənin yazıldığı dillər) və 5 sözdən az olmamalıdır.
11. Siyahıda göstərilən ədəbiyyatların müəlliflərinin soyadı, adının ilk hərfi, mənbənin adı, nəşr yeri və çap olunduğu il göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.
12. Təqdim edilən əlyazmalara redaksiya heyəti tərəfindən baxıldıqdan sonra onun dərc edilib-edilməsinə qərar verilir və bununla bağlı müəllif məqalə qəbul olunduqdan sonra ən gec bir ay müddətində yazılı şəkildə məlumatlandırılır.
13. Məqalə müəllif(lər)inə redaksiya tərəfindən bir nüsxə jurnal pulsuz verilir, jurnalın elektron versiyası isə Dövlət Statistika Komitəsinin internet səhifəsində yerləşdirilir.
14. Müəllif(lər) məqalənin keyfiyyətinə, göstərilən faktların və elmi nəticələrin doğruluğuna və digər məlumatlara görə cavabdehlik daşıyır.

Redaksiyanın ünvanı: Dövlət Statistika Komitəsi, AZ 1136, Bakı şəh., İnşaatçılar pr. 81.

Tel: (012) 538 77 19

e-poçt: stat.xeber@azstat.org

Правила представления статей

Научно-практический журнал «Вестник статистики» был учрежден Государственным Комитетом по Статистике Азербайджанской Республики во исполнение «Государственной Программы развития официальной статистики в Азербайджанской Республике в 2013-2017 гг.», утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики от 21 декабря 2012 года за № 2621.

7 октября 2015 года журнал был включен в реестр печатных изданий Министерства Юстиции Азербайджанской Республики под № 4004, зарегистрирован в Международном Центре, получил Международный стандартный серийный номер ISSN 2413-6557 и по решению Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики от 31 марта 2017 года (Протокол № 06-R) включен в «список научных публикаций, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по экономическим наукам в Азербайджанской Республике».

В журнале издаются статьи, в которых затрагиваются вопросы теоретико-методологических основ статистической науки, статистического анализа экономических, социальных, экологических и демографических процессов, а также другие статьи, по экономической и социальной проблематике, которые не были опубликованы в других изданиях. Статьи подготавливаются на азербайджанском, русском или английском языках.

Авторы, предоставляющие в редакцию статьи должны учитывать следующее:

1. Статья не должна быть больше 10 страниц, включая графические материалы, таблицы, формулы, резюме и список литературы и должна быть написана на одном из трех языков:

азербайджанском, русском или английском.

2. Статья должна быть в электронном форме и на бумажном носителе. Бумажная версия статьи должна быть предоставлена в редакцию журнала с соответствующей подписью автора, а электронная версия может быть предоставлена в редакцию журнала на компакт диске или выслана по электронной почте (stat.xeber@azstat.org).
3. Текст статьи должен быть набран с помощью программы Microsoft Office Word в формате А4. Шрифт текста **Times New Roman**, размер шрифта **12**, интервал **1,0**. На страницах оставляются поля слева **25 мм**, справа **15 мм**, сверху **20 мм** и снизу **19 мм**.
4. Статьи должны оформляться в следующей последовательности: название статьи (выделяются прописными буквами, жирным шрифтом), имя и фамилия автора (только первые буквы прописными, жирным шрифтом), ключевые слова, текст, резюме и список литературы. При использовании в статье подзаголовков, только первые буквы должны быть выделенными, жирным шрифтом и пронумерованы. Перед и после заголовка и подзаголовка, таблиц и рисунков необходимо оставлять промежуток размером в один интервал. Слова в статье должны писаться полностью, слова нельзя переносить с одной строки на другую с использованием знака «-».
5. Таблицы и рисунки должны иметь заголовки. Заголовки для таблиц должны быть размещены в правом углу над таблицей, для рисунков в левом углу под рисунком. Заголовки должны быть напечатаны, после последовательно пронумерованных арабскими цифрами соответствующих слов «таблица» и «рисунок». Заголовки таблиц и рисунков должны быть напечатаны прописными буквами и жирным шрифтом. Название колонок таблицы должны быть короткими, должны быть указаны единицы измерения.
6. В статье должны быть указаны название учреждения (учреждений), в котором работает автор (авторы) и адрес (адреса) данного учреждения (учреждений), адрес (адреса) электронной почты автора (авторов).
7. В конце научной статьи в соответствии с характером статьи и областью науки должны быть четко отмечены научные выводы, к которым пришел автор (авторы), научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т. д.
8. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой статьи. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован в алфавитном порядке или в последовательности в которой встречается ссылаемая литература в тексте (например, обозначаться как [1] или [1, стр. 119]). При повторной ссылке на одну и ту же литературу в другом месте, ссылаемая литература должна быть пронумерована предыдущим номером. Ссылаясь на одни и те же статьи, тезисы симпозиумов, конференций и других влиятельных научных мероприятий должны быть указаны названия статей, докладов и тезисов. При библиографическом описании ссылаемого источника нужно следовать требованиям пункта 10.2-10.4.6 раздела «Использованная литература» инструкции о «Правилах оформления диссертаций» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
9. Резюме должно быть представлено на двух других языках, отличающихся от языка, на котором написана статья. Резюме статьи, написанные на разных языках должны быть одинаковыми и должны соответствовать содержанию статьи. Научные выводы, к которым пришли автор или авторы, научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т.д. должны кратко отражаться в резюме. В каждом резюме должно указываться название статьи, полное имя автора или авторов. Рекомендуется писать резюме объемом 8-10 строк.
10. В каждой статье должны указываться индексы UOT, коды типа PACS и ключевые слова. Ключевые слова должны даваться на трех языках (языки на которых написаны статья и

резюме) и не должны быть меньше 5 слов.

11. Для литературы указанного в списке должны указываться фамилии и первые буквы имен авторов, название источника, место и год издания. В списке литературы должно даваться предпочтение научным статьям, монографиям и другим достоверным источникам последних 5-10 лет.
12. Решение о публикации или не публикации предоставленной рукописи принимается после ее рассмотрения редакционным советом и в связи с этим автор письменно уведомляется не позднее 1 месяца после принятия статьи.
13. Автору (авторам) статьи со стороны редакции бесплатно предоставляется 1 экземпляр журнала, а электронная версия журнала размещается на интернет странице Государственного Комитета по Статистике.
14. Автор несет ответственность за качество статьи, достоверность предоставленных фактов, научных результатов и прочей информации.

Адрес редакции: Государственный Комитет по Статистике, AZ 1136, г. Баку,
пр. Иншаатчылар 81.
Тел: (012) 538 77 19
e-mail: stat.xeber@azstat.org

Rules for presentation of articles

Scientific-practical journal “Statistical news” is published by the State Statistical Committee in accordance with the “State Program for the Development of Official Statistics in the Republic of Azerbaijan for 2013-2017”, approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 21, 2012, No. 2621.

The journal was registered on July 7, 2015 with the number 4004 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan and included in the International Standard Serial Number International Center of ISSN 2413-6557 and signed on 31 March 2017 (Protocol No: 06-R) by the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan “on the list of the periodical scientific results recommended for publication of the main results of the dissertations in the Republic of Azerbaijan”.

The theoretical and methodological bases of statistical science, statistical analysis of economic, social, ecological and demographic processes, as well as other articles related to economics and social sciences are published in the journal. The articles must be developed in one of Azerbaijani, Russian and English languages.

Authors have to take the followings into account:

1. Total volume of article, including graphical materials, tables, formulas, summaries and list of literature should not exceed 10 pages and should be prepared either in Azerbaijan, English or Russian languages.
2. Article text should be in a paper or electronic form. Paper version must be submitted to editorial office in a signed form; an electronic version could be presented on CD or sent to e-mail (stat.xeber@azstat.org).
3. Article should be in Microsoft Office Word **A4** format, **Times New Roman**, Font **12**, line spacing – **1,0**, margins: left - **25 mm**, right - **15 mm**, top – **20 mm**, bottom – **19 mm**.
4. Article should be compiled in a following sequence: title of article (in capitals, bold), name and surname of author (only first letters in capitals, bold), keywords, text, summary and list of litera-

ture. If subtitles, only first letter is written in capitals, bold and numbered. Before and after titles and subtitles, tables and pictures it is necessary to skip down one space. Words in the text should be written completely, it shouldn't be allowed to skip from line to line with a sign “-”.

5. Tables and pictures have to be titled and these titles for tables should be placed at the right corner of the top of the table, for pictures – at the left corner of the bottom of the picture; titles should be numbered by Arabic figures which have to be indicated correspondingly after words “table” and “picture”. First letters of titles of tables and pictures should be written in capitals and bold. Names of tables' columns should be short and measurement units have to be indicated.
6. Institution(s) where author(s) works and address(es) of this (these) institution(s), e-mail(s) of author(s) should be indicated in the article.
7. At the end of research article the conclusions reached by author(s), scientific novelty of a paper, importance of its application, economic efficiency and etc. should be clearly indicated in accordance with nature of domain of science and article.
8. As regard to the subject of article the scientific sources should be referred. List of literature at the end of article should be numbered either by sequence of referred literature met in the text (for example, it should be indicated as [1] or [1, page 119] or by alphabetical order. If the same literature is referred again in another part of the text, then the referred literature should be indicated by previous number. When referring to the same articles, theses of symposiums, conferences and other important scientific events the title of article, paper or thesis has to be indicated. When specifying the bibliographic description of referred source it is necessary to rely on requirements of item 10.2-10.4.6 of the section “List of literature” of effective guideline on “Compilation rules of the dissertations” of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.
9. Summary should be provided in two languages other than language of article. Summaries of article in several languages should be the same and correspond to the content of article. Summary should reflect condensate of conclusions reached by author or authors, scientific novelty of a paper, importance of its application and etc. Each summary should specify title of article, full name(s) of author(s). It is recommended summary to be of 8-10 lines.
10. UOT indices or PACS-type codes and keywords should be specified in each article. Keywords should be given in three languages (languages of articles and summaries) and be not less than 5 words.
11. Surnames, first letter of names of authors of the used literature, source, place of publication and a year of issue should be specified in the list. In the list of literature scientific articles and monographs of the last 5-10 years and other reliable sources are preferable.
12. After editorial office staff reviews the presented manuscripts it is made decision whether publish it or not and the author is informed about it at the latest during a month.
13. Editorial office presents a copy of journal to author(s) of article free of charge; e-version of journal is posted on the web-page of the State Statistical Committee.
14. Author bears responsibility for quality of article, reliability of the indicated facts and scientific results and other information.

Address of editorial office: State Statistical Committee, Baku city, Inshaatchilar av. 81, AZ 1136.

Tel: (012) 538 77 19

e-mail: stat.xeber@azstat.org

Korrektor: Arzu Salmanova

Çapa imzalanmıřdır: 20.08.2020